

KAKSIKYMMENTÄNELJÄKULMAISEN
RISTIKIRKON
SYNTYONGELMIA

On Finnish Cruciformed Timber-Churches
with Twenty-Four Corners

Problems concerning their origin

LARS PETTERSSON

HELSINKI 1978

Toimittaja — Redaktör:
LARS PETTERSSON

ISBN 951-9056-33-5
ISSN 0355-1822
Amer-yhtymä Oy Weilin+Göösin kirjapaino
Espoo 1979

Sisällysluettelo

LYHENTEET	6
ALKUSANAT	7
JOHDANTO	9
KUORTANE	15
RUOVESI	25
ORIVESI	51
TEISKO	57
KAUHAJOKI	61
YLIHÄRMÄ	65
ALAVETELI	71
ULKОВIISTEINEN RISTIKIRKKO JA SEN MUOTOTAUSTAA	75
SISÄVIISTEINEN RISTIKIRKKO JA SEN MUOTOTAUSTAA	99
ULKO- JA SISÄVIISTEIDEN YHDISTÄMINEN	121
KAAKKOISVIISTEeseen Sijoitettu Altтари	123
POHJAKAAVAKOKEILUJEN KÄYTÄNNÖLLISIÄ TAUSTATEKIJÖITÄ	127
HENKILÖKYSYMYKSIÄ	131
TIIVISTELMÄ	135
VIITTEET	136
LÄHTEET	143
SUMMARY	147

Lyhenteet

ATA	= Antikvariskt-Topografiska Arkivet, Tukholma
IK	= Intendentinkonttori
KA	= Kirkonarkisto
MVHK	= Museoviraston historian toimiston kuva-arkisto
MVHT	= Museoviraston historian toimisto
MVKK	= Museoviraston kansatieteen toimiston kuva-arkisto
MVROA	= Museoviraston rakennushistorian osaston arkisto
RVA	= Ruotsin valtionarkisto (Riksarkivet), Tukholma
SMYA-FFT	= Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja — Finska Fornminnesföreningens Tidskrift
THL	= Helsingin yliopiston taidehistorian laitos
VA	= Suomen valtionarkisto
VMA	= Vaasan maakunta-arkisto
YIV	= Yli-intendentinvirasto (Överintendentsämbetet), Tukholma

Alkusanat

Tämän kirjan näkemykset ovat kasvaneet esiin pitemmän ajan kuluessa. Varhaisimmat muistiinpanoni Ruoveden kirkon holveista ovat loppukesältä 1938. Nyt painetun version pääkohdat sisältyivät esitelmään, jonka pidin Taidehistorian Seuran vuosikokouksessa 27.3.1976. Tuolloin oli jo tiedossa, että Ruoveden kirkon valmisteilla ollut korjaustyö saattoi tuoda mukanaan varteenotettavaa lisäaineistoa. Näin myös kävi ja tästä johtuu, että viime kesänä 200 vuotta täyttänyt syntymäpitäjäni kirkko on saanut jonkin verran enemmän tilaa kuin Kuortaneen, Ylihärman ja Alavetelin kirkot. Viimeksi mainituissa ei lähiaikoina liene odotettavissa sellaisia kunnostamistöitä, jotka sallisivat seikkaperäisempää havaintojen tekoa. Ainoassakaan tapauksessa ei osoittautunut mahdolliseksi luotettavasti tavoittaa varhaisimman asun kaikkia yksityiskohtia. Näistä puutteista huolimatta olen pitänyt aiheellisena tämän yleismuodoltaan erikoisen ja aikanaan Josef Strzygowskin ansiosta tiettyä kansainvälistä mainetta saavuttaneen puukirkkoryhmän syntyongelmien esittelyä ilman täydellisyyden tavoittelua. Kysymys ei myöskään ole yksittäisten kirkkojen koko rakennushistoriasta vaan lähinnä sellaisista kohdista, jotka näyttäisivät valottavan tyypin käyttöönoton välittömiä syitä ja taustatekijöitä.

Työn kuluessa olen saanut arvokasta apua useilta laitoksilta ja lukuisilta henkilöiltä, jotka kärsivällisesti ovat vastailleet tiedusteluihini. Erityisen kiitoksen ansaitsevat Ruoveden kirkkoherra Samppa Asunta, Ylihärman kirkkoherra Väinö Uusitalo, Alavetelin kirkkoherra Erik Wentin ja Kuortaneen kirkkoherra Heikki Vihma. Kuortaneella on hautausmaanhoidaja, kirvesmies Esa Arvola tehnyt tarkistusmittauksia ja kertonut nyt piilossa olevia rakenteita koskevista havainnoistaan. Ruoveden kirkon korjaustyön suunnittelija arkkitehti Heikki Elomaa on kuljettanut minua autollaan ja sietänyt minua työmaallaan sekä luovuttanut käyttöni piirustuksia. Museoviraston rakennushistorian osasto on jo vuosikausia ennen Ruoveden töiden varsinaista alkamista pitänyt minua tilanteen tasalla ja sittemmin antanut minun perehtyä työn aikaisiin mittauspiirustuksiin, muistiinpanoihin ja valokuviiin. Aivan erityisesti haluan tässä kiittää fil.maisteri Liisa Eerikäistä ja kaikkia hänen avustajiansa. Hämeenlinnan ja Vaasan maakunta-arkistot ovat kaikin keinoin helpottaneet työtäni. Valokuvaajista ovat vaikeimmat tehtävät hoitaneet Paavo Valkama Kuortaneen, Erkki Pirttiniemi Virtain ja P. O. Welin Ruoveden osalta. Pietarsaaren kaupunginmuseon johtaja, fil.maisteri Pekka Toivanen on ystävällisesti valokuvannut Teerijärven kirkon hankalasti tavoitettavan ennastuspiirustuksen. Fil.lis. Christoffer H. Ericsson on hyväntahtoisesti kääntänyt yhteenvedon englanniksi. Faktori Lasse Johansson on huolehtinut kirjan typografisesta asusta. Kiitän häntä samalla monivuotisesta ja hyvästä yhteistyöstä.

Jollaksessa marraskuussa 1978

Lars Pettersson

Kuva 1. Kuortaneen kirkko v:ltä 1777. Valok. kirjoittaja 7.9.1978.

Johdanto

Maassamme on kolme sellaista Ruotsin vallan aikaista puukirkkoa, joissa ristimäisen pohjakaavan kaikki kulmat on alunperin viistetty ja nurkkia yhteensä kaksikymmentäneljä.

Vanhin on Antti Hakolan rakentama Kuortane v:lta 1777 (kuva 1). Seuraavana tulee Matti Åkerblomin Ruovesi v:lta 1777—78 ja nuorimpana on Kaapo Hakolan Ylihärmä v:lta 1785—87.

Näiden lisäksi on tiedossa neljä toteuttamatta jäänyttä suunnitelmaa. Ensimmäisen teki Åkerblom Orivedelle v. 1779 ja toisen sama mestari Teiskoon v. 1780. Kolmannen teki vielä samana vuonna Salomon Köhlström Kauhajoelle. Viimeinen ehdotus on Jakob Rijfin v:lta 1800 Alavetelin aiemmin vain ulkoviisteisen kirkon (n. 1751—54) laajentamiseksi, mutta työ siirtyi v:een 1817, jolloin seurattiin Suomen Intendentinkonttorin piirustuksia v:lta 1812.

Mikään ei viittaa siihen, että näiden tapausten lisäksi olisi toteutettu tai edes suunniteltu useampia 24-kulmaisia ristikirkkoja.

Säilyneiden kirkkojen nykyiseen asuun sisältyy tietysti joukko uusittuja tai muutettuja yksityiskoh-
tia. Vanhojen valokuvien, laudoitusten alla säilynei-
den detaljien ja arkistoaineiston avulla valmistumi-
sen aikaiset muodot ovat kuitenkin tyydyttävästi
tavoitettavissa.

Tutkimuksen luonteisessa kirjallisuudessa, yleis-
katsauksissa ja hakuteoksissa nämä kirkot ovat
päässeet mukaan vaihtelevista näkökulmista tarkas-
teltuina. Myös tyypin alkuperäkysymystä on koske-
tu.

Carolus Lindberg on *Finlands konst- ja Suomen taide-teoksissa* (1926, 1927) tyytynyt ristikirkkojen yhteydessä pyöreän varovaisiin sanakäänteisiin, joissa hän myöntää renessanssin ja barokin keskeis-
kirkkoidean vaikutuksen mahdollisuuden mutta toisaalta tuo esiin käytännöllis-rakenteellisten seik-
kojen osuuden.¹ Kuortanetta ja Ruovettä ei vielä mainita edes nimeltä.

Suomen kirkot- ja *Finlands kyrkor-teoksissa* (1934, 1935) Lindberg luonnehtii yksittäisiä kirkko-
ja seikkaperäisemmin. Kuortane liittyy alkuperäi-
sessä asussaan pohjalaisiin 1700-luvun ristikirkkoi-
hin ja edustaa sarjan kehittyneimpiä muotoja. Ru-
vesi on tyyppiltään pohjalainen. Myöhemmistä kor-
jauksista huolimatta sommitelman aitous on havait-
tavissa. Ylihärmän kirkon muodot ovat aitoa kan-
sanomaista puutyyliä. Teosten tyyppikaavioiden
luettelossa kirkkomme kuuluvat n:oon XXIII (kuva

2), joka mainitaan nimenomaan pohjalaiseksi.²

Heikki Klemetti osoitti suomalaisia kirkonraken-
tajia 1600- ja 1700-luvuilla-teoksessaan (1927), sa-
manaikaisen arkistoaineiston puuttumisesta huoli-
matta, Antti Hakolan melko varmasti olleen Kuor-
taneen rakennusmestarina.³ Matti Åkerblomin
osuus Ruoveden suunnittelussa ja toteutuksessa
kävi sekin pääkohdittain ilmi, kun taas hänen
ammattillinen taustansa Turussa vielä jäi alustavien
havaintojen varaan.⁴ Kuortaneen vaiheita-teokses-
saan (1932) Klemetti sittemmin esitti varmana pi-
dettävän tiedon Hakolan osuudesta Kuortaneen
kirkossa, myöhempien muutosten pääkohdat sekä
arveluja siitä, keille Kuortaneen ”herroista” kun-
nia kuuluisi näin mahtavan kirkon teosta.⁵ Koke-
neena arkistotutkijana Klemetti oli jo hyvin perillä
siitä, ettei eteväkään kirkonrakentaja aina yksin tai
vain isäntien kanssa sopien ratkaissut tällaisia
asioita.

Ahto Luutonen ja Aarne Koivisto esittelivät Ru-
oveden kirkon rakennusvaiheet-kirjasessa (1928)
150 vuotta täyttävän pyhäkön suunnittelun, pystyt-
tämisen ja myöhemmät korjaukset poikkeukselli-
sen seikkaperäisesti paikallisen kirkonarkiston run-
saan aineiston varassa. Virkatiekäsittelyn osalta he
kuitenkin viittasivat Klemettiin, joka vuorostaan ei
näytä tutustuneen kirkonarkistoon. Erityisen an-
siokkaasti esitellään emäseurakunnan johtavien
säätyläisten, Ruoveden komppanian päällikön ma-
juri Fredrik Gustav von Kothernin, Pekkalan omis-
tajan taloustirehtööri Petter Johan Austrellin ja
rovasti Lars Forseliuksen osuudet. Liitteinä ovat
peruskiven laskijaisissa 15.9.1777 Forseliuksen pi-
tämä puhe sekä kirkon vihkiäisissä 23.8.1778 Erik
Lencqvistin esittämä puhe ja Forseliuksen saarna.⁶
Viimeksi mainitut valaisevat verrattain hyvin koke-
neiden pappismiesten käsityksiä uuteen puukirk-
koon sisältyvistä arvoista.

Myöhemmin on Tuomo Koukkula Vanhan-Ruo-
veden historiassa (1967) täsmentänyt ja täydentänyt
Luutosen ja Koiviston tietoja.⁷ Virkatie on kuiten-
kin jäänyt Klemetin esityksen varaan.

Laajimmasta perspektiivistä itse kirkkotyyppin on
nähty Josef Strzygowski *Early Church Art in the
Northern Europe* (1928)- ja *Altslavishe Kunst*
(1929)-teoksissaan (kuvat 3—8). Ensin mainitussa
hän pohtii suorakulmaisen lamasalvosrakenteen
edelleen kehittämisen mahdollisuuksia ja toteaa
yhdeksi pääkeinoksi nurkkien viistämisestä 135 as-
teen kulmia käyttämällä. Ääritapauksina ovat Suo-

mesta Ruoveden ja Määristä Velké Karlovcen kirkko, molemmat 1700-luvulta. ”The humanist says that both churches, the Finnish and the Moravian, are copied from a Baroque model in vogue at the time. But is this possible? I hope my readers from their own observation will form the opinion that it is not.” Strzygowski on vakuuttunut siitä, ettei näitä lamasalvosmuotoja keksitty niin myöhään kuin 1700-luvulla, vaan että ne oli tunnettu jo Euroopan taiteen ns. pimeinä vuosisatoina, esiroomaanisen periodin aikana. Hän toteaa edelleen, että lamasalvoksen, joka nyt on slaavilainen ja suomalainen menetelmä, aikanaan on täytynyt olla yleinen indoarjalaisten kansain parissa Itä-Euroopassa ja Etu-Aasiassa Irania ja Intiaa myöten. Strzygowski ei tässä näytä ainakaan korostetusti tarkoittavan, että Ruoveden ja Velké Karlovcen pohjakaavat kokonaisuuksina periytyisivät esiroomaaniselta kaudelta, vaan että ainoastaan 135 asteen lamasalvosliitos olisi tuon ajan muistuma.⁸

Jälkimmäisessä teoksessaan Strzygowski esittelee näitä ideoita hieman laajemmin mutta myös ristiriitaisemmin. Velké Karlovcen (1752—54) kohdalla hän viittaa A. Prokopin tutkimukseen v:ltä 1904 ja toteaa tekijän sanovan samaa kuin ruotsalaiset ja suomalaiset: kysymyksessä olisi 1700-luvulla suosittujen keskeisrakennusten vaikutus. Strzygowskin oma käsitys on, että Velké Karlovice olisi rakennettu 135 asteen nurkan varassa niin yksinkertaiseksi, ettei todennäköisesti tarvitse edellyttää mitään virikkeitä barokin taholta. Hahmo näyttäisi voivan olla, kuten suomalaisen paralleelin kohdallakin, täysin itsenäinen.⁹ Vähän edempänä saamme tietää rakennuksen mitat. Pituus on 22,28, leveys 20,50 m ja ristivarsien sisäleveys pohjakaavasta laskien n. 7,75 m. Ulkoseinät on paanutettu ja sisätila sivelty valkoisella öljyväriillä.¹⁰ Tyyppinä Velké Karlovice voisi olla vanhan kivisen Konchenquadratin edellytys, näin paitsi Armeeniassa myös länsislaaveilla.¹¹ Tuonnempana Strzygowski kertoo, että tyyppi, johon Velké Karlovice kuuluu, Suomessa on ”eine ausgesprochene Endform der Entwick-

lung in Holzbau.” Esimerkkinä on Ruovesi v:ltä 1778.¹² Kun nyt Suomesta, päin vastoin kuin Määristä, on tiedossa koko kehityssarja yksinkertaisesta ristimuodosta lähtien, sopii Strzygowskin mielestä kysyä, onko Velké Karlovice enää arvioitavissa barokkirakennusten jäljitelmäksi vaan eikö olisi vähitellen ajateltava päinvastoin ”an Einwirkungen des Holzbaues auf die Barockkirche.”¹³

Strzygowskin perimmäinen kanta voitaneen määritellä seuraavaan tapaan. Hän ei Velké Karlovcen eikä Ruoveden kohdalla jyrkästi kiellä barokin vaikutusta eikä edellytä suoranaista yhteyttä toisesta kirkosta toiseen. Samankaltaisuudet johtuisivat ensi sijassa lamasalvokselle ominaisesta 135 asteen nurkasta. Velké Karlovcen yleismuoto voisi kyllä periytyä esiroomaaniselta kaudelta ja se kuvastuisi ehkä kivisissä Konchenquadranteissa. Suomessa Ruoveden edustama tyyppi on asteittain seurattavissa olevan sarjan päätemuoto ja omiaan valaisemaan Velké Karlovcen oletettuja esivaiheita. Ruovesi on mukana vain täydennys- ja vertailuaineiston ominaisuudessa.

Itse olen käsitellyt 24-kulmaista kirkkotyyppiä pro gradu-työssäni 1939 ja sittemmin parissa esitelmässä ja muutamassa artikkelissa ilman, että olisin pystynyt tai halunnut esittää kovin täsmällistä ratkaisua. Keskeisenä ongelmana oli aluksi kysymys siitä, miten Åkerblom on saanut tietoonsa Hakolan Kuortaneella käyttämän pohjakaavan ja miten Hakola on omaksunut sipulikupolin Åkerblomilta tai Piimäselältä. Muutenhan Hakola edustaa eteläpohjalaista ja Åkerblom lounaissuomalaista kirkonrakennusperinnettä. Heidän käyttämänsä detaljimuodot poikkeavat varsin selvästi toisistaan. Lisäksi olen lyhyesti tuonut esiin ulko- ja sisäviisteiden taustana Ruotsin eräät 1600-luvun jälkipuoliskon kivi- ja puukirkot sekä kruununkyläläisen Hans Biskopin isonvihan jälkeen Norrlantiin rakentamat kirkot. Lopullisiin synteeseihin olisi kuitenkin päästy vasta Pohjanmaalla 1700-luvun kolmannella neljänneksellä. Kokkolalainen Matti Honka esiintyi tällöin suurena uudistajana, kun taas alahärmäläinen Ant-

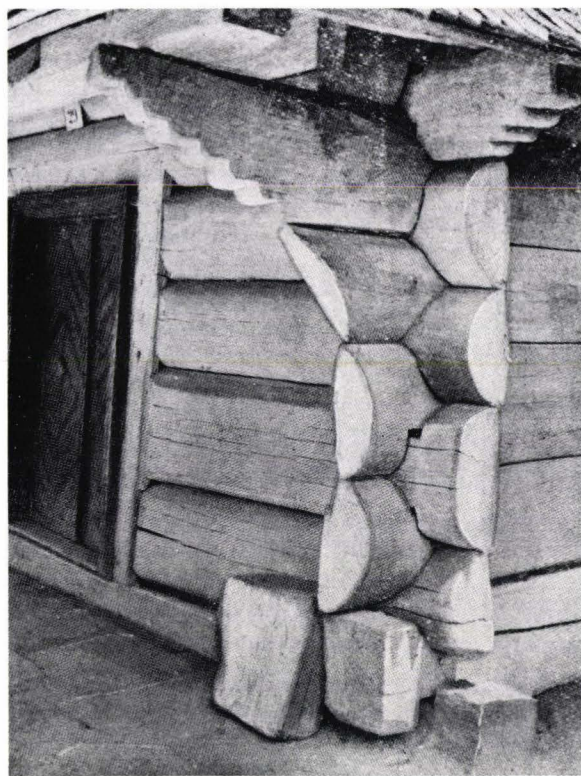
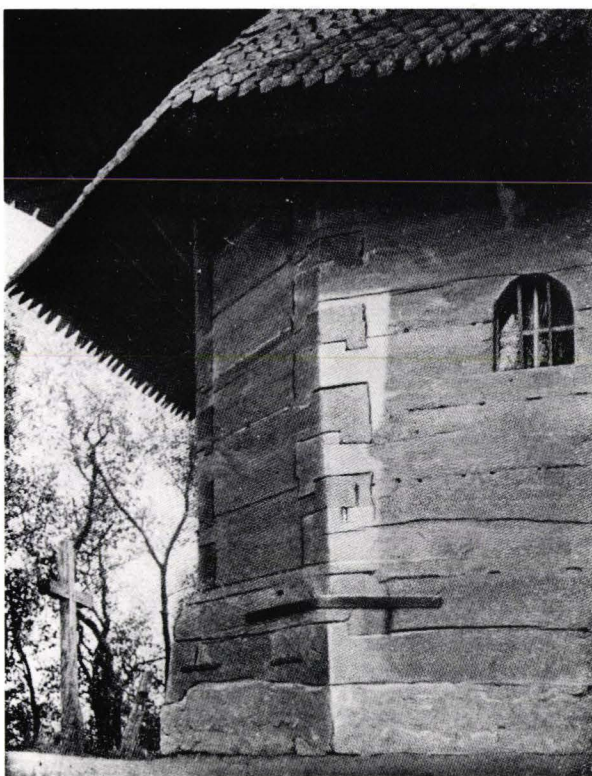
XXIII. Puisia ristikirkkoja, joiden *sisänurkat ovat viistetyt ja sakaroiden päät senlisäksi särmikkäät*. Ristikeseuksen tehostajana kattoratsastaja. — 1700-luvun jälkipuoliskon *pohjalainen* kirkkotyyppi.

Alaveteli rak. 1752–54
Kuortane » 1777

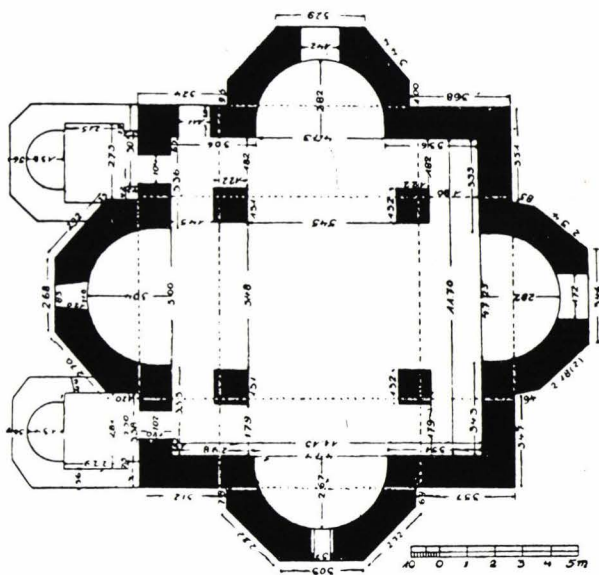
Ruovesi rak. 1777–78
Ylihärnä » 1785–87

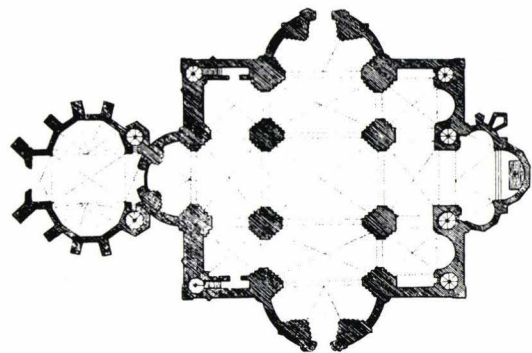
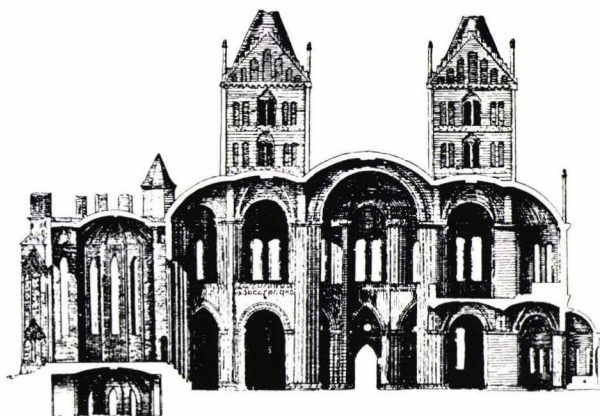
Kuva 2. Lindbergin kirkkotyyppi XXIII. Lindberg 1934, k.s. 333.

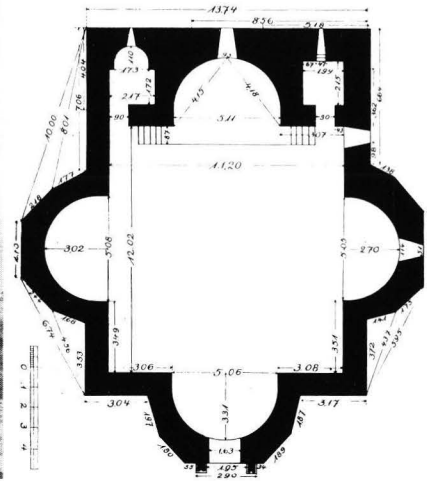
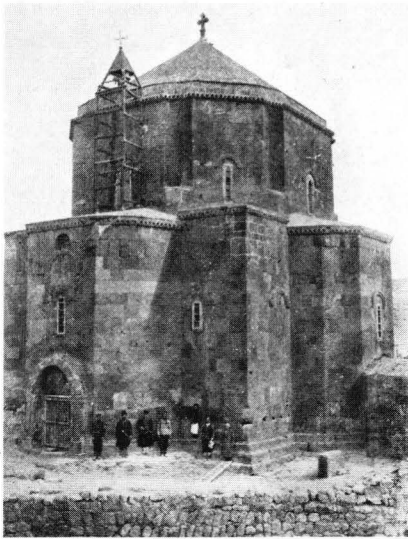
Kuva 3. Lamasalvoskirkon yksityiskohtia. Nizhy Abscha, Galtisia. Strzygowski 1928, pl. XVIII:a-b.

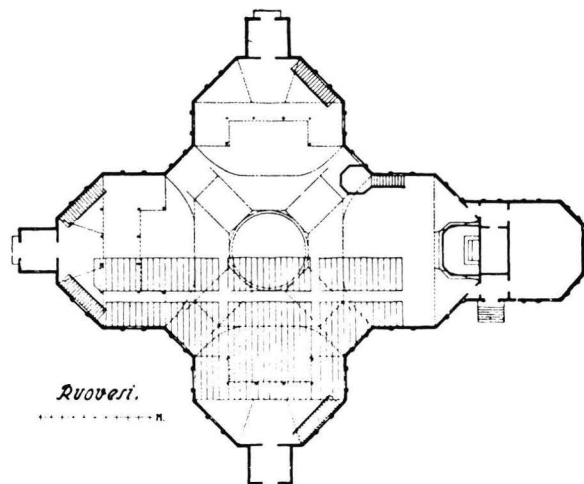
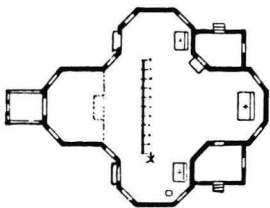
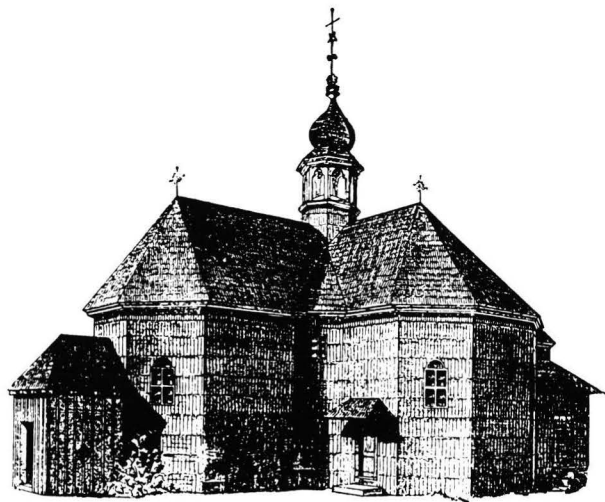
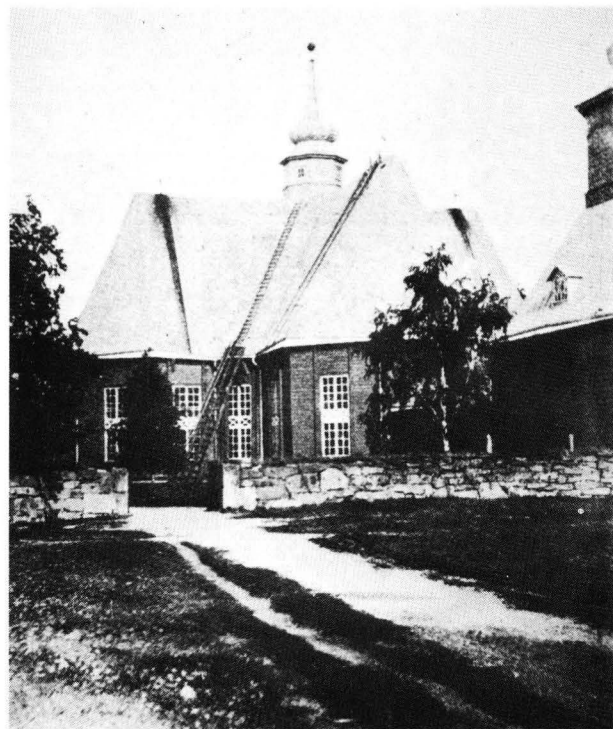
Kuva 4. Bagaranin kirkko, Armeenia, n. 624—631. Strzygowski 1929, k. 6.

Kuva 5. Brandenburgin Harlungerbergin Marienkirche, rak. n. 1220 ja purettu 1800-luvulla. Strzygowski 1929, k. 126—127.

Kuva 6. Mastaran Johanneksenkircho, Armeenia, n. 650. Strzygowski 1929, k. 130—131.

Kuva 7. Velké Karlovicen kirkko, Määri, rak. v. 1752—54. Strzygowski 1929, k. 227.

Kuva 8. Ruoveden kirkko v:ilta 1777—78. Strzygowski 1929, k. 240—241.

ti Hakola (esim. Kuortane 1777) pysytteli erityisesti detaljeissa vanhoillisemmalla kannalla. Åkerblomin yhtenä ansiona on, että hän muutamissa Hämeen rakentamisissaan ristikirkoissa liitti pohjalaiset uutuudet lounaissuomalaiseen traditioon päätyen aivan uudensuomalaiseen, avaran välikattokupolin dominoimaan sisätilaratkaisuun (Ruovesi 1777—78, Orivesi 1781, Teisko 1788).¹⁴

Omia kannanottojani olen sittemmin joutunut tarkistamaan ensi sijassa kahdesta syystä.

Lindbergin tyyppissä XXIII virheellisesti vanhimpana esiintynyt Matti Hongan Alaveteli (1752—54) on itse asiassa siirrettävä tyyppiin XXI (kuva 9) sen vanhimmaiseksi edustajaksi.

Toisaalta Lindbergin tyyppiin XXII (kuva 10) on lisättävä Matti Hongan viimeinen työ Teerijärvi

(1774), josta samalla tulee tämän tyyppin varhaisin edustaja Turun rauhan rajan tällä puolella. Soanlahden (1769) sisäviisteiden alkuperäisyys vaikuttaa kyseenalaiselta.¹⁵

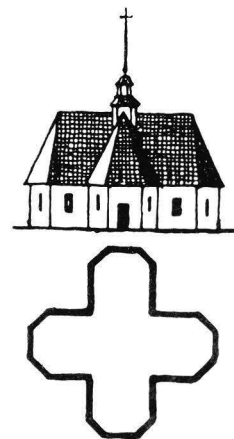
Näistä uudelleenjärjestelyistä näyttäisi seuraavan, että Matti Honka yhä edelleen on ulkoviisteisen ristikirkon introdusoiija Pohjanmaalla (Alaveteli 1752—54) ja samoin sisäviisteiden ensimmäinen käyttöönottaja (Teerijärvi 1774), kun taas Antti Hakola rakensi ensimmäisen sekä ulko- että sisäviisteisen ristikirkon (Kuortane 1777) ja Matti Åkerblom sitä seuraavan (Ruovesi 1777—78).

Ennen laajempaan taustatiedusteluun lähtöä yrittän vielä tarkemmin määritellä 24-kulmaisten ristikirkojen syntytilanteen muutamia pääkohtia niiltä osin kuin ne ovat arkistoteitse selvitettävissä.

XXI. Puisia, sisänurkiltaan suorita, mutta *sakaravarsiensa päistä särmikkäitä* ristikirkoja. Ristikeskuksen tehostajana salko tahi kattoratsastaja. — 1700-luvun jälkipuoliskon *pohjalainen* kirkkotyyppi.

Oulainen	rak. 1753
Paavola	» 1755–56
Kiiminki	» 1760
Haukipudas	» 1762
Kälviä	» 1764
Ilmajoki	» 1764–65

Lappajärvi	rak. 1765
Pulkki	» 1768–69
Piippola	» 1769–70
Virrat	» 1772–74
Säränsniemi	» 1779–81

Kuva 9. Lindbergin kirkkotyyppi XXI. Lindberg 1934, k. s. 332.

XXII. Puisia ristikirkoja, joissa *sisäkulmat ovat viistetyt*. Ristikeskuksen tehostajana joko salko tahi kattoratsastaja. — 1700-luvun jälkipuoliskon kirkkotyyppi.

Soanlahti	rak. 1769
Nurmo	» 1778
Orivesi	» 1781
Kuhmoinen	» 1784–85
Teisko	» 1788

Nurmijärvi	rak. 1793
Töysä	» 1799–1800
Hankasalmi	» 1799
Nastola	» 1802–04
Loppi	» 1805

Kuva 10. Lindbergin kirkkotyyppi XXII. Lindberg 1934, k. s. 333.

Kuva 11. Kuortaneen kirkko v:ltä 1777. Rakennusmestarina Antti Hakola. Eteläisivu. Valok. Paavo Valkama 23.10.1978.

Kuortane

Kuortaneella v:sta 1773 vireillä olleen uudisrakentamisen ratkaiseva vaihe sijoittuu nähtävästi v:een 1777 (kuva 11) eikä Antti Hakolan (s. 1704, k. 1778) mestarina oloa useastakaan syystä voida asettaa kyseenalaiseksi.¹⁶ Edellinen, v. 1654 rakennettu pyhäkkö, oli ilmeisesti länsitornillinen pitkäkirko.¹⁷ Lapuan emäseurakunnan rovastin Isak Lithoviuksen piispalle ja tuomiokapitulille 23.10.1780 lähettämän kirjelmän konsepti valaisee jonkin verran uuden kirkon valmisteluvaiheita. Piispan käskystä Lithovius on tänäkin vuonna toimeenpannut pitäjänsä seurakunnissa rovastintarkastukset siten, että Nurmo oli vuorossa 14:na ja Kuortane 16:na sunnuntaina P. Kolminaisuuden jälkeen. Kuortaneella ja Nurmossa oli edellisen vuoden tarkastuksessa tehty anomus heidän uusien kirkkojensa vihkimisestä, mikä nyt uusittiin. Piispa oli kirjelmässä 1.12.1779 vaatinut tietoa siitä, millä luvalla mainitut kirkot oli rakennettu. Tästä on sittemmin kerrottu (inberättadt), että Kuortaneen vanhassa kirkossa on pidetty katselmus 26.6.1774, jolloin Uudenkaarlepyyn kirkkoherra Johan Forshäll oli tuomiokapitulin ja kruununnismies Johan Strömmer maaherran edustajana. Kirkko oli todettu sekä puutteelliseksi että pieneksi, minkä vuoksi uusi ja isompi oli tarpeellinen. Nurmon kirkossa oli vastaavanlainen katselmus pidetty kihlakunnantuomari Aimeleuksen, Ilmajoen kirkkoherran Hanneliuksen ja rakennusmestarin läsnä ollessa 23.7.1768, jolloin tulos oli samanlainen kuin Kuortaneella. Tämän jälkeen katselmuspöytäkirja ja kolehtianomus pitäisi lähetetyn tuomiokapitulille (hwarefter Syne instrumentet jemte ödmukaste anhållan om en Collect skal wara til Högwördiga dom capitlet insändt). Jo Klemetti totesi, ettei Lithoviuksen mainitsemia asiakirjoja ole löytynyt Ruotsin valtionarkistosta. Myös varsinaisen rakennusvaiheen paperit ovat kadoksissa. Itse asiassa on voinut käydä niin, että Kuortaneen kirkko pystytettiin ilman esivallan lopullista lupaa ja ilman kolehtiapua.¹⁸

Täysin epäselväksi jää, onko uuden kappelikirkon muodosta sovittu Hakolan kanssa esim. jo v. 1774 tai vasta myöhemmin aineshankintojen aikoihin.

Mahtavan muodon ideanantajaksi Klemetti kuten sanottu epäilee Kuortaneen ”herroja”. Ensimmäisenä hän mainitsee maanmittari Krister Gustav Åkermanin (s. 1717, k. 1790),¹⁹ joka Ruotsista v. 1744 Suomeen siirtyneenä nähtävästi 1750-luvun jälkipuoliskolta lähtien asui Kuortaneella

omistukseensa hankkimallaan Puodinkedon tilalla. Sekä viranhoidossaan että maanviljelijänä Åkerman oli taitava ja ahkera. Omaan asuinympäristöönsä hän näyttää jättäneen kauan säilyneet jäljet.²⁰ Hänen väitetty polveutumisensa vapaaherrallisesta Bonde-suvusta selittää ehkä jotain hänen henkilökuvastaan.²¹ V. 1777 insinööri Åkerman esiintyy seurakunnan tileissä joskaan ei rakennusasiain yhteydessä.²² Sipulipäätteisen kattoratsastajan ylemmässä vyöhykkeessä olevien luukkujen sisäpintoihin on vuoltu joukko nimiä ja vuosilukuja. Antti Hakolan oletetun puumerkin ohella täällä ovat myös nimet Johan Åkerman, $\wedge$ Åkerman ja H G Åkerman, jokainen eri luukussa ja vuosilukuun 1777 liittyen.²³ Näistä nimistä ensimmäinen ja kolmas sopivat maanmittarin poikiin (Johan s. 1763, Henrik Gustav s. 1760), kun taas keskimäinen on vaikeammin identifioitavissa.²⁴ Vaikka Åkerman-nimet muistitiedon mukaan tarkoittavat pietarsaarelaisia rakennusmiehiä²⁵, on nähdäkseni kuitenkin otettava huomioon mahdollisuus, että kyse on maanmittarin pojista ja ehkä samalla Puodinkedon työosuudesta. Olisiko maanmittari sitä paitsi itse piirustustaitoisena miehenä jollakin tavalla osallistunut kirkon suunnitteluun? Toisena varteenotettavana herrana Klemetti mainitsee nimismies Erik Björckin (s. 1717, k. 1791), joka aiemmin olisi toiminut lääninkamreerina ja viimeistään v:sta 1777 asui Kuortaneella, josta hän silloin osti Takalan verotalon.²⁶ Björckin tapaamme kohta uudelleen Ruoveden yhteydessä.

Pohjakaavapiirustuksessa (kuva 12), joka liittyy rakennusmestari Heikki Mikkilän 12.6.1839 päivämäärän kirkonkorjauksen materiaaliehdotukseen, sakaristo on vielä alkuperäisellä paikallaan itäristin pohjoissivulla ja alttari kaakkoisviisteeseen kohdalla. Ulko- ja sisäviisteet ovat muita seiniä tuntuvasti lyhyemmät. Länsi—itäsuuntainen sisäpituus ja pohjois—eteläsuuntainen sisäleveys ovat mainitussa piirustuksessa kumpikin n. 58 $\frac{1}{4}$ kyynärää, ristivarsien sivuseinät n. 10—11 kyynärää sekä ristivarsien sisäleveys n. 19 kyynärää.²⁷ Nämä mittatiedot näyttävät kuitenkin olevan varsin summittaisia.

Äskettäin tehtyjen tarkistusmittausten mukaan länsi—itäsuuntainen sisäpituus on n. 35,93 m, pohjois—eteläsuuntainen vastaava äärimitta n. 36,02 m, länsi- ja itäristin sivuseinät n. 7,00 m, pohjois- ja eteläristin sivuseinät n. 6,80 m, sisäviisteet n. 4,00 m, länsi- ja itäristin sisäleveys n. 11,60 m sekä pohjois- ja eteläristin sisäleveys n. 11,50 m.²⁸ Sisäti-

lan äärimitat ovat siis kyynäriksi muutettuina pyöreästi n. 60 ½ × 60 ½ kyynärää (kuva 13). Muutenkin lienee pyritty siihen, että toisiaan vastaavat seinät olisivat keskenään jotakuinkin saman pituiset.

Valmistumisvaiheen muista, selvittelyimme kanalta tärkeistä yksityiskohdista vain muutamat ovat jatkuvasti näkyvissä tai vaikeuksitta tavoitettavissa, kun taas useimmat ovat myöhempien täydennysten ja muutosten peittäminä.²⁹

Seinät on varsinkin Etelä-Pohjanmaan kansanrakennuksissa yleisen tavan mukaan salvottu liuhalle eli ulospäin kallelleen siten, että yläreunat ovat alareunoja arviolta n. hirrenvahvuuden verran ulompana (kuva 14). Näin syntynyt erikoinen efekti on kuitenkin hävinnyt viimeistään v.ien 1893—94 korjauksessa (kuvat 15—16), jolloin seinälaudoitukset täytepiirujen avulla tehtiin mahdollisimman pystysuoriksi.³⁰

Sisäkulmien nurkkaliitokset ovat v. 1892 otetusta interiöörivalokuvasta (kuva 17) päättäen lähinnä suorasisäisiä lyhytnurkkia ilman näkyvää lukkoa.³¹ Ulkokulmien nurkat olisivat v:n 1977 korjauksen aikana tehtyjen havaintojen mukaan alkuaan olleet pitkänurkkia, jotka kuitenkin jo varhain on typistetty ulkovuorausta tehtäessä.³²

Sidehirsijärjestelmä on säilynyt lähes koskemattomana nykyisen sakariston ullakolla, jossa myös holvaus 1840-luvun alun muutostöissä jätettiin liimavärialkaisua vaille (kuva 18). Muilta osin nämä rakenteet näkyvät melko hyvin v:n 1892 interiöörivalokuvassa (kuva 17). Seinien suuntaisissa, konsoleita vaille jätetyissä sidehirsissä on kolme hirttä päällekkäin muualla paitsi sisäviisteiden kohdalla, jossa niitä on ollut vain kaksi päällekkäin. Poikittaisia sidehirsiiä on kahdet kussakin ristivarressa. Niissä on ollut kolme hirttä päällekkäin. Sitä paitsi niihin on liittynyt kolmen hirsikerran korkuiset konsolit, joiden näkyvimpänä aiheena oli kolmeen kertaan toistuva poikittainen lieriö. Lähes samanlaisia konsoleita Antti Hakola on käyttänyt jo Keuruun kirkossa v. 1756—59³³ (kuva 187), ja ne toistuvat sitten Kaapo Hakolan v. 1778 valmiiksi rakentamassa Nurmon kirkossa (kuva 183).³⁴ Sisäviisteiden suuntaisten sidehirsien ja poikittaisten

sidehirsien varmaankin luja mutta ilmeisen kömpelö yhdistelmä on arvattavasti johtunut Hakolalle uudenlaisesta tilanteesta.³⁵ Yhdistelmä esiintyy samankaltaisena myös Nurmon ja Ylihärman kirkkoissa.³⁶

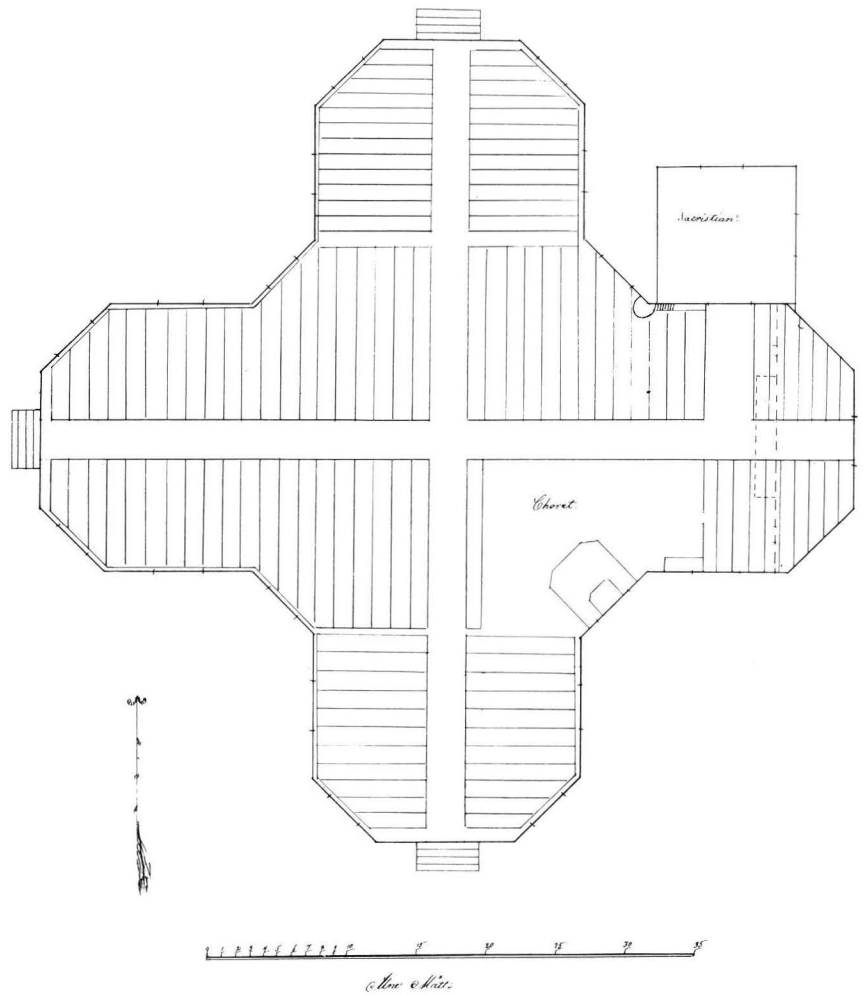
Melko tasaisesti kaartuvat tynnyriholvit on jätetty peiterimoja vaille. Holvien yhtymäkohdassa ei ollut välikattokupolia vaan pohjalaiseen tapaan vain opaion-rengas eli ”taivaspyörylä”, jonka Klemetti näyttää hyvin muistaneen.³⁷ Luultavasti saman koikisena pyörylä on periytynyt Stenbäckin holvilaudoitukseen (kuvat 19—20).

Kattotuolit (kuva 21) myötäilevät Antti Hakolan muuallakin käyttämää kaavaa, joka näyttää ensi kädessä juontuvan Uudenkaarlepyyn v. 1708 rakennetusta kirkosta.³⁸ Liitostappien päiden profiointi vaikuttaa kuitenkin melko vanhoilliselta.³⁹

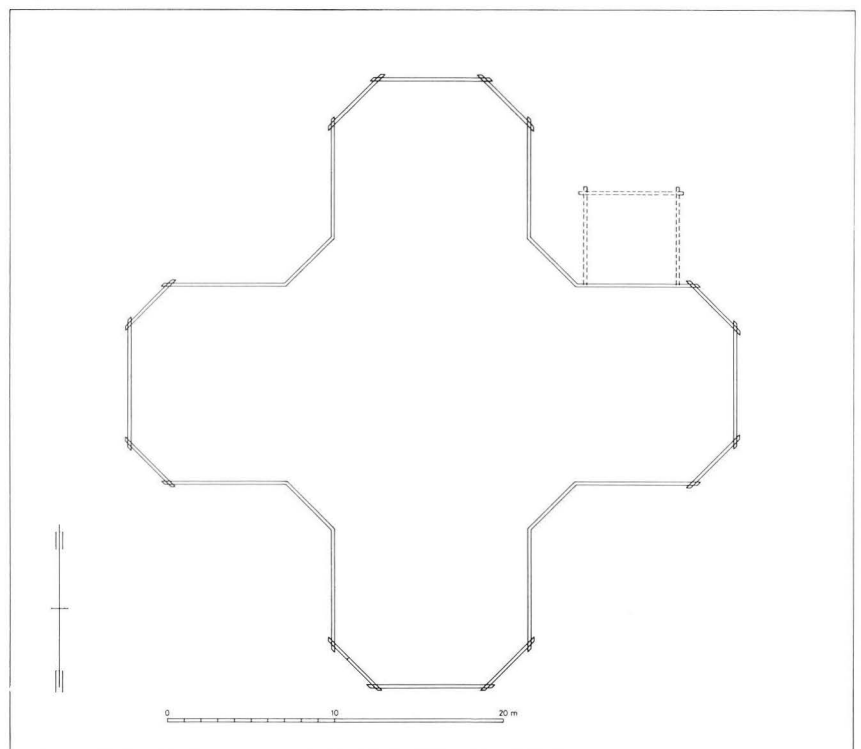
Ilmeisesti edellisen, v. 1654 rakennetun kirkon puutavaraa on jonkin verran käytetty uudelleen nykyisen kirkon teossa. Lattian aluskehikossa on auringossa ruskeiksi paahtuneita seinähirsiiä. Kattoratsastajan alusrakenteissa välittömästi holvin yläpuolella on entisiä, nurkkaloveuksilla varustettuja seinähirsiiä. Ristivarsien vesikattopaanutuksen aluslaudoitukseen on siellä täällä käytetty harmaantuneita ja tervaisia veistolautoja, joista muutamat ehkä ovat entisiä holvilautoja. Vanha kirkko näyttäisi ainakin sisätilaltaan olleen maalaamaton.⁴⁰

Kuortaneen yhteydessä vaikuttaa erityisen tärkeältä toteamus, että alttari alkuaan oli sisäviisteiden kohdalla. Toisaalta kiinnittyä huomio liuhalle tehtyihin seiniin ja suurikuvioiseen kattopaanutukseen (kuva 22).

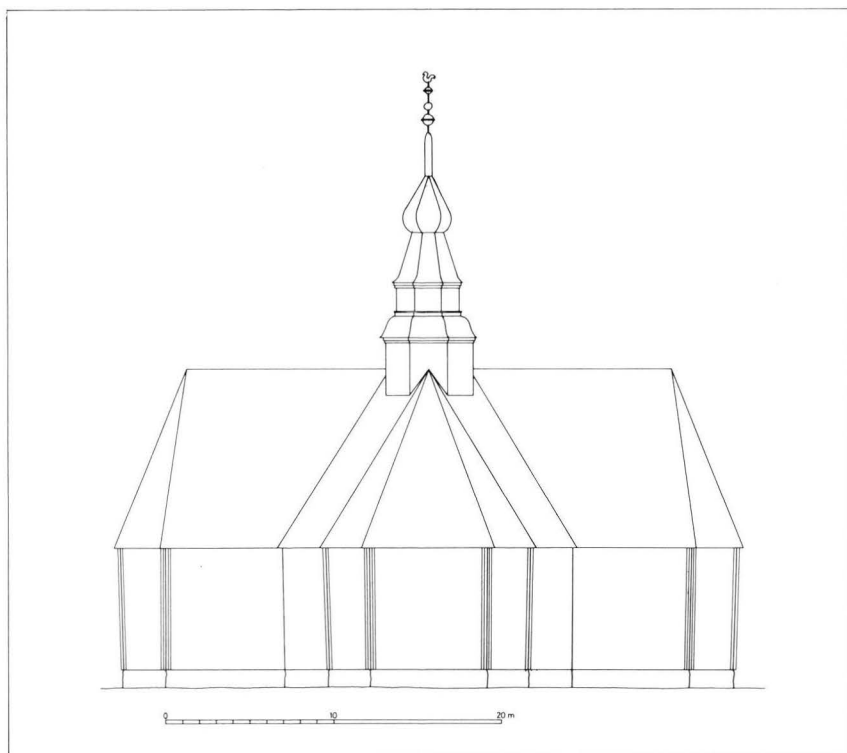
Erillisen maininnan ansaitsee vielä saarnatuolin taustaksi hirsiseinään maalattu kruunu- ja verhosommitelma, johon liittyi Kustaa III:n monogrammi G III. Nämä koristelut erottuvat hämärästi v. 1892 otetusta sisävalokuvasta (kuva 17) ja niistä on maininta v:n 1891 inventaarioluettelossa, joka myös tietää kertoa, että tarun mukaan saarnatuoli olisi Kustaa III:n lahjoittama.⁴¹ Vaikka taru ei ilmeisestikään perustu todellisuuteen, monogrammi ehkä kuitenkin ilmaisee seurakunnan sympatiat kuningasta kohtaan.

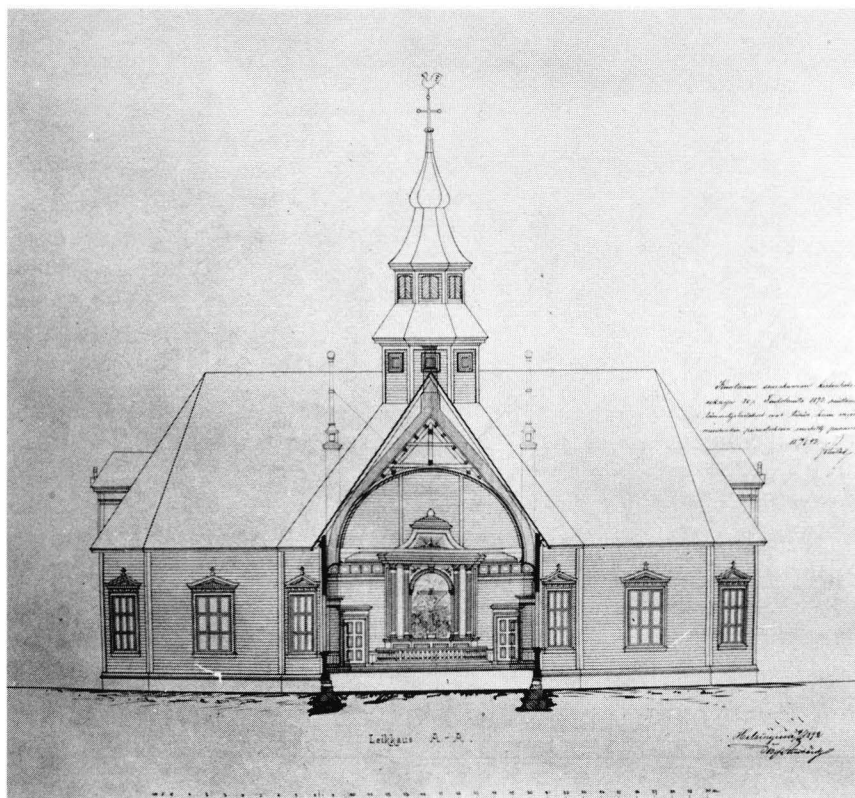
Kuva 12. Kuortaneen kirkko. Pohjakaavapiirustus, joka liittyy Heikki Mikkilän 12.6.1839 päiväämään kirkonkorjauksen materiaaliehdotukseen. Sen. tal. os. KD 132/259 1839. VA. Valok. J. Kalervo.

Kuva 13. Kuortaneen kirkko. Vanhiman asun pohjakaava, jossa vain hirsiseinät ilman vuorausta, ovia ja ikkunoita. Esa Arvolan 29.9.1978 tekemien tarkistusmittauksien mukaan piirtänyt Eero Pettersson.

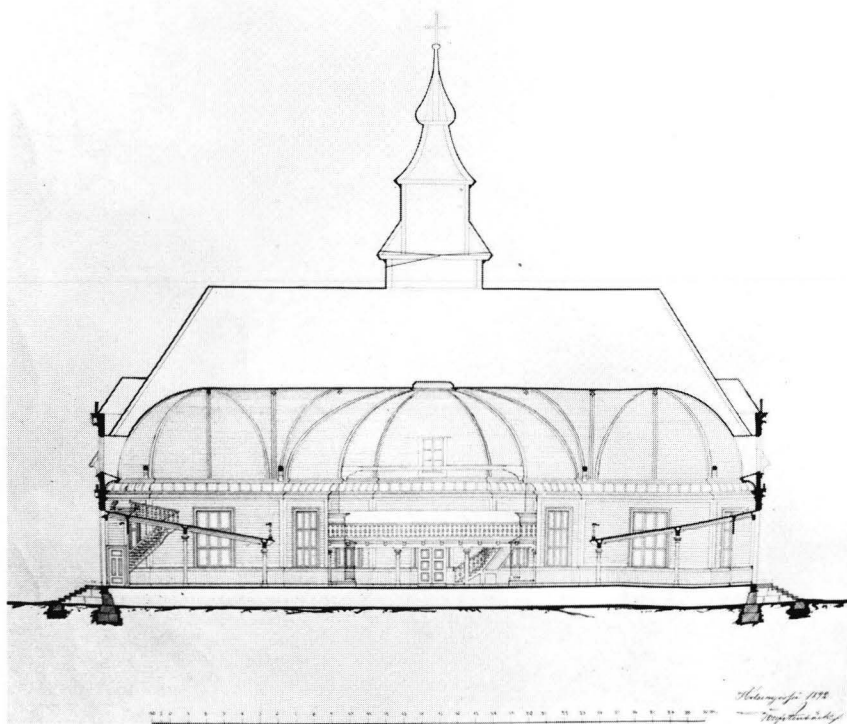

Kuva 14. Kuortaneen kirkko. Vanhimman asun eteläsivu. Ulospäin kallelleen salvottujen seinien yleisvaikutusta valaiseva kaavio. Edellisen kuvan pohjakaavan, v:ltä 1930 olevan julkisivumittauksen (A. Alopaeus, G. Dunderfelt ja E. Suhonen, Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto), Esa Arvolan tarkistusmittausten sekä valokuvien pohjalta piirtänyt Eero Pettersson.

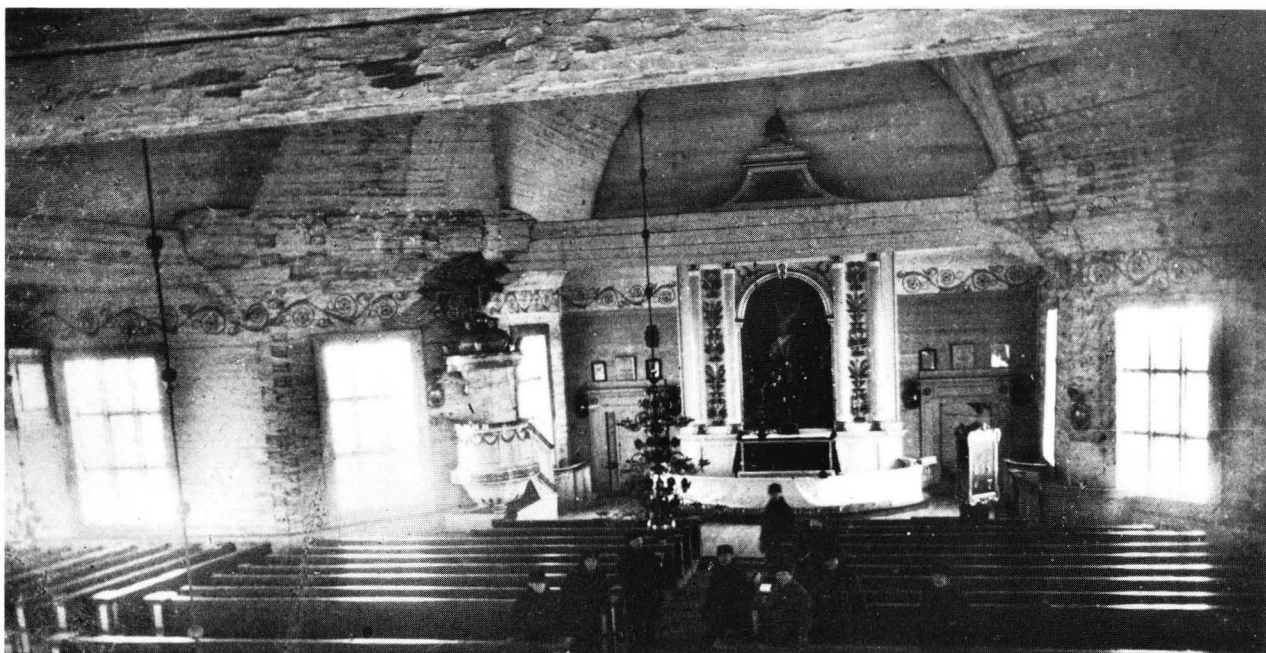

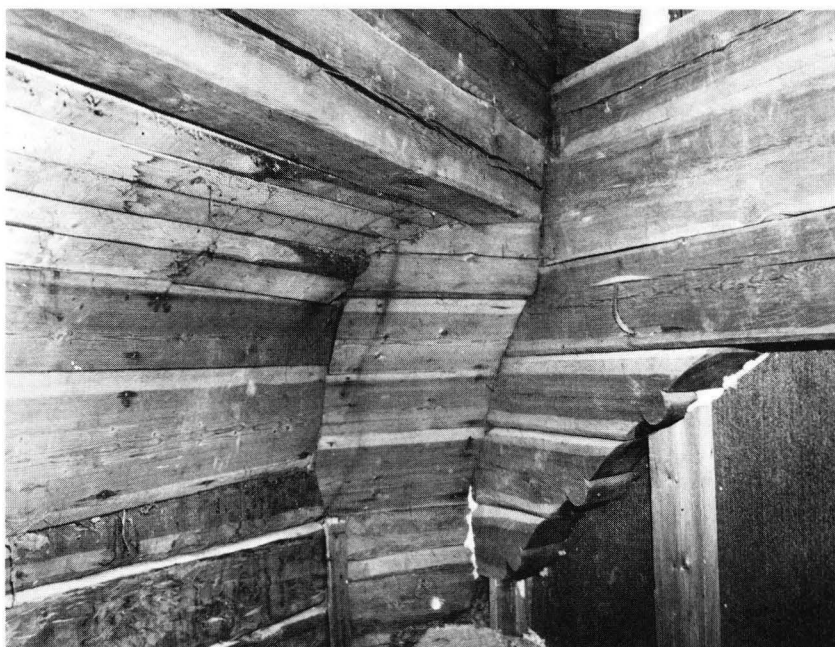
Kuva 15. Kuortaneen kirkko. Josef Stenbäckin Helsingissä v. 1892 päiväämät ja Senaatin talousosaston 17.3.1893 hyväksymät piirustukset uudistus- ja korjaustöitä varten. Kirkko lännestä siten, että länsiristi esiintyy poikittaisleikkauksena. Kuortane KA. Valok. Paavo Valkama.

Kuva 16. Kuortaneen kirkko. Josef Stenbäckin Helsingissä v. 1892 päiväämät ja Senaatin talousosaston 17.3.1893 hyväksymät piirustukset uudistus- ja korjaustöitä varten. Poikittaisleikkaus länteen. Kuortane KA. Valok. Paavo Valkama.

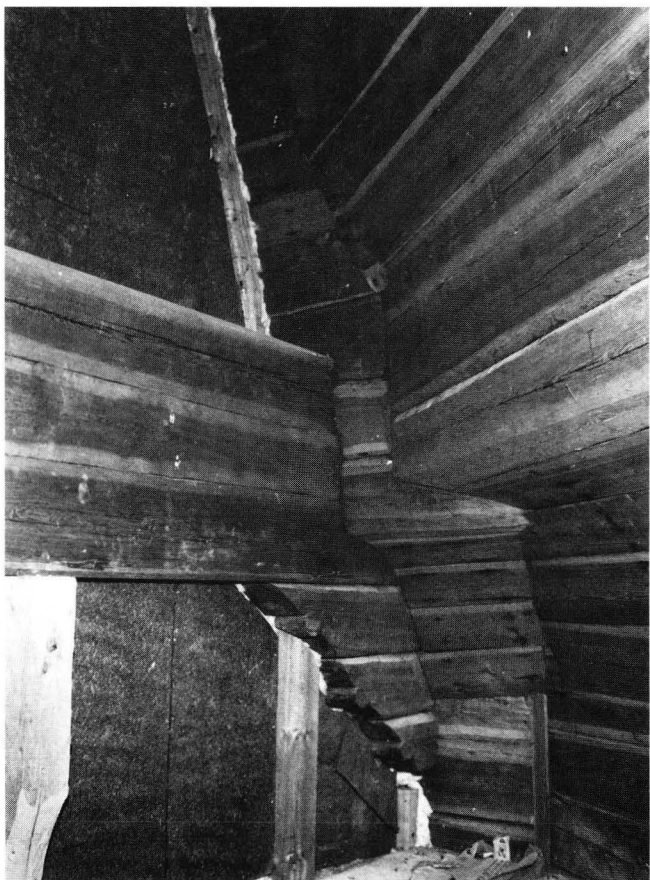

Kuva 17. Kuortaneen kirkko. Sisätila koilliseen länsilehteriltä nähtynä. Valokuva v:lta 1892. Klemetin kokoelma. THL.

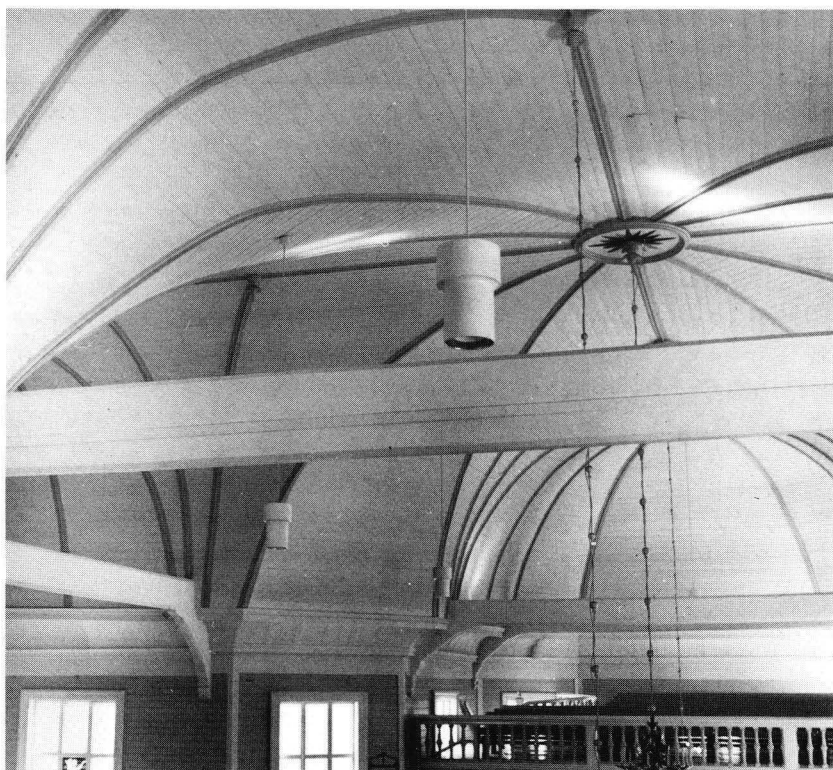
Kuva 18. Kuortaneen kirkko. Sidehirsi- ja konsolijärjestelmä sekä holvaus ovat säilyneet lähes koskemattomina itäristin perälle 1840-luvun alussa sijoitetun sakariston ullakolla. Näkymät lounaaseen ja luoteeseen. Valok. Paavo Valkama 29.9.1978.

Kuva 19. Kuortaneen kirkko. Sisätila
länsilehteriltä nähtynä. Valok. Paavo
Valkama 23.10.1978.

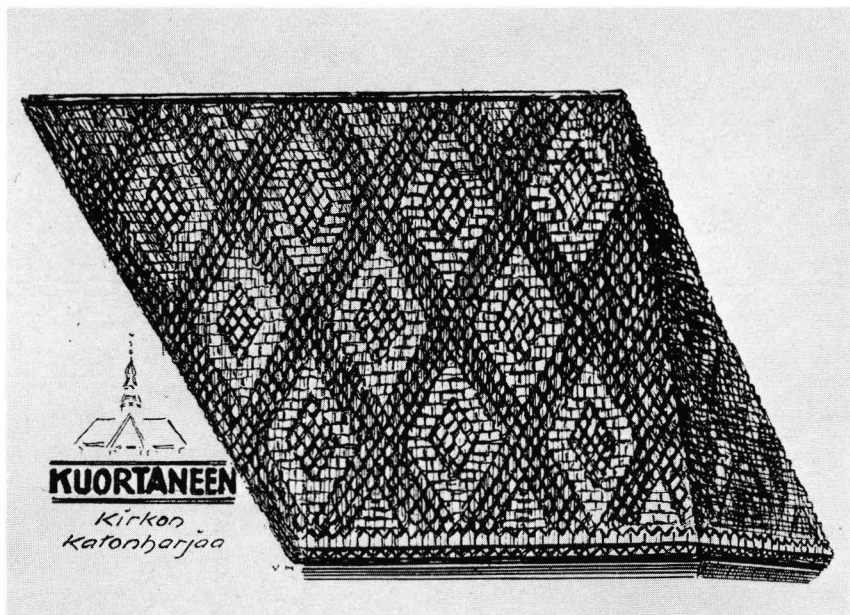

Kuva 20. Kuortaneen kirkko. Holvaus
pohjoislehteriltä nähtynä. Valok. kir-
joittaja 7.9.1978.

Kuva 21. Kuortaneen kirkko. Pohjoisristin kattotuoleja. Yleisku-
va kaakkoon sekä lähikuva selkápuiden, vinotukien ja alimpien
kitapuiden välisistä liitoksista. Valok. Paavo Valkama 6.11.1978.
Vrt. kuva 112.

Kuva 22. Kuortaneen kirkko. Kuvioitua kattopaanutusta. Tussipiirros, sign. VH, ilmeisesti Väinö Hämäläinen. Klemetti 1927, k. 182.

Kuva 23. Ruoveden kirkko v:ilta 1777—78. Rakennusmestarina Matti Åkerblom. Eteläsivu. Valok. kirjoittaja 1952.

Ruovesi

Ruovedellä v:sta 1775 vireillä ollutta suunnittelua ja sittemmin toteutusta (kuva 23) voidaan seurata melko yksityiskohtaisesti säilyneiden dokumenttien valossa. Edellinen, v. 1654 valmistunut ja varmaan-kin pitkänomainen emäkirkko oli käynyt ahtaaksi ja raihnaiseksi.⁴² Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjoista⁴³ päättäen seurakunnan säätyläisistä kirkonrakennusasiaan vaikuttivat eniten rovasti Lars Forselius (s. 1713, k. 1799)⁴⁴ ja majuri Fredrik Gustav von Kothén (s. 1725, k. 1783),⁴⁵ kun taas Pekkalan omistaja taloustirehtööri Petter Johan Austrell (s. 1704, k. 1782)⁴⁶ osallistui ensi sijassa vain rahallisesti ja oli sairauden takia poissa rakennusmuotoja koskevista kokouksista. Poliittisesti aktiivisena von Kothén osallistui lähinnä hattumielisinä valtiopäiviin v. 1765, 1769 ja 1771. Toiminnastaan suomalaisessa talousdeputatiossa hän v. 1770 sai säädyiltä 2 000 hopeataalarin palkkion.⁴⁷

Pitäjänskokouksessa 25.8.1776 Matti Åkerblom (s. 1740, k. 1819) sopimuksen teon yhteydessä ilmoitti mieluummin rakentavansa pitkäkirkon (enledes utan flyglar), mutta asian mentyä äänestykseen ristikirkon kannattajat voittivat 43:lla äänellä 21:tä vastaan.⁴⁸

Åkerblomin 26.8.1776 päiväämään materiaalilistaan liittyvät Åkerblomin nimikirjoituksella varustetut piirustukset (kuva 24) tarkoittavat lähes tasavartista, ulkoviisteistä ristikirkkoa, jossa sakaristo on itävarren pohjoissivulla ja alttari tavallisessa paikassa itävarren perällä. Jyrkkien vesikattojen leikkauskohdasta nousee sipulipäätteinen lanterniini. Tarvittavien seinähirsien enemmistö eli 650 kpl ovat luettelossa 12 kyynärän ja pohjakaavassa 11 kyynärän pituiset. Länsi—itäsuuntainen sisäpituus on 59 ½ kyynärää, pohjois—eteläsuuntainen sisäleveys 58 kyynärää. Ristivarsien sisäleveys on n. 24 kyynärää. Kattopaanujen tarve on 40 000 kpl.⁴⁹

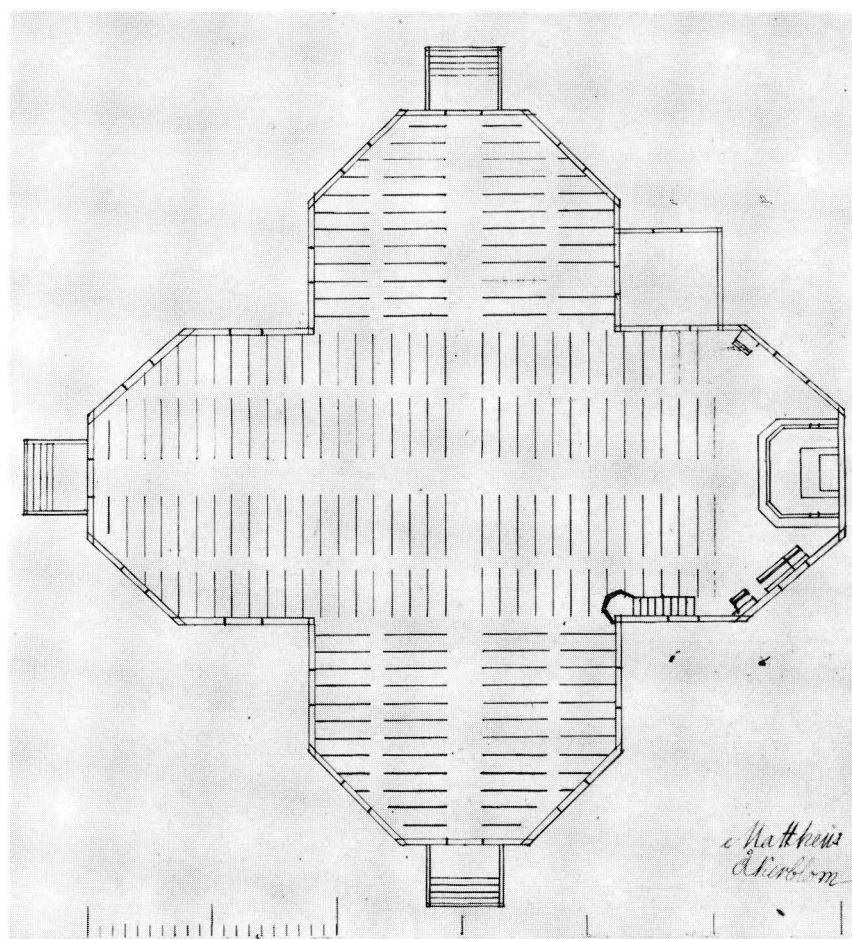
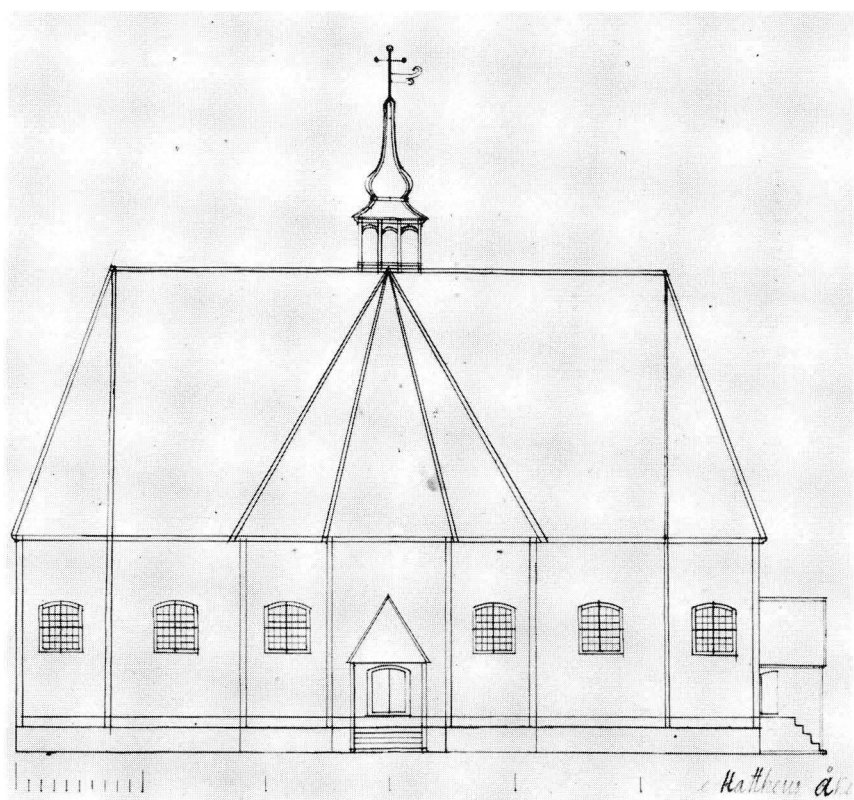
Piirustuksista on nähdäkseni helppo todeta, että pohjaratkaisun mallina on ollut Virtain kappelikirkko (kuva 25), jonka Antti Hakola rakensi v. 1773—74 aiemman pitkäkirkon tilalle.⁵⁰

Pitäjänskokouksessa 15.12.1776 kirkonrakennusasiaa käsiteltäessä oli Turun läänin maaherran edustajana kapteeni Otto Mauritz Brakel, Hämeen läänin maaherran edustajana kapteeni Gustav Emanuel Silfversvan ja Vaasan läänin maaherran edustajana kruununnimismies Erik Björck, tuomiokapitulin puolesta Keuruun kirkkoherra Abraham Indrenius sekä paikkakuntalaisina läsnä majuri von Kothén, kirkkoherra Forselius ja kaikki

talolliset sekä Matti Åkerblom. Ensimmäiseksi todettiin, että päätös puukirkon pystyttämisestä oli tehty ennen 31.7.1776 annettua rakennusasetusta ja että tarvittavat puunrungot jo oli kaadettu (wärcket dertil redan huggit). Koska sitäpaitsi kivitarkkoon tarvittava kalkki olisi tuotava 30 peninkulman päästä ja kunnollista kiveä, savea ja hiekkaa ei ole tarpeeksi lähellä mutta metsää vielä on riittävästi, katsottiin, että aloitettua puusta rakentamista on saatava jatkaa (att få fortfara med sin träbygning). Piirustuksista valtuutetut olivat sitä mieltä, että niitä kaiketi olisi jonkin verran tarkistettava, mutta koska hirret enimmäkseen jo oli hakattu oheisen piirustuksen mukaan, se ei näyttäisi sietävän suurta muutosta. Tämä seikka alistetaan maaherran harkittavaksi tai esitetään yli-intendentinvirastolle, minkä mukaan rakennusmestari tulee toimimaan.⁵¹

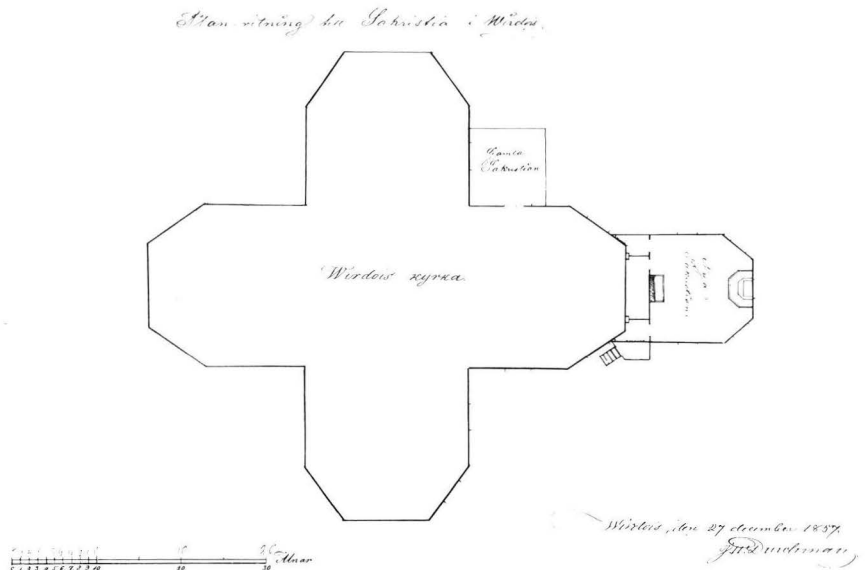
Kolmen läänin maaherran edustus pitäjänkokouksessa johtuu epäilemättä siitä, että alunperin Turun ja Porin lääniin kuulunut Ruovesi Kustaa III:n Suomen-matkallaan kesällä 1775 tekemällä päätöksellä oli jaettu kolmen läänin kesken. Emäkirkko tuli tosin yhä edelleen kuulumaan samaan lääniin kuin aiemmin.⁵² Kapteeni Otto Mauritz Brakel (s. 1722, k. 1808) oli nuoruudessaan palvelut Ranskan armeijassa ja sittemmin Turun läänin henkirakuunoissa. Pirkkalan Viikiin hän oli asettunut v. 1775.⁵³ Kapteeni Gustav Emanuel Silfversvan (s. 1739, k. 1809) oli koulutukseltaan tykistöupseeri ja v:sta 1766 prinssi Adolf Fredrikin rykmentin upseerina, ensin luutnanttina ja v:sta 1773 esikuntakapteenina Viaporissa. Hän omisti Pälkäneen Ruokolan.⁵⁴ Oriveden Holman kartanon omistaja kapteeni Henrik Robert Silfversvan (s. 1727, k. 1812) oli hänen veljensä ja sikäläistä kirkkoa v. 1780—81 rakennettaessa aktiivisesti asioiden hoidossa mukana.⁵⁵ Kruununnimismies Erik Björckin henkilötietoihin voidaan Klemetin esiin tuomien seikkojen ohella lisätä, että hän Ruovedellä käyntinsä aikoihin jo oli Korsholman vastaperustetun itäisen voutikunnan kruununvoutina. Lääninkamreerina hän sitä vestoin ei näytä toimineen ainakaan vakinaisesti.⁵⁶

Vaikka rakennuslupa-anomus jo maaliskuun alussa 1777 oli Turun piispan Jakob Haartmanin ja Vaasan maaherran Bror Cederströmin puoltolauseiden saattamana lähetetty Tukholmaan, yli-intendentti Adelcrantz on jättänyt lausuntonsa ja uuden piirustuksen Kunink. Majesteetille vasta 20.4.1779, minkä jälkeen Kustaa III on hyväksynyt YIV:n

Kuva 24. Ruoveden kirkko. Matti Åkerblomin 26.8.1776 päiväämään materiaalistaan liittyvät ja hänen nimikirjoituksellaan varustetut piirustukset. Julkisivu ja pohjakaava. YIV kuninkaalle 20.4.1779. RVA. Valok. Hans Rydberg.

Kuva 25. Virtain kirkko v:ilta 1773—74. Rakennusmestarina Antti Hakola. J.W. Durchmanin piirustus 27.12.1857, josta ilmenee sakariston alkuperäinen paikka pohjois- ja itäristin välissä sekä suunnitellun uuden sakariston sijainti. Pohjakaava. Sen.tal.os. KD 11/446 1858. VA. Valok. J. Kalervo.

ehdotuksen 20.5.1779.⁵⁷ Ilmeisesti Ruovedelle lähetettynä se kuitenkin on hävinnyt eikä siitä ole kopiotaakaan tallessa.

Kuninkaan päätöstä ei Ruovedellä kuitenkaan suostuttu näin kauaa odottamaan. Kirkonkokouksessa 14.9.1777 päätettiin varsinainen rakennustyö todenteolla aloittaa seuraavana päivänä. Åkerblom otti samalla valmistaakseen kirkon kuuteentoista ikkuna-aukkoon kuhunkin yhdeksät puitteet eli yhteensä 144 kappaletta. Lukumäärä näyttäisi viittaavan v:n 1776 piirustuksiin, kuitenkin siten, että kehäjakoa olisi muutettu. Pöytäkirjan loppuun on ennen allekirjoitusta ja tarkistusmerkintöjä lisätty ohuemmalla kynällä ja vaaleammalla musteella kolmas pykälä:

”Numera fant ock Byggmästaren Åkerblom tjenligt wara at til någon del ändra sin förra ritning medelst det han wil utskära alla fyra hörn innom Kyrckan til någon närmare bekvämlighet för Församlingen m.m. hwartil fordras någon liten tilökning på timmer, som församlingen ock fant för nog rådligt.”⁵⁸

Seuraavassa kokouksessa 28.12.1777 käsiteltiin päätettyjen sisäviisteiden aiheuttamaa lisähirsien tarvetta. Pitäjäläisille ilmeisesti jo aiemmin jaettuun hirsien hankintaluetteloon tehtiin tarkistuksia siten, että tietyt luettelossa mainitut talot toisivat hirsiiä pituudeltaan 15, 10, 7 ja 10 kyynärää.⁵⁹ Koska

alkuperäinen talottainen aineshankintaluettelo ei ole säilynyt, tarkistuksen asiallista tulosta on vaikeata täsmällisesti arvioida.

Åkerblom on siis ainakin pöytäkirjasta päättäen itse ehdottanut sisäviisteitä ”seurakunnan mukavuudeksi”, mikä ensi sijassa tarkoittanee näkyvyyttä alttarille.

Näiden päätösten jälkeen rakennustyö on edennyt nopeasti. Pitäjänkokouksessa 17.5.1778 von Kothen ehdotti vanhan kirkon purkamista viittaamalla Åkerblomin käsitykseen, että se on uuden tiellä ja että siitä saadaan puutavaraa uuteen kirkkoon. Äänestyksessä enemmistö kannatti purkamista.⁶⁰

Uuden emäkirkon vihkiminen toimitettiin suurin juhlallisuuksin 23.8.1778. Pyhäkön nimeksi tuli parhaillaan kruununperillistä odottavan kuningattaren mukaan Sofia Magdalena.⁶¹

Viimeistelytoimenpiteistä on tässä vielä syytä mainita pullistelevien nurkkien vahvistaminen piiruilla ja niiden vuoraaminen, ulkoseinien punamultaus, ikkunankehysten sively öljyväriillä sekä turkulaisen maalari Johan Tilénin suorittama alttarilaitteen, saarnatuolin ja lehterinkaiteen maalaus. Näistä toista oli päätetty v:ien 1779 ja 1780 kuluessa.⁶² Tilénin tehtäväksi annettiin myös latinankielisen muistotaulun maalaaminen. Taulu sijoitettiin sakariston oven yläpuolelle ja siinä ilmoitetaan kirkon raken-

tamisen tapahtuneen Kustaa III:n hallituskaudella v. 1778 (kuva 26). Taulu on nykyisin tapulin pohjakerroksessa.⁶³

Verrattain selkeän kuvan Ruoveden kirkon valmistumisvaiheen asusta antaa Heikki Salon v. 1849 tekemä piirustus, joka tarkoittaa uuden sakariston rakentamista itäristin jatkoksi, vanhan sakariston liittämistä päätilaan ja kolmen uuden lehterin tekoa (kuva 27). Piirustus on esitelty pitäjänkokouksessa 29.1.1849, minkä jälkeen Salo 28.3.1849 on laatinut siihen selityksen sekä materiaali- ja kustannusarvion. Intendentinkonttorissa Salon suunnitelma kuitenkin ajanmukaistettiin v. 1852, minkä jälkeen se toteutettiin v. 1861—62.⁶⁴

Juuri ennen rakennustyön alkamista kirkonkokouksessa 14.9.1777 päätetyt sisäviisteet eivät olekaan ainoat muutokset v:n 1776 piirustuksiin verrattuna. Sakaristo ja siihen liittyvät sivutilat on sijoitettu pohjoisristiin. Niiden päällä on lehteri. Kirkon yleismuodossa on selvä länsi—itäsuuntainen pituuskorostus siten, että pohjois- ja eteläristin sivuseinät ovat vain n. 10 kyynärää, länsi- ja itäristin sivuseinät sen sijaan alkuperäisen piirustuksen mukaisesti n. 11 kyynärää. Länsi—itäsuuntainen sisäpituus on n. 65 ja pohjois—eteläsuuntainen vastaava äärimitta n. 60 kyynärää. Ristivarsien sisäleveys on edelleen n. 24 kyynärää. Näin Heikki Salon piirustuksen mukaan, jonka kaikki mitat eivät kuitenkaan tarkalleen täsmää toteutuksen kanssa.

Åkerblom on siis sisäviisteet lisätessään samalla pidentänyt kirkkoa länsi—itäsuunnassa n. 5 ½ kyynärää ja leventänyt sitä pohjois—eteläsuunnassa n. 2 kyynärää. Hirsiiä on kyllä tarvittu jonkin verran enemmän, mutta tuntuvasti suurempaan tilaan nähden melko vähän entistä pitempiä hirsiiä. Hukkaprosentti on luultavasti jäänyt melko pieneksi.

Valmistumisvaiheen muista, aiheemme kannalta tärkeistä yksityiskohdista toiset ovat olleet jatkuvasti näkyvissä tai helposti tavoitettavissa, kun taas toiset ovat joutuneet myöhempien täydennysten ja muutosten peittämiksi (kuvat 28—34). V:ien 1976—78 korjaustöiden ja niihin liittyvien Museoviraston puolesta pääasiassa Liisa Eerikäisen johtamien tutkimustöiden aikana selvisi moni puutteellisesti tunnettu tai hämäränä pysynyt seikka (kuvat 35—46).

Ilmeisesti kauttaaltaan pystysuoriksi tarkoitettujen seinien läpilukolliset lohenpyrstönurkat (kuva 47) ja vesikattovyöhykkeen kattotuolit liitoksineen (kuvat 37, 41—44, 48—49) noudattavat Åkerblomin muuallakin käyttämää mallia. Kirkon suuresta koosta johtuen kattotuoleissa kuitenkin on alusta lähtien jouduttu turvautumaan lisärakenteisiin. Lattian imponoivassa aluskehikossa on runkona iso neliömäinen ja siitä ristimäisesti ulkoneva rakennelma, jonka hirret ovat salvosliitteessä päätyseinien alimpien hirsien kanssa (kuvat 38—39, 50). Vesika-

Kuva 26. Ruoveden kirkko. Johan Tilénin maalaama latinankielinen muistotaulu, jossa ilmoitetaan rakentamisen tapahtuneen Kustaa III:n hallituskaudella v. 1778. Alkuaan sakariston oven yläpuolella, nykyisin tapulin pohjakerroksessa. Valok. P.O. Weilin 1976. MVHK neg. 136065.

ton aluslaudoitukseen on käytetty edellisen kirkon maalauksin koristeltuja holvilautoja (kuva 49). Myös lattianalusrakenteissa on vastaavanlaista puutavaraa. Ristivarsien tynnyriholvit ja keskittilan pääosaltaan kahdeksankulmainen, verrattain korkealle nouseva ja tasalakinen sekä isolla opaion-renkaalla varustettu välikattokupoli ovat säilyneet lähes kaikkia yksityiskohtia myöten (kuvat 37, 40—41, 51—52). V:ien 1904—05 korjauksessa, jonka Josef Stenbäck sekä suunnitteli että urakoi, lämmöneristyksen vuoksi niiden alapuolelle tehty, kupolin kohdalla tähtikuvioinen ponttilautaholvi (kuvat 32—34) ei ollut niitä sanottavasti vahingoittanut. Myös sidehirret, sekä seinien suuntaiset että poikittaiset, ovat paikoillaan, mutta niiden renessanssi-perinteisistä, kuperien ja koverien pintojen muodostamista konsoleista useimmat on vesitetty pois tai kätetty v:ien 1861—62 korjauksessa lisätyn, holvivyöhykkeen alareunaa korostavan kourulistan taakse (kuvat 43, 53—55). Keskittilan muita pitemmät sidehirret liittyvät sisäviisteisiin. Sakariston alle harmaakivestä holvattuun viinikellariin on laskeuduttu kivipaasiportaita sakariston itäpuolisesta sivukomerosta (kuvat 45, 56). Länsiristin lattian alle on

Kuva 29. Ruoveden kirkko luoteesta 1930-luvulla. Valok. Vinhan Kirjakauppa, Ruovesi.

tehty perustukset suunnitellun lehterin kannatinpylväitä varten, vaikkei tätä lehteriä vielä toteutettuakaan. Ikkunoiden täsmällistä lukumäärää on vaikeata luotettavasti määritellä. Ainakin useimpia niistä on laajennettu jo ennen v:n 1849 sakaristo- ja lehterisuunnitelmaa, mahdollisesti v:ien 1821—22 korjauksessa, jolloin ulkoseinät Heikki Salon johdolla vuorattiin ja ikkunankehät seinien laskeutuksen takia uusittiin (kuva 46). V. 1839 ulkovuoraus siveltiin punamultavärillä ja ikkunat valkoisella öljyvärillä. Sisäseinien hirisipinnat olivat paljaina ja kuten holvit maalaamattomina v:ien 1861—62 korjaukseen asti.⁶⁵

Arkkitehti Heikki Elomaan suunnittelemassa ja Museoviraston valvomassa v:ien 1976—78 korjauksessa sisätila vaakalaudoitettujen seinien sekä holvien, kupolin ja ikkunoiden osalta säilytti pääasiassa v:ien 1861—62 korjauksessa saamansa asun. Alttarilaite ja saarnatuoli v:ilta 1877—78 jäivät kuitenkin paikoilleen, samoin v:ien 1904—05 korjauksen penkit. Sisätilaa hallitsevat nyt itse asiassa Åkerblo-

min holvit, kupoli ja sidehirret (kuvat 57—61). Ulkoasussa säilytettiin v:ien 1861—62 korjauksen vaakasuora ponttilautavuoraus, johon nyt siveltiin silloista väritystä myötäilevä keltainen öljyväri. Vesikattoihin jäi musta peltipäällystys, joka alkuaan oli tehty v. 1888 aiemman, Åkerblomin paanutusta v. 1861—62 seuranneen pärekaton tilalle.⁶⁶

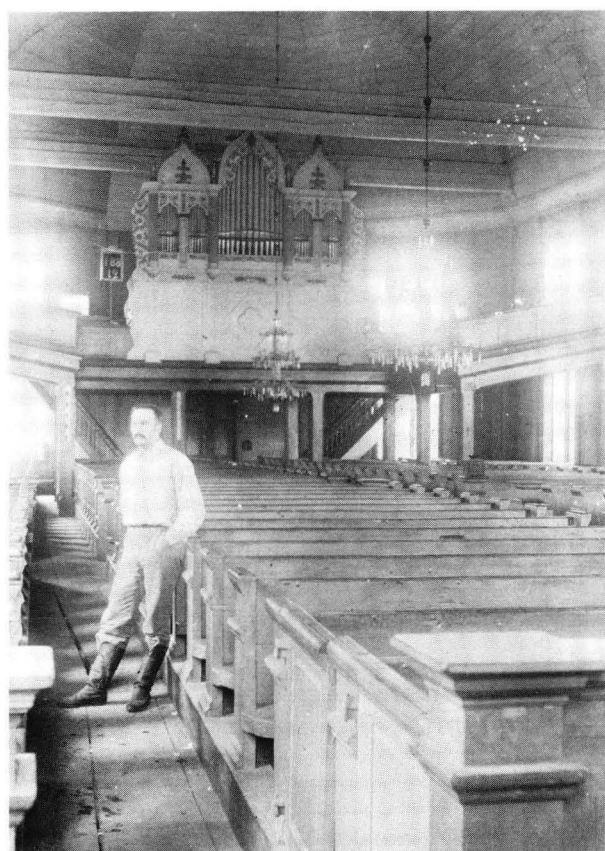
Ruoveden kirkon lopullisesti piiloon joutuneita yksityiskohtia kuten kattotuolirakenteita sekä sidehirsien, konsolien ja holvien keskinäisiä suhteita voidaan havainnollistaa Pihlajaveden v. 1780—82 rakennetun kirkon muodoilla (kuva 62), jotka ovat helpommin visuaalisesti esitettävissä.⁶⁷

Vaikuttaa siltä kuin Ruoveden kirkko toteutettuna olisi ollut Kuortaneeseen verrattuna ja 24-kulmaisuudesta huolimatta tuntuva määrä Åkerblomin kekseliäisyyden tulos.

Ruoveden Sofia Magdalena on heti valmistuttuaan joutunut naapuriseurakuntien mielenkiinnon kohteeksi.

Kuva 30. Ruoveden kirkko lounaasta.
Valok. V.S. Salokangas 1952. MVHK
neg. 46228.

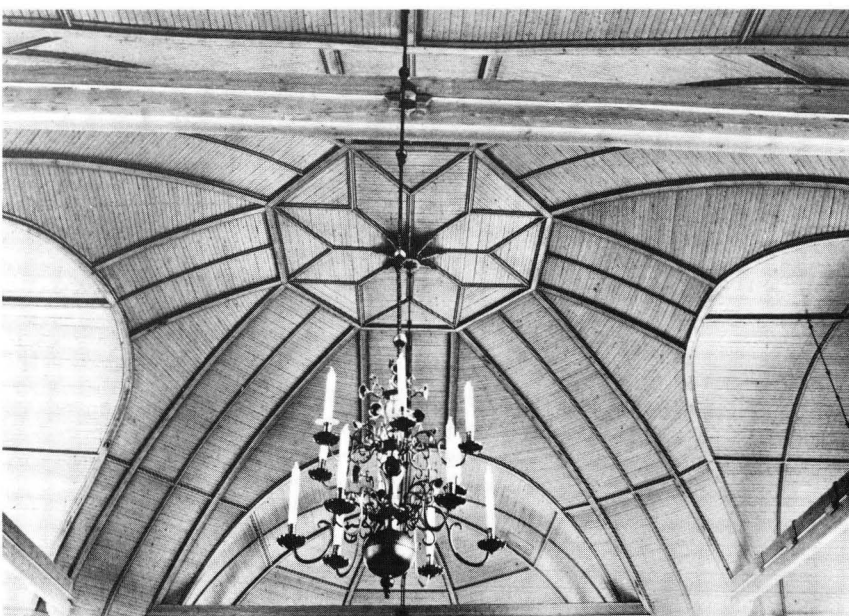
Kuva 31. Ruoveden kirkko. Sisätila länteen. Valokuva v:ltä 1899.
Stenbäckin kokoelma. MVHK neg. 19847.

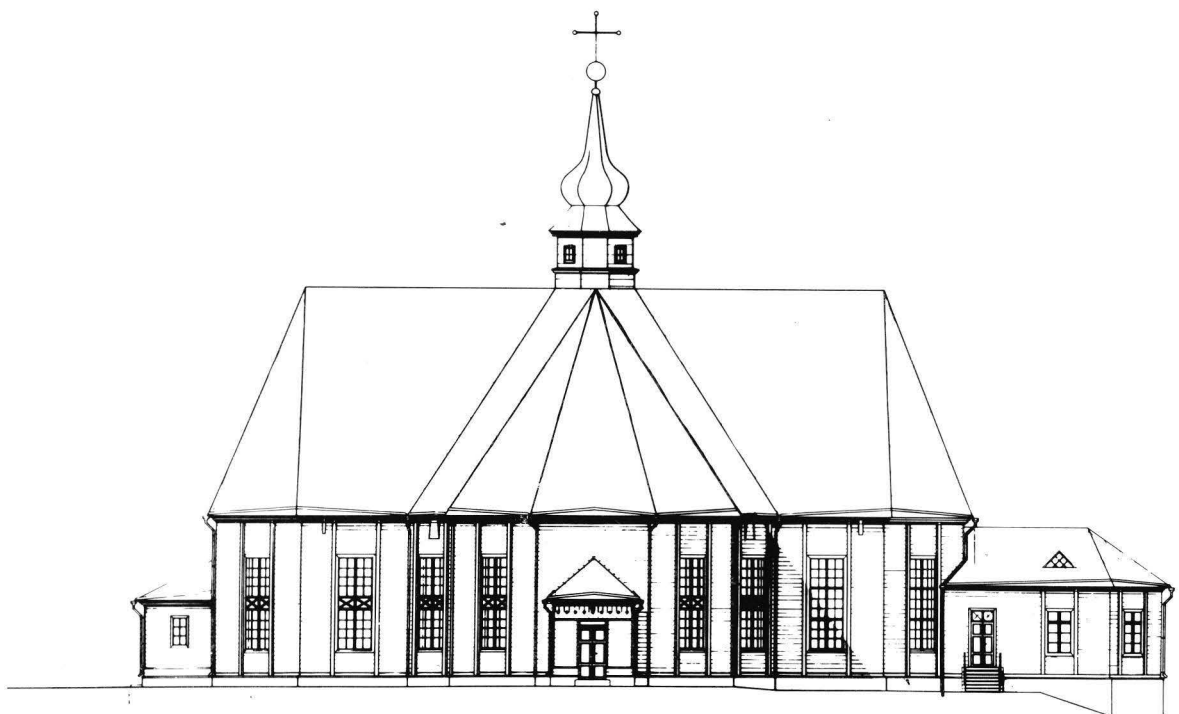
Kuva 32. Ruoveden kirkko. Sisätila lounaaseen kohta v:ien 1904—05 korjauksen jälkeen. Valok. K. Lindberg. MVHK.

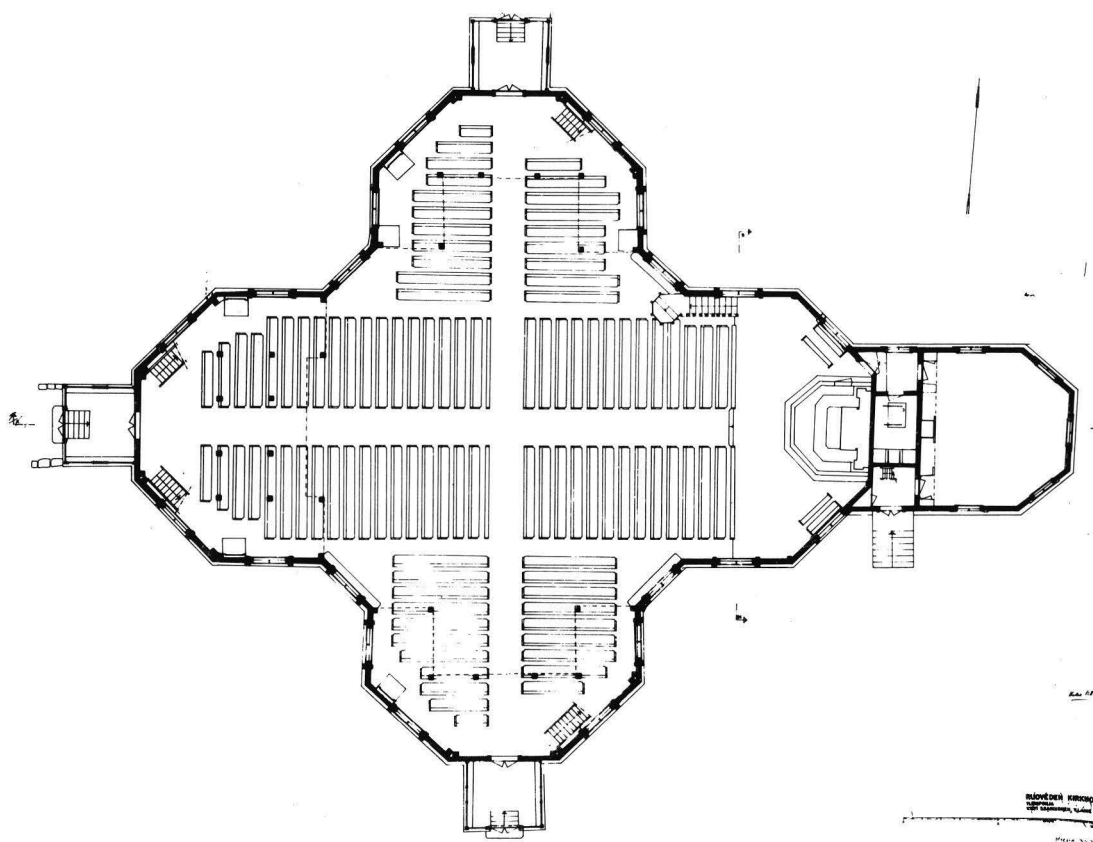
Kuva 33. Ruoveden kirkko. Sisätila itään 1970-luvun alkupuolella. Valok. Kuultokuva.

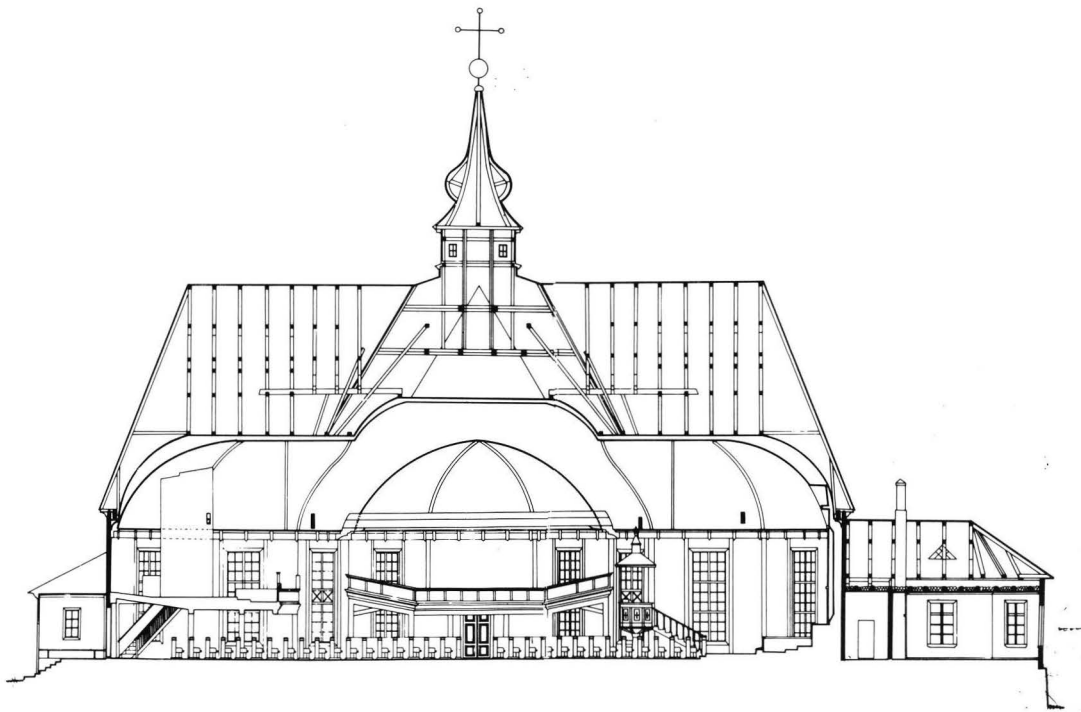
Kuva 34. Ruoveden kirkko. V:ien 1904—05 korjauksessa tehty ponttilautilahti pohjoisrististä nähtynä. Valok. Veijo Laine 1971. MVROA.

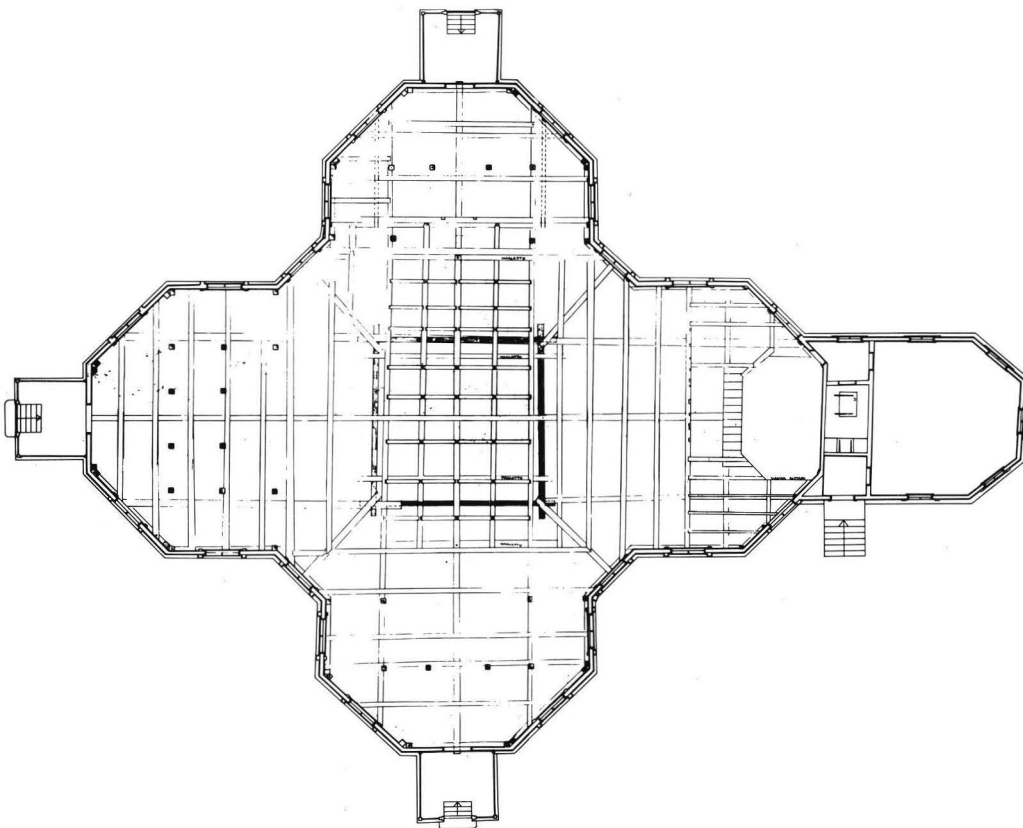
Kuva 35. Ruoveden kirkko. Eteläsivu. Peruskorjauksen pääpiirustus. Heikki Elomaa 19.8.1976. Mittakaava 1:400.

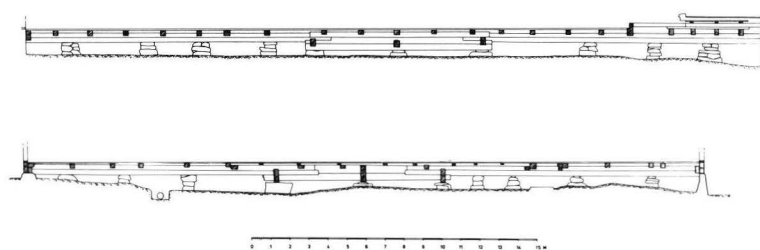
Kuva 36. Ruoveden kirkko. Pohjakaava. S. Saikkonen — V. Laine 1971. MVROA. Mittakaava 1:400.

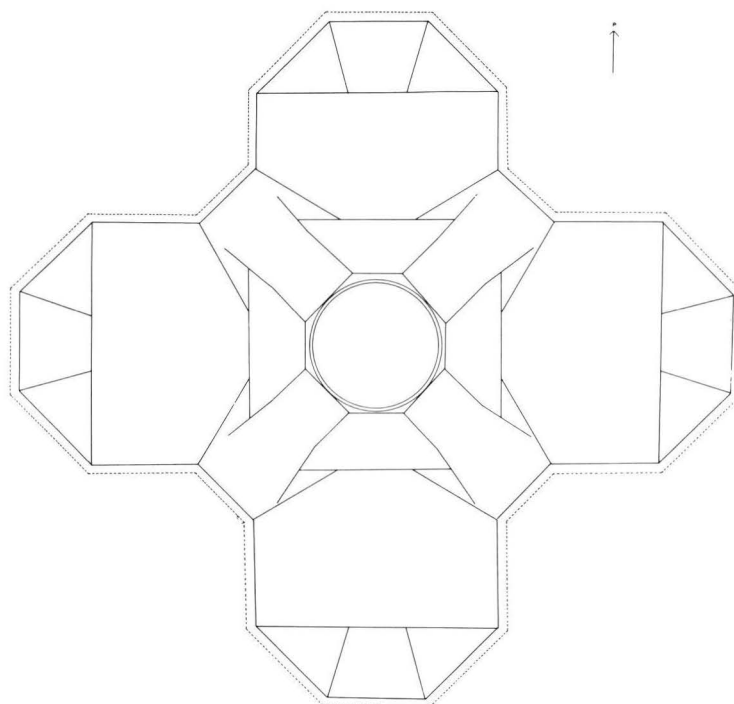
Kuva 37. Ruoveden kirkko. Pitkittäisleikkaus pohjoiseen. E. Jama — V. Laine — S. Saikkonen 1971. MVROA. Mittakaava 1:400.

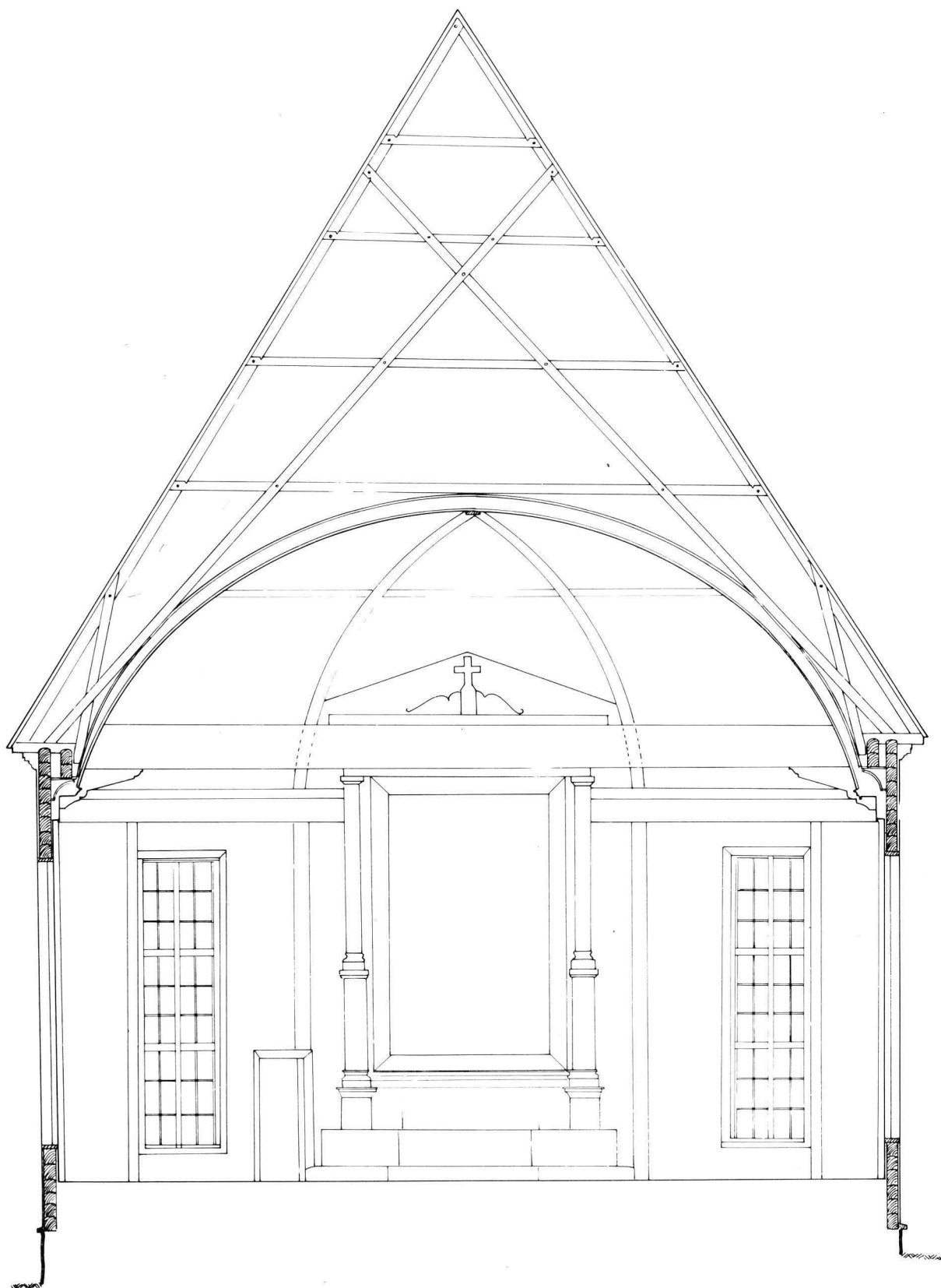
Kuva 38. Ruoveden kirkko. Lattian aluskehikko. Pohjakaava. S. Saikkonen — V. Laine 1977. MVROA. Mittakaava 1:400.

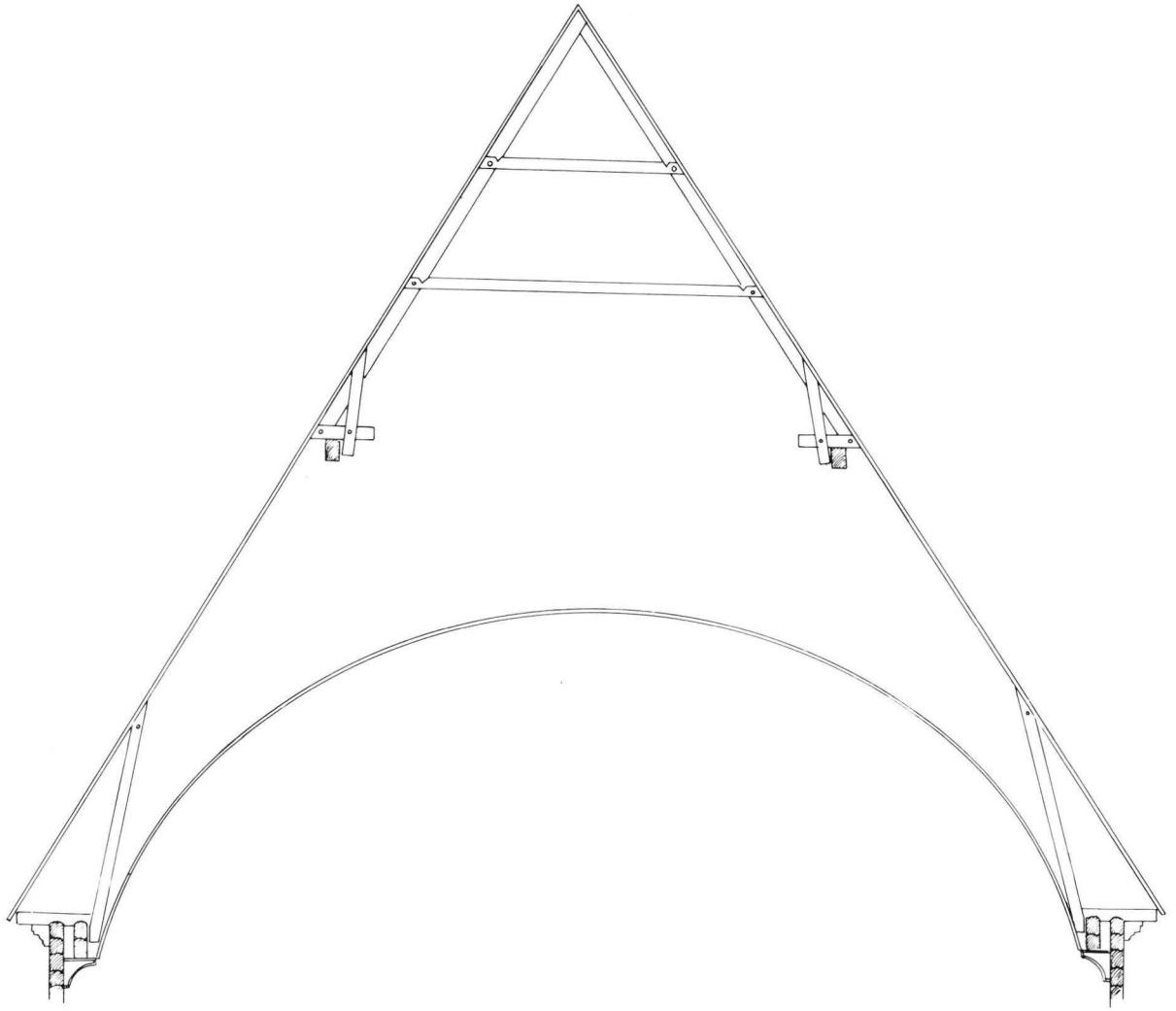
Kuva 39. Ruoveden kirkko. Lattian aluskehikko. Länsi-itä- ja etelä-pohjoissuuntaiset leikkaukset. E. Jama 1977. MVROA. Mittakaava 1:400.

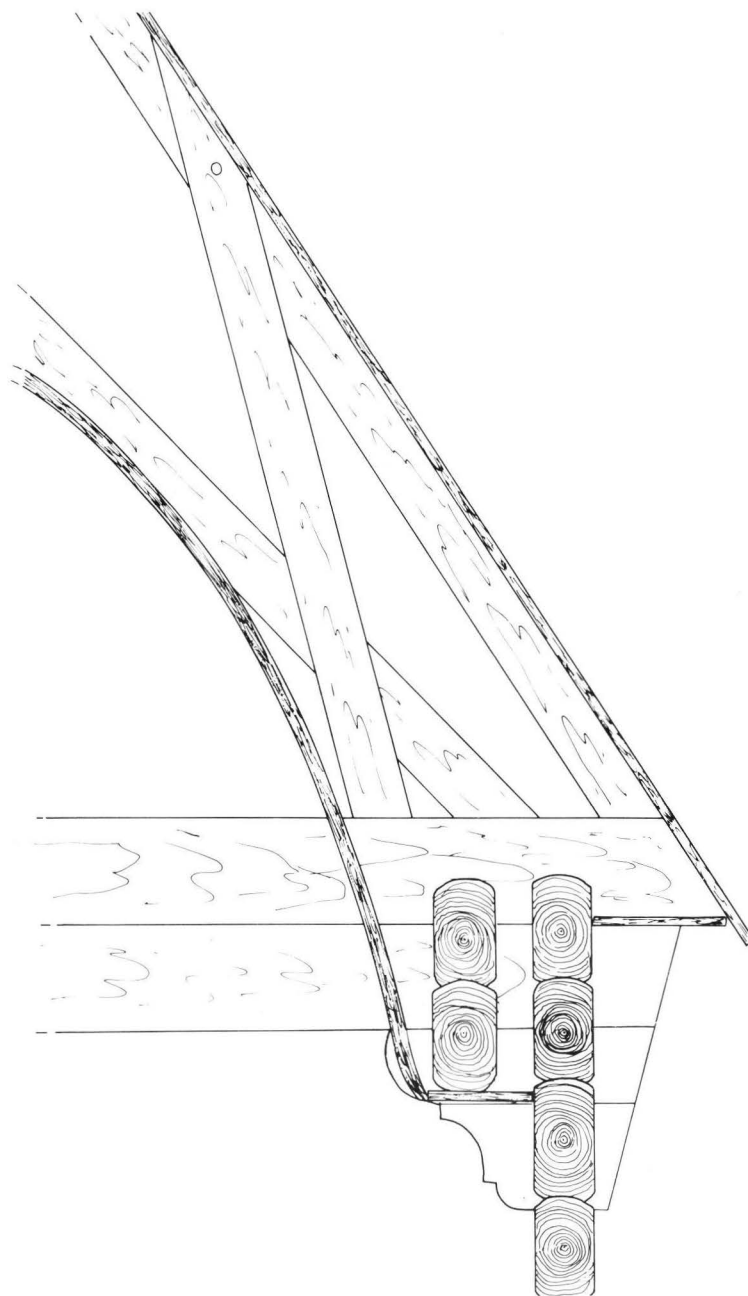
Kuva 40. Ruoveden kirkko. Alkuperäisen holvauksen jäsentelykaavio. T. Hirvonen — E. Jama 1978. MVROA. Mittakaava 1:400.

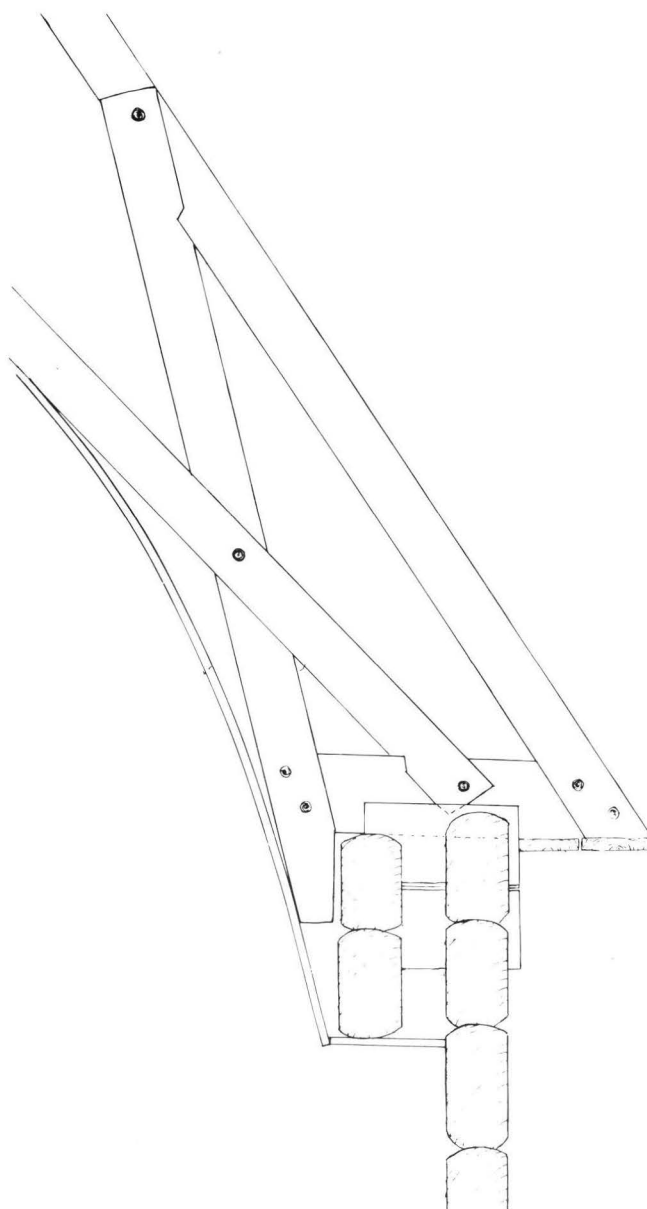
Kuva 41. Ruoveden kirkko. Itäisen ristivarren poikittaisleikkaus
itään. V. Laine — E. Jama — S. Saikkonen 1970. MVROA.
Mittakaava 1:100.

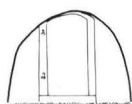
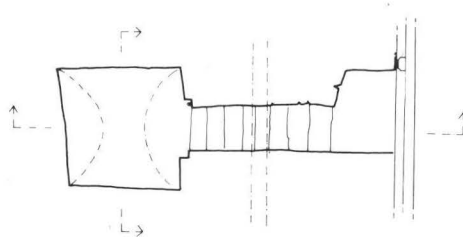
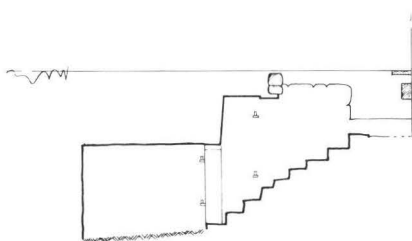
Kuva 42. Ruoveden kirkko. Itäisen ristivarren länsiosan katto-
tuoleihin liittyvät lisärakennelmat nähtyinä itään. E. Jama 1977.
MVROA. Mittakaava 1:100.

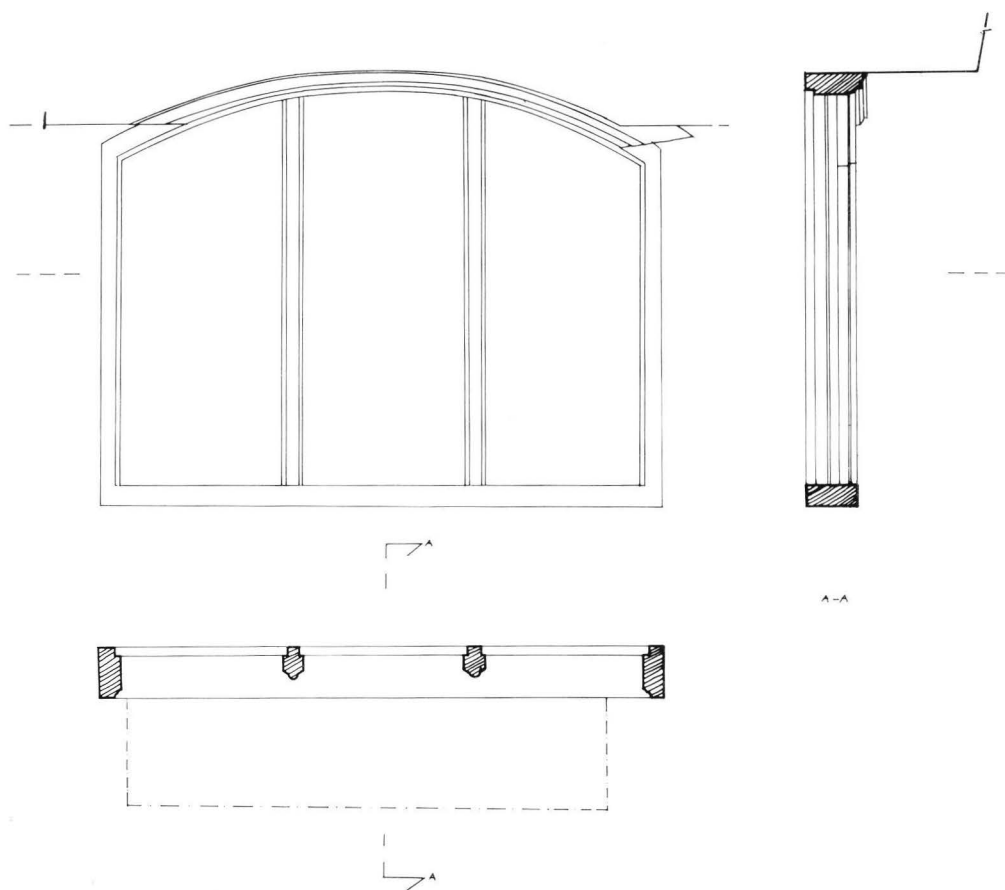
Kuva 43. Ruoveden kirkko. Pohjoisen ristivarren länsiseinän ja poikittaisten sidehirsien yhtymäkohta etelään. E. Jama — V. Laine 1977. MVROA. Mittakaava 1:25.

Kuva 44. Ruoveden kirkko. Läntisen ristivarren pohjoisseinän ja vastaavien kattotuolien liittymäkohta länteen. Liisa Eerikäinen 1978. MVROA. Mittakaava 1:25.

Kuva 45. Ruoveden kirkko. Pohjoisen ristivarren alkuperäinen, harmaakivestä holvattu viinikellari. Leikkaukset ja pohja. E. Jama 1977. MVROA. Mittakaava 1:150.

Kuva 46. Ruoveden kirkko. Pohjoisen ristivarren peräseinän v:ien 1861—62 korjauksessa tukittu lehterinikkuna. Eteläsiivu, pohja ja pystyleikkaus itään. T. Hirvonen 1978. MVROA. Mittakaava 1:25.

Kuva 47. Ruoveden kirkko. Paljaana säilynyttä hirsiseinää ja vastaavia läpilu-kollisia lohenpyrstönurkkia itäristin kaakkoisviisteen ja peräseinän välisessä taitteessa. Valok. P.O. Welin 1978. MVROA.

*Ruoveden kirkko ja kellotapuli taustamaisemineen lounaasta.
Öljyvärikopio tuntemattoman originaalin mukaan, maalannut
Adolf Israel August Plantin v. 1870. Suomen kansallis-
museum. Yksityiskohta. Valok. P. O. Welin 1978. THL.*

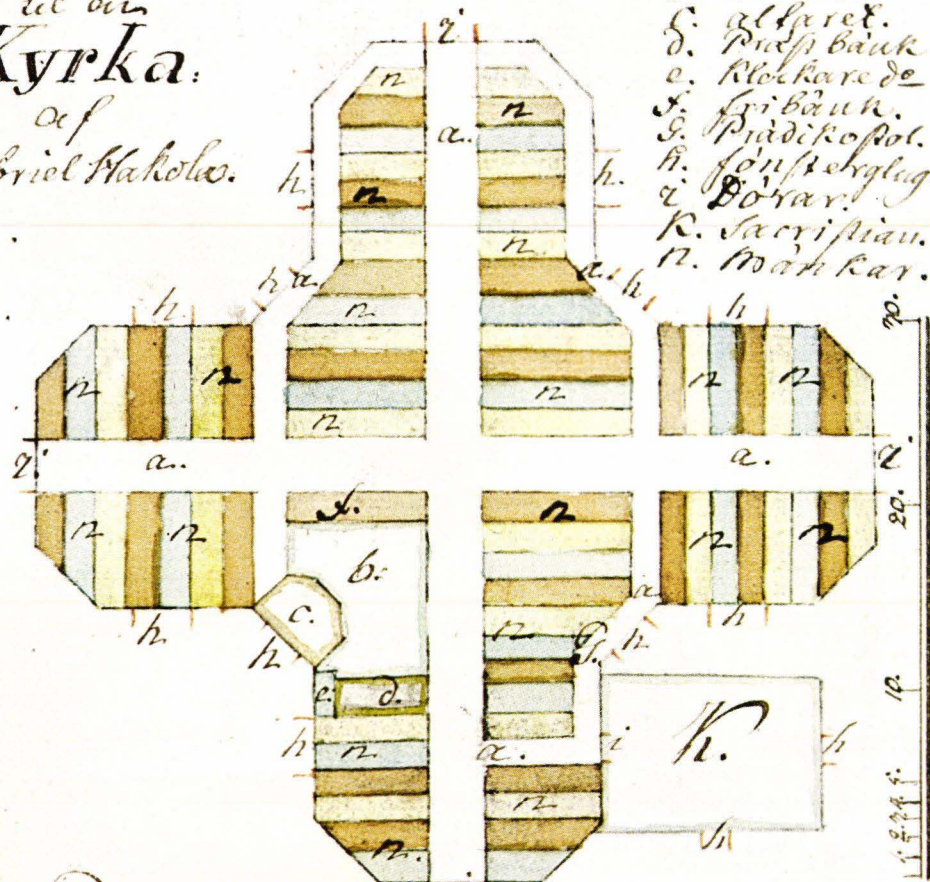

Ruoveden kirkko. Paljaana säilynyttä hirsiseinää ja vastaavia läpilukollisia lohenpyrstönurkkia itäristin kaakkoisviisteen ja peräseinän välisessä taitteessa. Valok. P. O. Welin 1978. MVROA.

Ylihärman kirkko. Kaapo Hakolan pohjakaavaehdotus selityksineen ja materiaaliarvioineen, nähtävästi v:lta 1785. YIV kuninkaalle 19.9.1786. RVA. Valok. Hans Rydberg.

Grundkitning

af
Kyrka.
af
Gabriel Hakob.

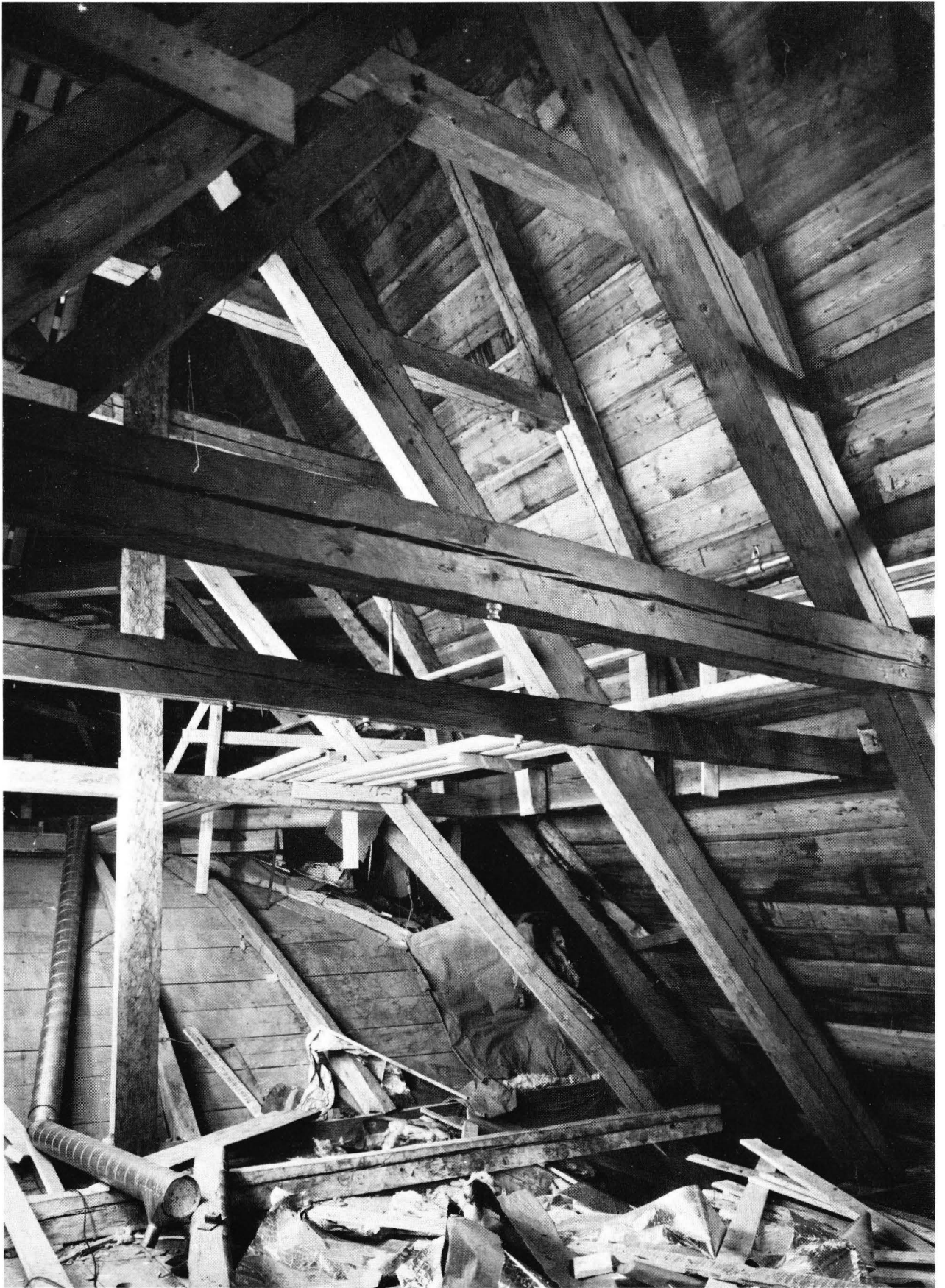

Uttydning

- a. gångr.
 b. Mörel.
 c. altare.
 d. Prästbänk
 e. Klockare de
 f. Gribänk.
 g. Prädikestol.
 h. fönsterglugar.
 i. Dörrar.
 k. Sacristian.
 n. Markar.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
94
95
96
97
98
99
100

- Till en sådan kyrkas upbyggande åtgär:
 400. Timmerständer 14 alnar långa 12 tum tjocka.
 210. do 12 alnar långa.
 40. do 14 alnar långa.
 50. Rycken bindständer 21 alnar långa.
 40. Loffler plankor 9 alnar långa 6 tum tjocka.
 200. Loffler bräder 14 alnar långa 12 tum breda.
 100. Spiror 21 alnar långa.
 100. dito 14 alnar långa, 6 tum tjocka.
 100. do 9 alnar långa, 6 tum tjocka.
 40. do 27 alnar långa 8 tum tjocka.
 32. do 18 alnar långa.
 100. Krokula spiror 6 1/2 alnar långa.
 40000. Lånspärr 14 alnar långa 8 tum breda.
 50000. Lånspärr 14 alnar långa 8 tum breda.
 50000. Lånspärr 14 alnar långa 8 tum breda.

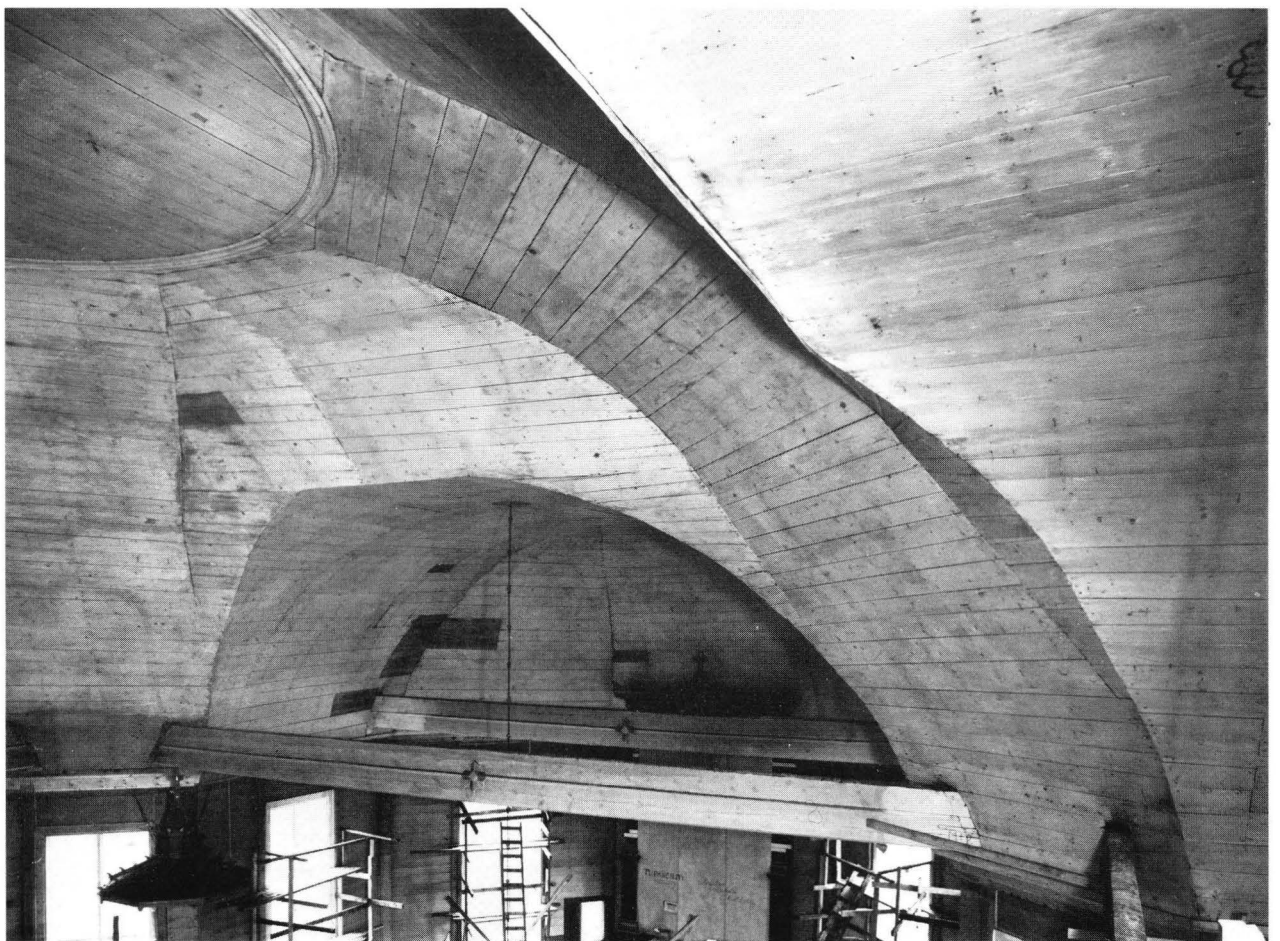

Kuva 48. Ruoveden kirkko. Länsiristin kattotuoleja lisärakenteineen kaakkoon. Vasemmalla välikattokupolin yläpintaa. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

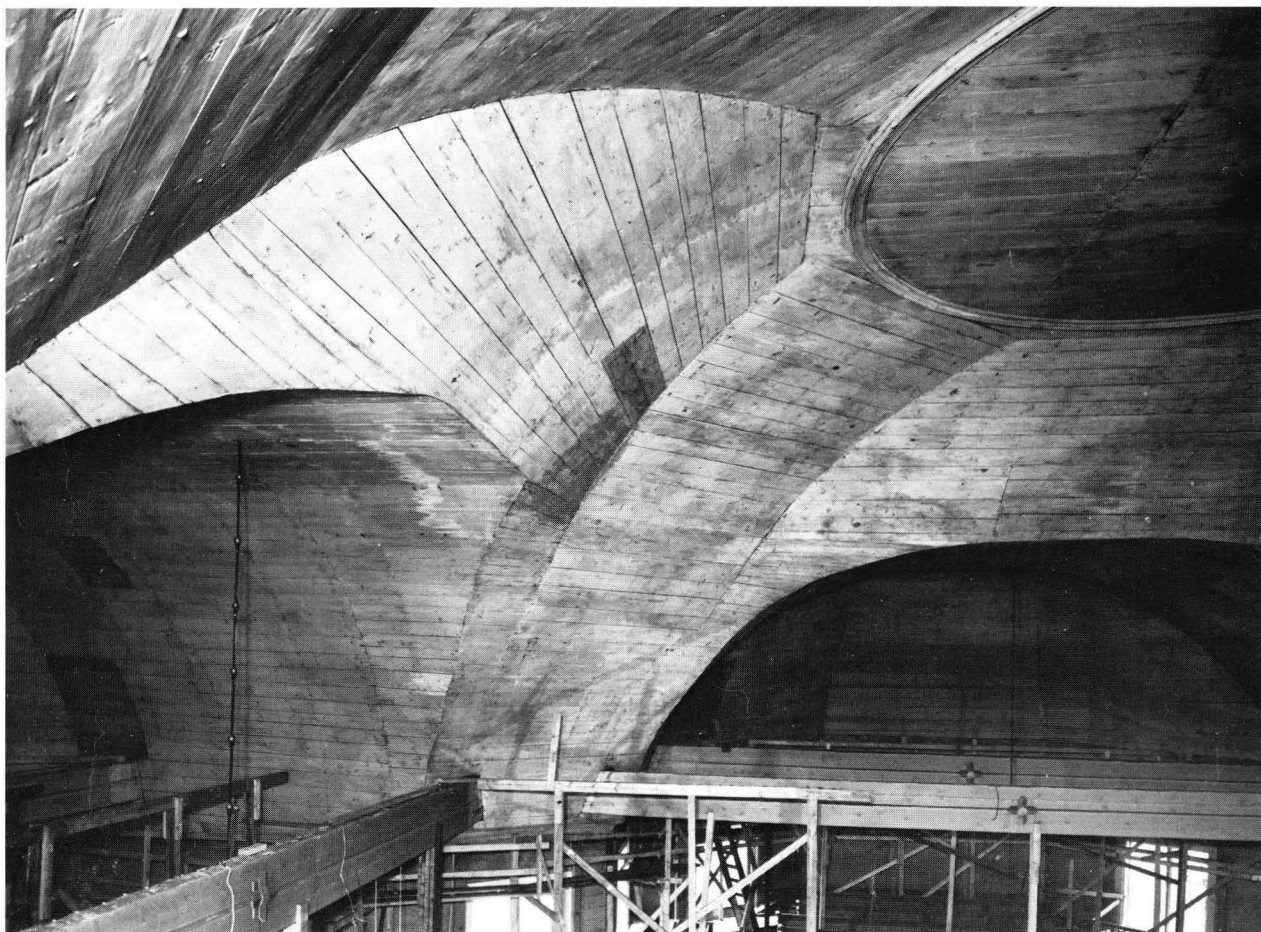

Kuva 49. Ruoveden kirkko. Länsiristin kattotuoleja lisärakenteineen luoteeseen. Oikealla ylhäällä edellisen kirkon maalauksin koristeltuja holvilautoja. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

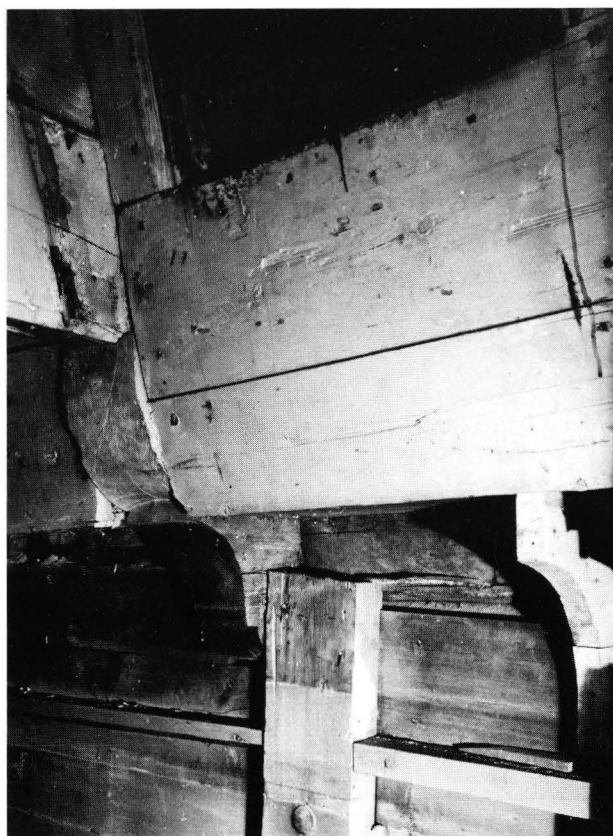
Kuva 50. Ruoveden kirkko. Lattian aluskehikko pohjoisristin ja keskitilan liittymäkohdassa koilliseen nähtynä. Vasemmalla alkuperäisen sakariston puretun eteläseinän paikka. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

Kuva 51. Ruoveden kirkko. Alkuperäiset holvit ja välikattokupoli välittömästi esilleottamisen jälkeen. Näkymä koilliseen. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

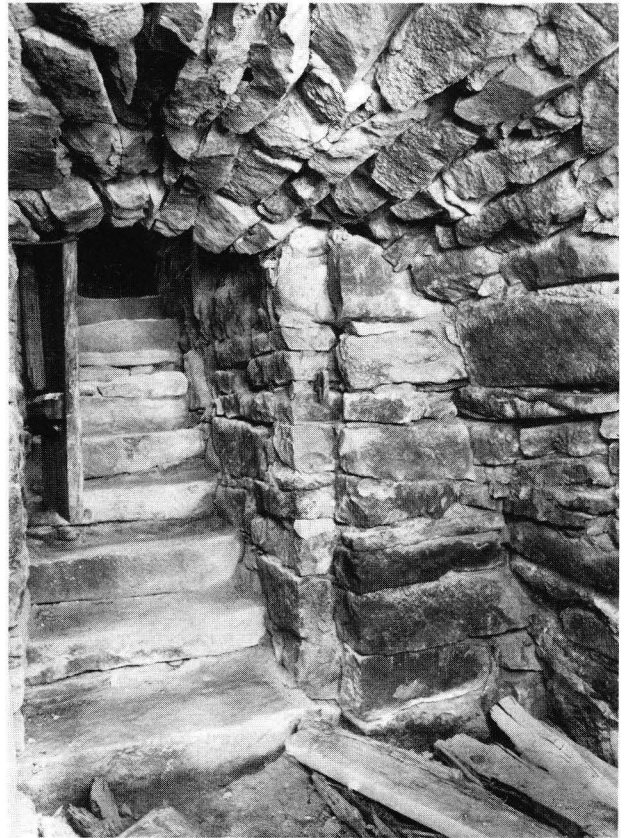
Kuva 52. Ruoveden kirkko. Alkuperäiset holvit ja välikattokupoli välittömästi esilleottamisen jälkeen. Näkymä luoteeseen. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

Kuva 53. Ruoveden kirkko. Pohjoisristin poikittaisten sidehirsien konsoli länsiseinän kohdalla, korjaustyön aikana myös alimmalta osaltaan väliaikaisesti paljastettuna. Valok. Veijo Laine 1977. MVROA.

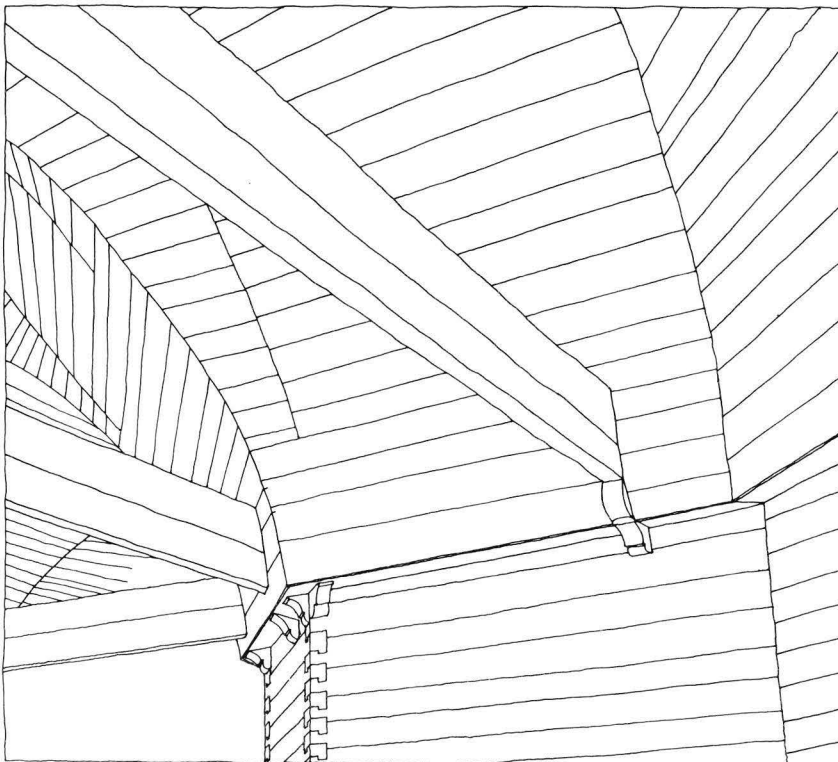

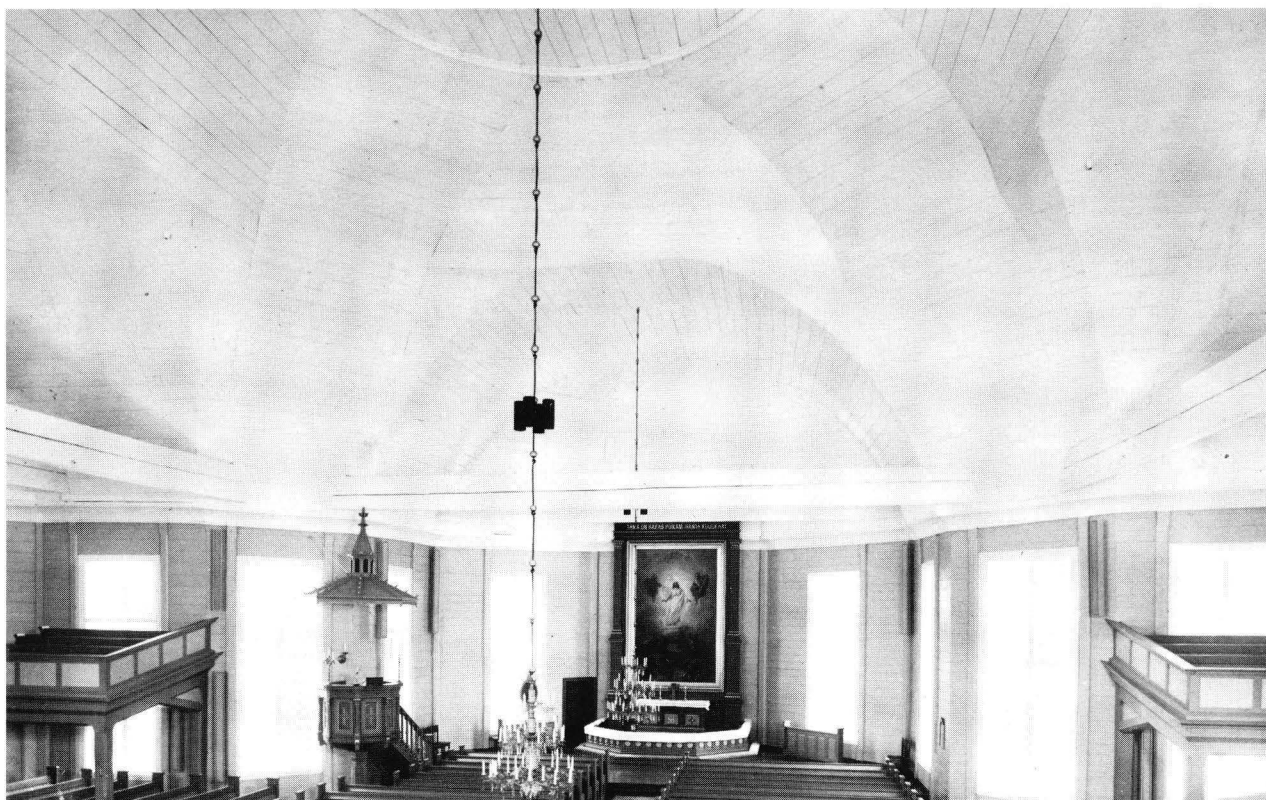
Kuva 54. Ruoveden kirkko. Luoteisviisteen ja pohjoisristin länsiseinän välisestä sisäkulmasta korjaustyön aikana väliaikaisesti paljastettu konsoli, joka kannattaa länsiseinän suuntaista sidehirttä. Valok. Arne Heporauta 1977. MVROA.

Kuva 56. Ruoveden kirkko. Pohjoisen ristivarren alkuperäinen, harmaakivestä holvattu viinikellari. Sisätila itään nousevia portaita kohti. Valok. P.O. Welin 1977. MVROA.

Kuva 55. Ruoveden kirkko. Sidehirsijä konsolijärjestelmä luoteisviisteen ja pohjoisristin länsiseinän kohdalla alkuperäisessä asussaan. Liisa Eerikäisen ja kirjoittajan ohjeiden mukaan piirtänyt Eero Pettersson.

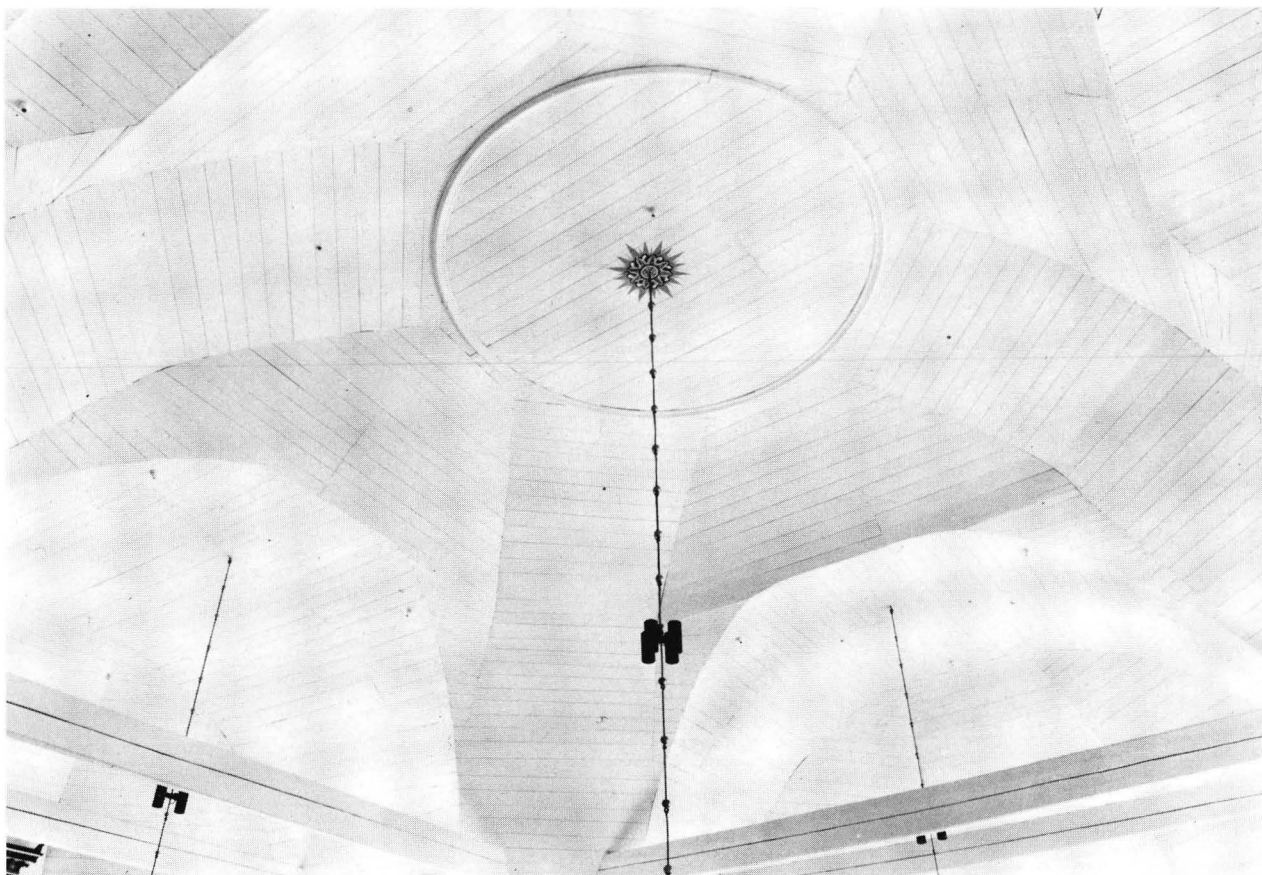

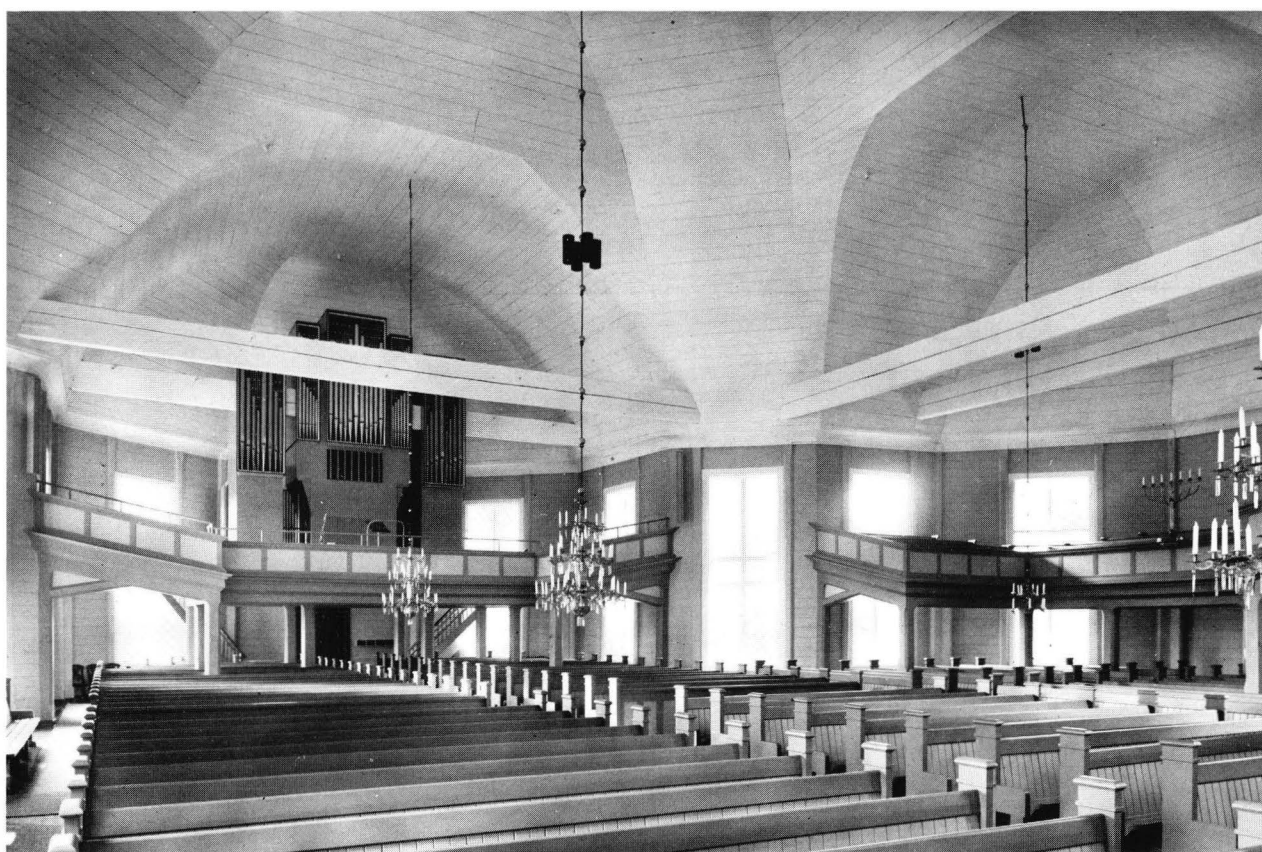
Kuva 57. Ruoveden kirkko. Sisätila
itään. Valok. P.O. Welin 27.11.1978.

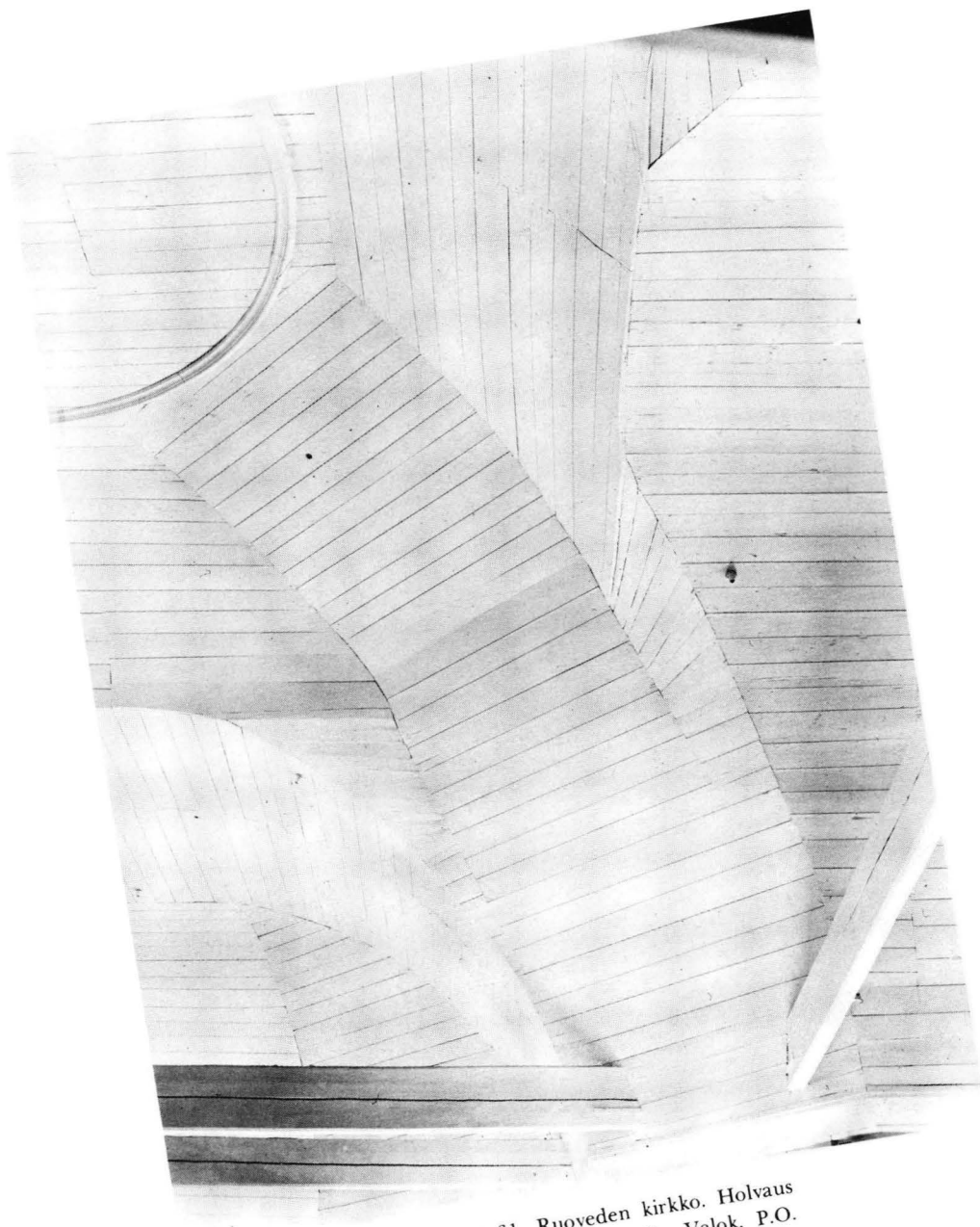
Kuva 58. Ruoveden kirkko. Sisätila
kaakkoon. Valok. P.O. Welin
27.11.1978.

Kuva 59. Ruoveden kirkko. Holvaus kaakkoon. Valok. P.O. Welin 20.9.1978. MVROA.

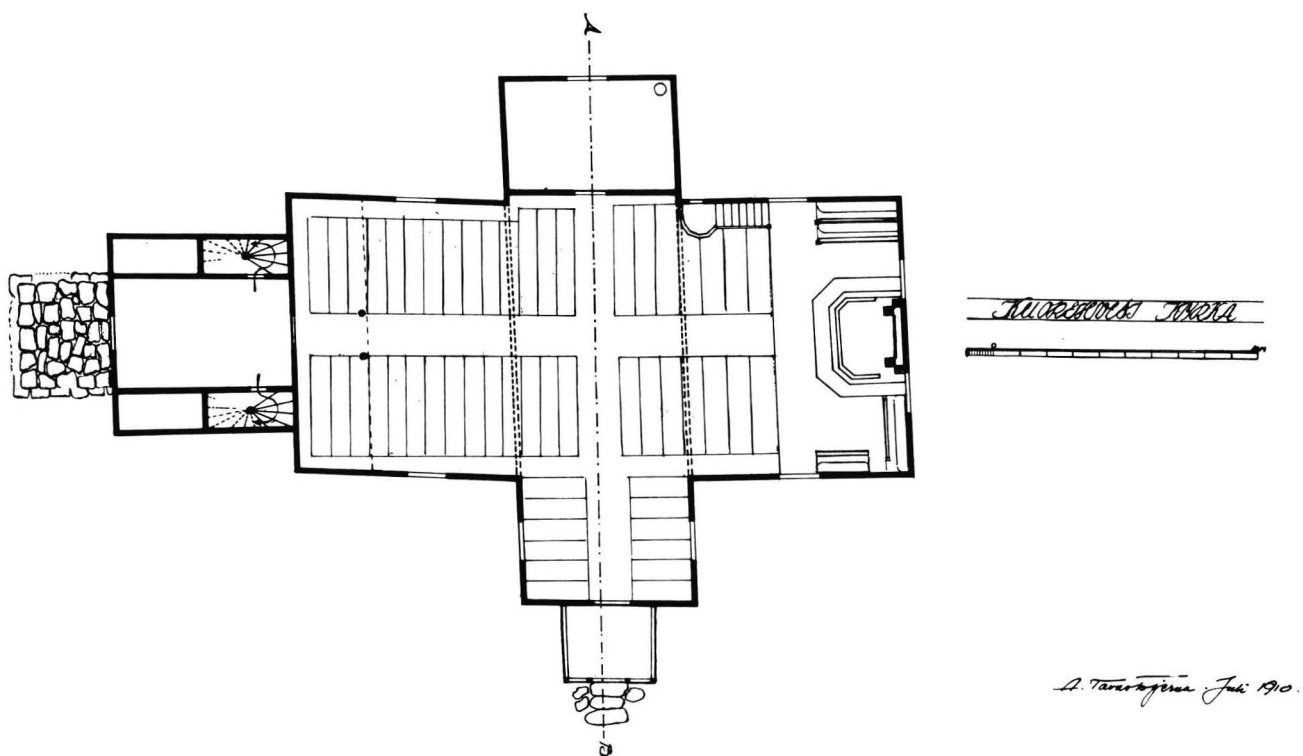
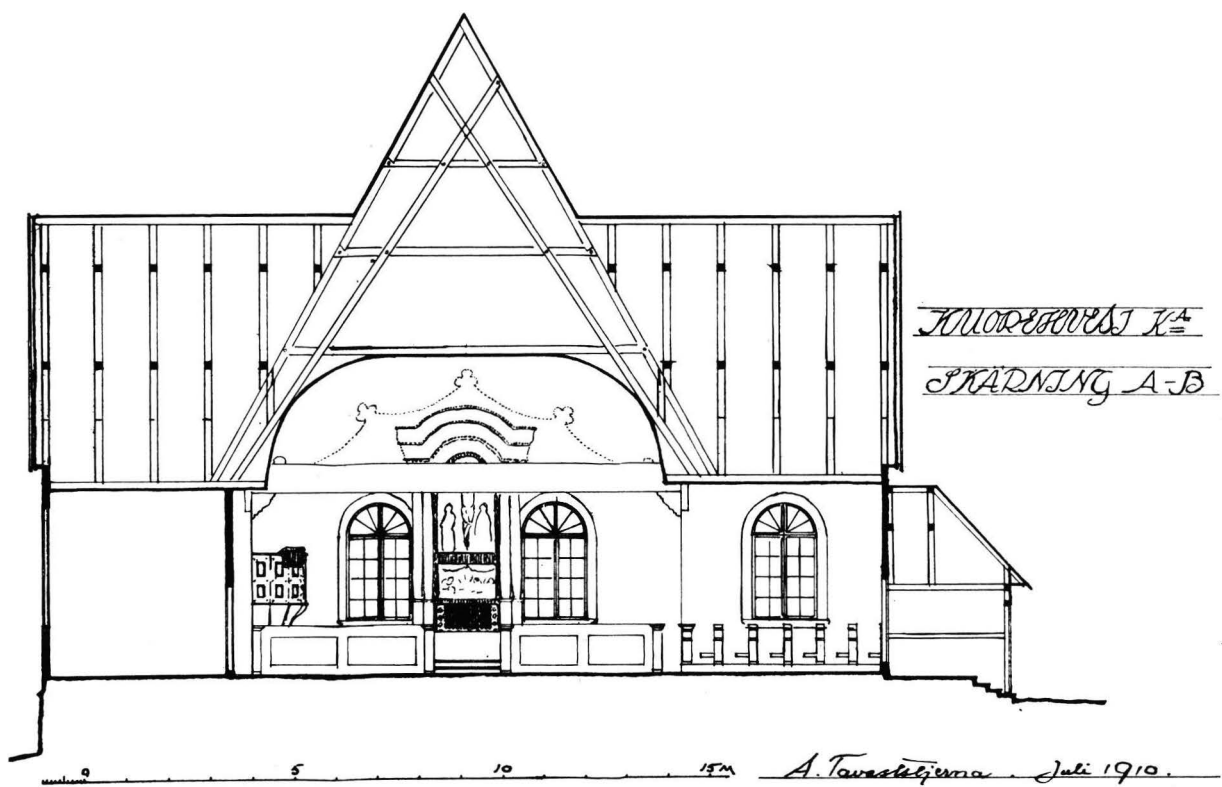
Kuva 60. Ruoveden kirkko. Sisättila luoteeseen. Valok. P.O. Welin 20.9.1978. MVROA.

Kuva 61. Ruoveden kirkko. Holvaus
lounaisviistein kohdalla. Valok. P.O.
Welin 20.9.1978. MVROA.

Kuva 62. Matti Åkerblomin johdolla v. 1780—82 rakennetun Pihlajaveden kirkon sisätila holvilaudoituksen ollessa purettuna. Akseli Gallen-Kallelan lyijykynäpiirros v:lta 1900. Pk IV—12. Pirkko ja Aivi Gallen-Kallela, Helsinki. Valok. Erkki S. Soininen. Neg. Gallen-Kallelan museo, Tarvaspää.

Kuva 63. Kuoreveden kirkko v:lta 1779. Rakennusmestarina Matti Åkerblom. Poikittaisleikkaus itään ja pohjakaava. Alarik Tavaststjerna 1910. MVHK.

Åkerblomin ensimmäinen Hämeeseen rakentama kirkko oli Orivedellä, tehty väkiluvun suuren nousun takia ahtaaksi käyneen kirkon seuraajaksi v. 1774—75 ja vihitty keskeneräisenä 25.6.1775. Se paloi kuitenkin sisämaalaustöiden aikana yöllä 2.9. vasten 1779.⁶⁸ Kun tästä kirkosta sittemmin pitäjänkokouksessa 19.9.1779, tosin hieman epäselvin sanakääntein, annettiin ymmärtää, että se ainakin perustusten (emedan den gamla grundwalen war nog pålitelig) ja ehkä myös kivijalan tai alushirsien (man ei eller behöfde påkosta någon ny Syll widare) mitoituksen osalta olisi muistuttanut silloin suunniteltua uutta ja Ruoveden kaltaista kirkkoa⁶⁹, voitaisiin epäillä, että jo palanut kirkko oli pääpiirteiltään Ruoveden kaltainen. Tarkkaa arviointia kirkon asusta ei kuitenkaan ole esitetty.⁷⁰ Palon syitä selvitetessä Oriveden syyskäräjillä 1779 kuulustelussa mainitut seikat kuitenkin nähdäkseni osoittavat, että kirkko kiistattomasti oli pitkäkirkko, jossa länsitorni toimi kellotapulina. Sekä lännessä että eteläsiivulla oli sisäänkäynti.⁷¹ Jos sakaristo on sijainnut pohjoissivun keskellä kylkiäisenä ja sisäänvedettynä samaan tapaan kuin esim. Kuorevedellä (1779)⁷² (kuvat 63—64) ja Pihlajavedellä (1780—82), ratkaisu tietysti on muistuttanut myös Ruovettä.

Itse asiassa Åkerblomin ensimmäinen Oriveden kirkko näyttäisi liittyneen jo Antti Piimäsen käyttämään, v:n 1759 kuninkaallista kirjettä myötäilevään ratkaisumalliin, jossa tapuli oli muuttumassa länsitorniksi ja eteläinen kylkiäinen osittain tai kokonaan oli sulatettu päätilaan ja sakaristo täytti vain osan pohjoisesta kylkiäisestä.⁷³ Valaisevia esimerkkejä ovat Kangasala (YIV 1762, Antti Piimäsen 1764—67),⁷⁴ Marttila (Piimäsen 1765)⁷⁵ (kuva 65) ja Längelmäki (Piimäsen 1772).⁷⁶

Kun Orivedellä pitäjänkokouksessa 19.9.1779 suunniteltiin palaneelle kirkolle seuraajaa, nyt rakennusmestariksi valittu Åkerblom esitti mallin eli piirustuksen (modell eller ritning) samanlaista kirkkoa varten kuin mitä hän äskettäin oli rakentanut Ruovedelle. Ne Oriveden seurakunnan jäsenet, jotka olivat käyneet Ruoveden uudessa emäkirkossa, kehuivat sitä kauniiksi, tilavaksi, valoisaksi ja kaikilta osiltaan hyvin rakennetuksi, minkä vuoksi kaikki hyväksyivät tämän piirustuksen ja toivoivat Orivedelle samanlaista kirkkoa. Seinähirsien ei tarvitse olla kuin 4 sylen pituisia (Wäggstockarne blifwa ei längre än af 4: famnars längd), kuitenkin tarvitaan 8 kpl 9 1/2 sylen pituisia hirsii, jotka rakennusmestari lupasi itse katsastaa Ruoveden

kankaalta (sielf utsyna från Ruovesi mon). Kirkon pituudeksi tulee 66 ja leveydeksi 60 kyynärää, mikä riittää tälle laajalle seurakunnalle. Kellotapuli rakennetaan kirkosta erilleen esitetyn piirustuksen mukaan, mikä on tarpeellista, jotteivät kellot tulipalon sattuessa tuhoutuisi kirkon mukana, mikä nyt on tapahtunut. Kirkko päätettiin rakentaa edellisen paikalle.⁷⁷ Pitäjänkokouksen pöytäkirjan liitteenä olevassa, Åkerblomin päiväämättömässä materiaali-ehdotuksessa viitataan esitettyyn piirustukseen ja edellytetään hirsien enemmistönä 800 kpl 12 kyynärän hirttä sekä mm. 8 kpl 29 kyynärän hirttä ja 40.000 kattopaanua.⁷⁸

Näyttää varmalta, että tässä erikseen mainitut hirret on tarkoitettu toisaalta varsinaisiin seiniin ja toisaalta sisäviisteisiin liitettäviin keskitilan muita pitempiin sidehirsiiin. Pöytäkirjan ja materiaaliuutelon tiedoista kuultaa selvästi läpi ajatus, että talollisten on helppo hankkia 12 kyynärän seinähirsiiä, kun taas Åkerblom huolehtii 29 kyynärän vaikeammin löydettävistä erikoishirsistä.

Esivallalle toimitetun, saman sisältöisen materiaaliuutelon Åkerblom on päivännyt 20.9.1779, siis pitäjänkokouksen jälkeisenä päivänä.⁷⁹ Ainesmäärät vastannevat kohtalaisesti Ruoveden lopullisia määriä.

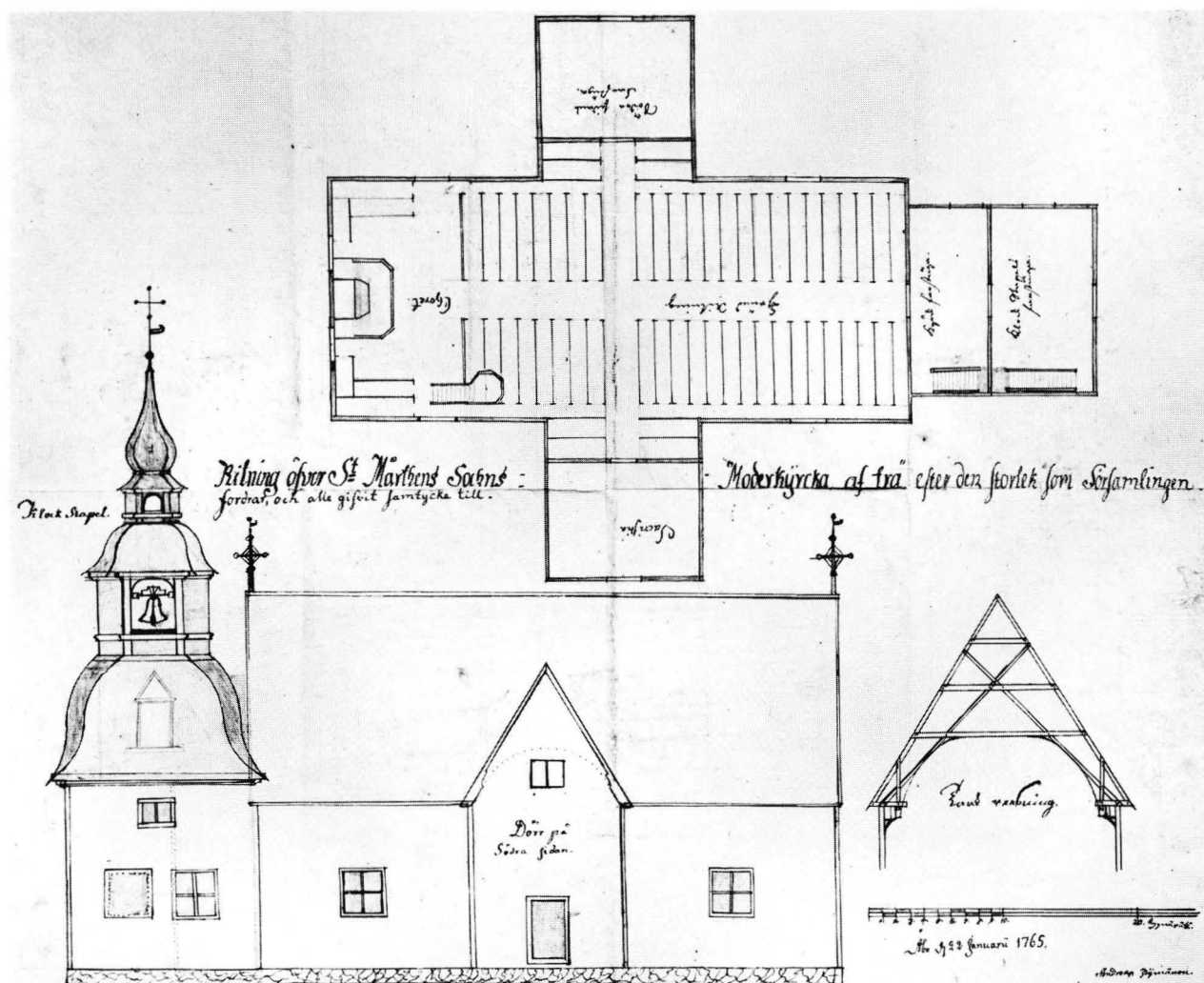
Vaikka Åkerblomin piirustukset ovatkin hukka-teillä⁸⁰, edellisestä voidaan päätellä, että ne todella olivat lähes identtiset Ruoveden toteutuksen kanssa.

YIV:n vastaehdotus on päivätty 17.2.1780 ja kuningas on sen hyväksynyt 29.2.1780. Nämä piirustukset (kuva 66) edellyttävät suorakulmaista ristikirkkoa, jossa länsi- ja itäsakara ovat pohjois- ja eteläsakaraa tuntuvasti pitemmät. Keskineliön ulkokattona on kahdeksanlapeinen ja lanterniiniin päättävä taitekupe.⁸¹ Tämänkaltaisia ratkaisuja YIV v. 1778—83 tarjosi muutaman kerran Pohjanmaalle.⁸²

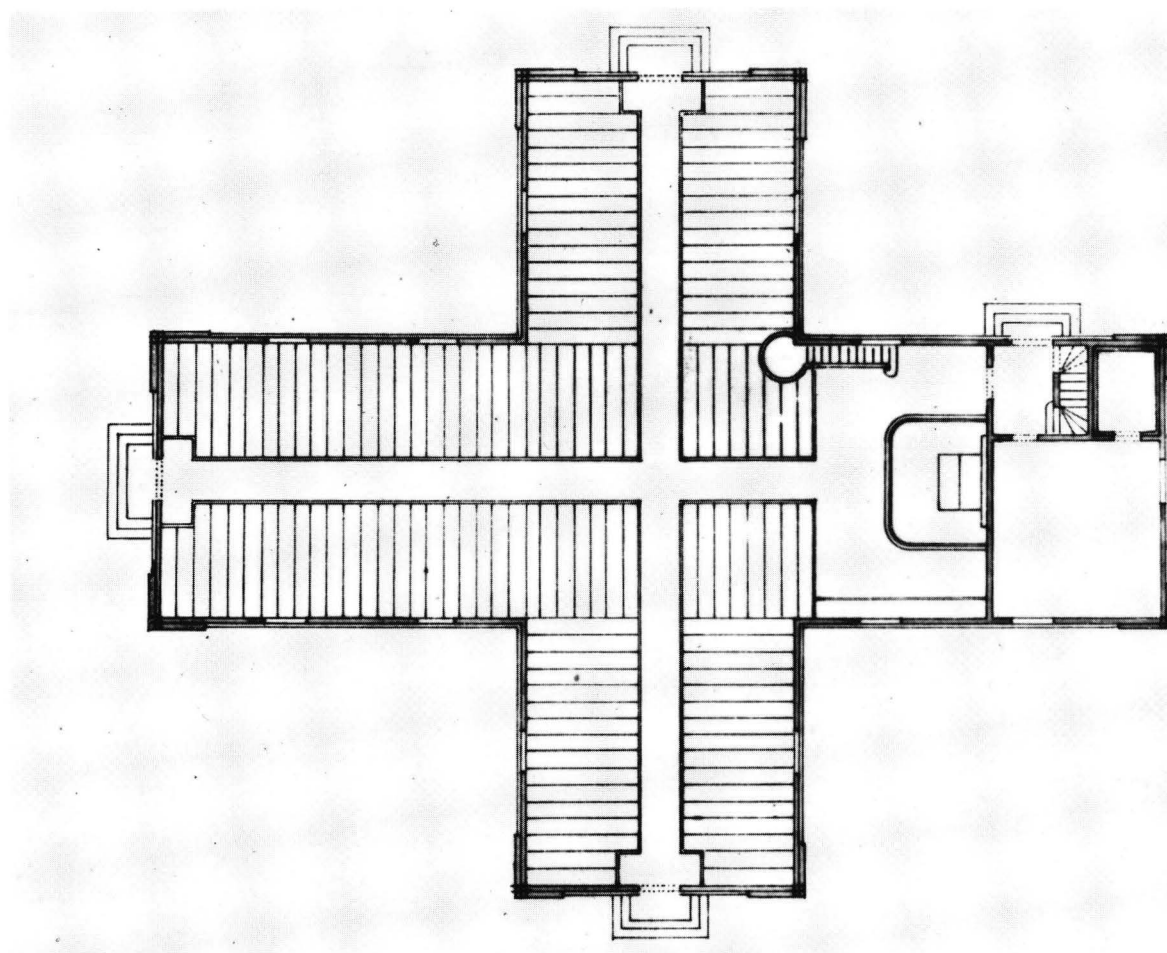
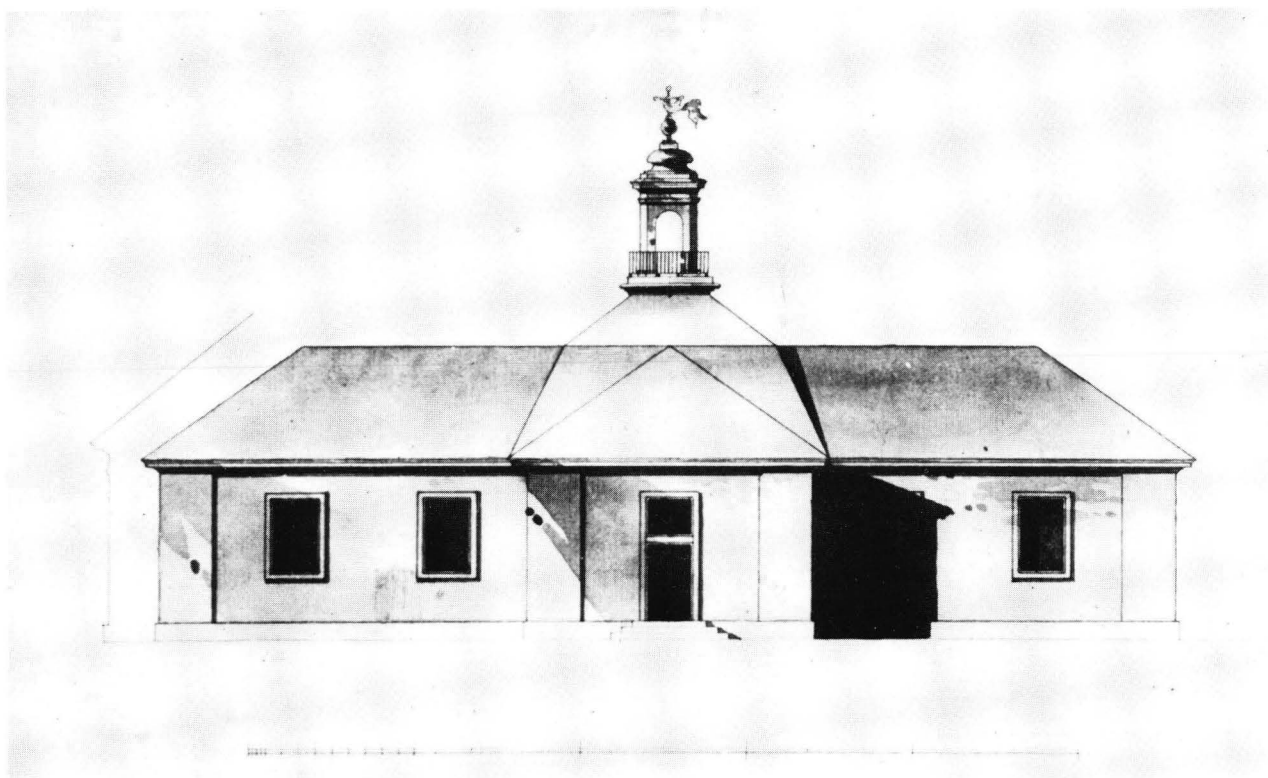
Kun Oriveden kirkko sitten rakennettiin v. 1780—81 Åkerblomin johdolla kapteeni Henrik Robert Silfversvan kuten sanottu oli asioiden hoidossa mukana. Kirkkoon tehtiin kaikesta huolimatta sisäviisteet. Ulkoasu tuli muutenkin varsin ”åkerblomilaisen” näköiseksi (kuva 67) ja sisätilan holvauksessa (kuva 68) toistuvat Ruovedeltä tutut piirteet. Uuden emäkirkon nimeksi tuli kruununprinssin mukaan Kustaa Aadolf.⁸³

Kuva 64. Kuoreveden kirkko. Päätilan pohjoisessa saarnatuolin kohdalla. Valokuva v:lta 1909. Stenbäckin kokoelma. MVHK neg. 19667.

Kuva 65. Marttilan kirkko. Antti Piimäsen ehdotus, Turku 22.1.1765. YIV kuninkaalle 31.5.1765. RVA. Valok. Hans Rydberg. — Kirkko rakennettiin vielä samana vuonna Piimäsen johdolla.

Kuva 66. Oriveden kirkko. YIV:n 17.2.1780 päivämäärän ja kuninkaan 29.2.1780 hyväksymän vastaehdotuksen kopiot. Eteläsiivu ja pohjakaava. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 37789, 37790.

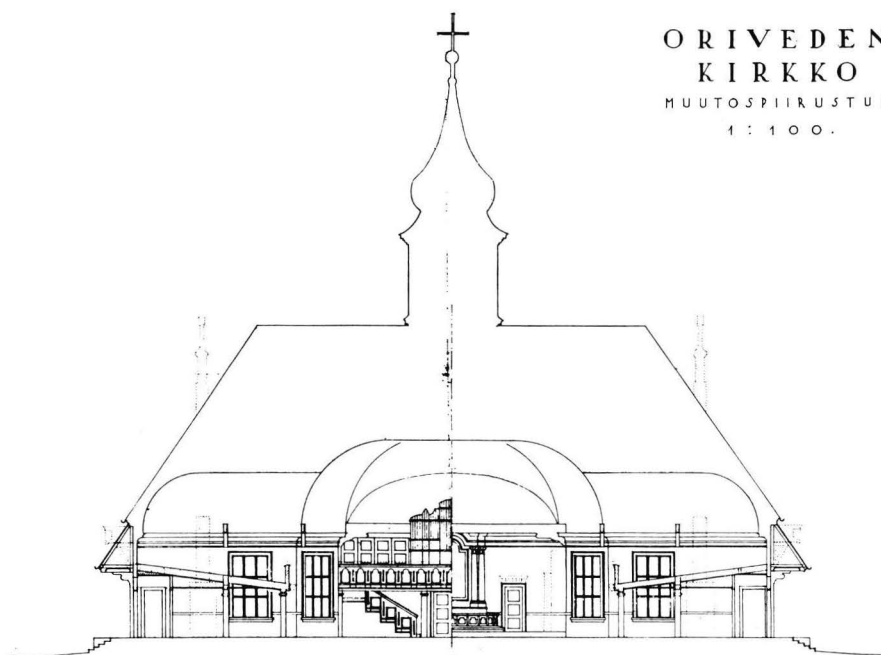
ORIVEDEN KIRKKO

MUUTOSPIIRUSTUS

1 : 1 0 0 .

LÄNTINEN JULKISIVU

*Helsinki, Heinäk. 1938,
A. Tollet.*

ORIVEDEN KIRKKO

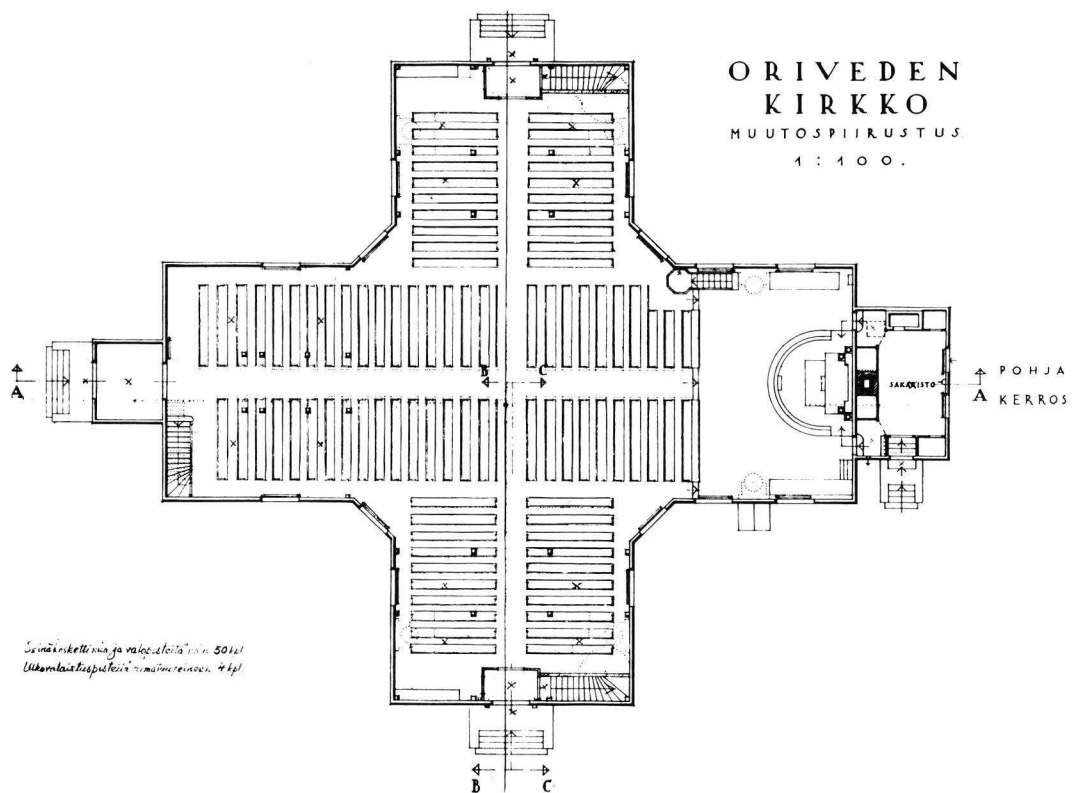
MUUTOSPIIRUSTUS

1 : 1 0 0 .

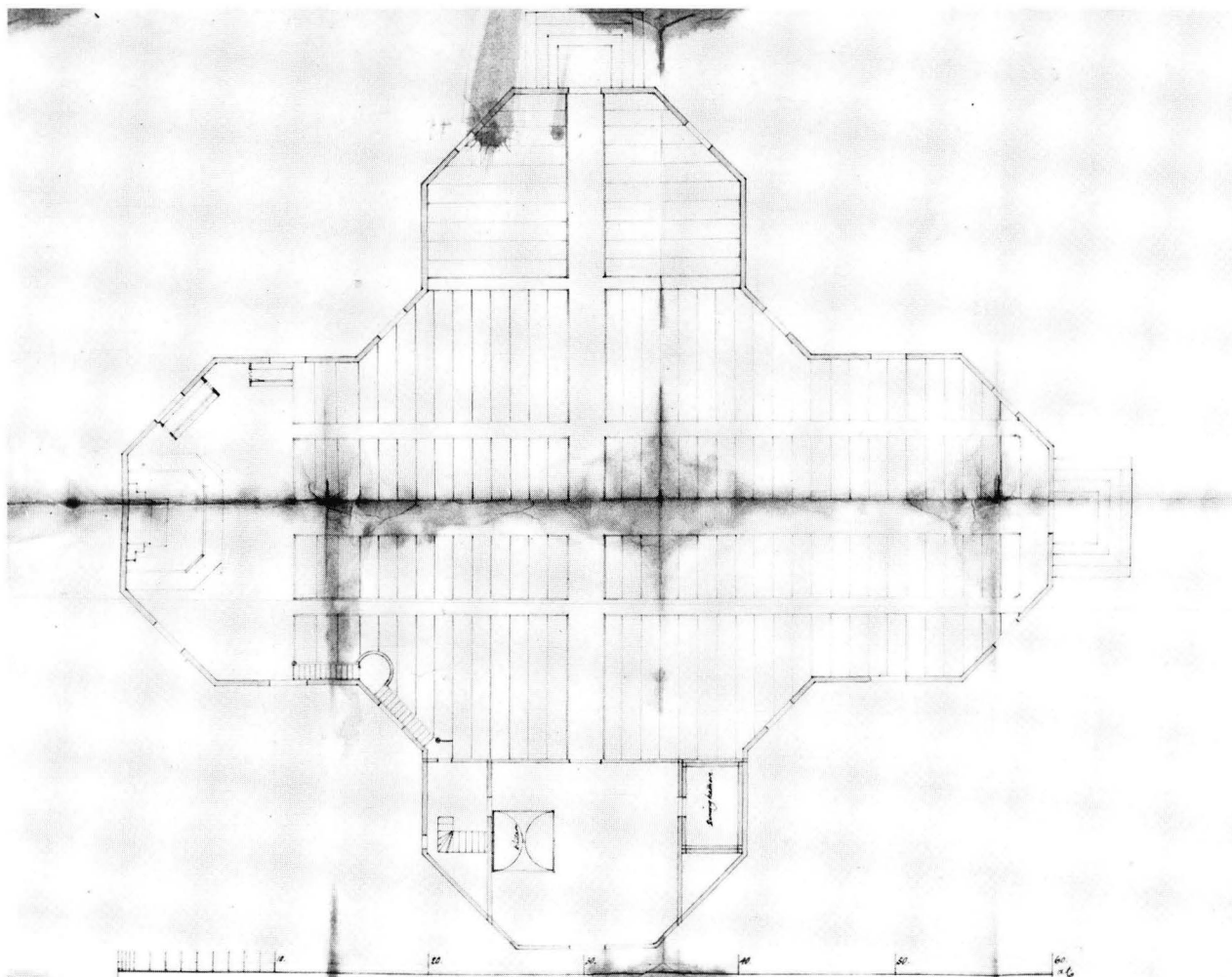
LEIKKAUS B — B LEIKKAUS C — C

*Helsinki, Heinäk. 1938,
A. Tollet.*

Kuva 67. Oriveden kirkko v:ilta 1780—81. Rakennusmestarina Matti Åkerblom. Länsisivu, poikittaisleikkaus länteen ja itään sekä pohjakaava. Arkkitehti Arvid Tolletin muutospiirustukset v:ilta 1937 ja 1938. Mittakaava 1:400.

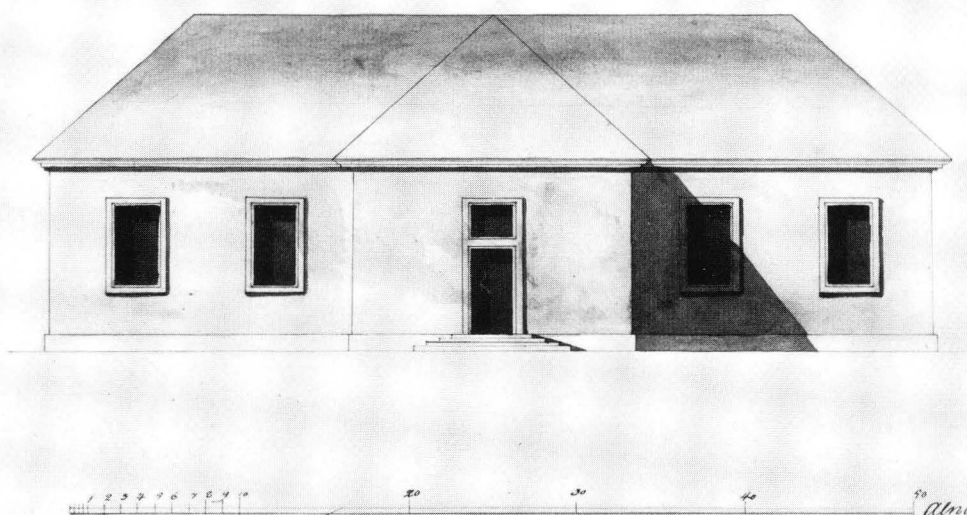

Kuva 68. Oriveden kirkko. Sisätila länsilehteriltä itään. Valok.
Antti Salmenlinna 1930-luvun lopulla.

Kuva 69. Teiskon kirkko. Matti Åkerblomin Ruovedellä vaehdotus. YIV kuninkaalle 25.10.1780. RVA. Valok. Hans 30.6.1780 päiväämään materiaaliuetteloon liittyvä pohjakaava- Rydberg.

Deßein till Tejsko Capell uti Tawastehus Län

Kuva 70. Teiskon kirkko. YIV:n 25.10.1780 päiväämän ja kuninkaan 28.11.1780 hyväksymän vastaehdotuksen kopiot. Eteläsiivu ja pohjakaava. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 41170 a-b.

Teisko

Teiskon uutta kappelikirkkoa varten Åkerblom on Ruovedellä 30.6.1780 päivännyt materiaaliluettelon, johon liittyy signeeraamaton ja päiväämätön pohjakaava 24-kulmaista kirkkoa varten (kuva 69). Ehdotusta käsiteltiin kihlakunnan katselmusoikeuden kokouksessa 4.7.1780, jolloin Åkerblom itse oli läsnä. Hirsien enemmistö eli 700 kpl ovat luettelossa 10 kyynärän pituiset ja kattopaanujen tarve on 35.000 kpl. Länsi-itäsuuntainen sisäpituus on n. 59 1/4 ja pohjois-eteläsuuntainen sisäleveys n. 55 kyynärää (pöytäkirjassa 60 × 54 kyynärää). Ristivarsien sisäleveys on n. 20 1/2 kyynärää. Alttari on itävarressa ja sakaristo pohjoisvarressa. Viimeksi mainittuun on merkitty sivutilat, joista toinen sisältää portaat lehterille, kun taas toinen on kaksinkertaisilla hirsiseinillä varustettu "Pening kamare". Kellari olisi varsinaisen sakariston alla. Pöytäkirjasta päättäen ehdotukseen on kuulunut myös fasadiiirustus ja siinä torni, jota seurakuntalaiset eivät halunneet sen kalleuden takia ja sen vuoksi, että torni painollaan vahingoittaisi kattorakenteita.⁸⁴

Näiden tietojen varassa näyttää ilmeiseltä, että Åkerblomin Teiskon ehdotus melko tarkoin perus-

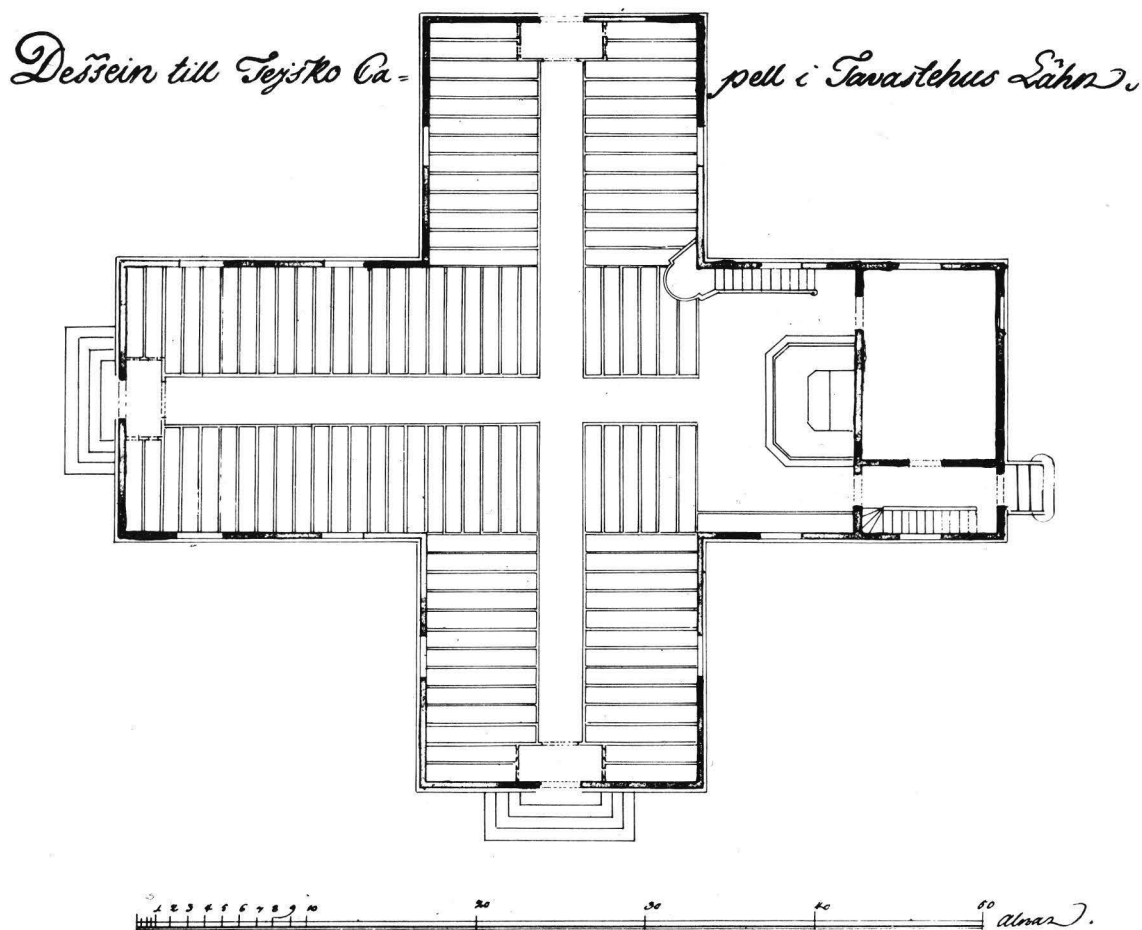
tui Ruoveden toteutettuun asuun, sitä kuitenkin hieman pienentämällä.

YIV:n 25.10.1780 päivätty ja kuninkaan 28.11.1780 hyväksymä vastaehdotus (kuva 70) edellyttää suorakulmaista ristikirkkoa.⁸⁵

Teiskon uusi kirkko rakennettiin vasta v. 1787—88, tosin Åkerblomin johdolla⁸⁶, mutta varsin toisen näköiseksi kuin mitä vahvistetut piirustukset edellyttivät. Sisäviisteet ovat sittenkin päässeet mukaan (kuva 71), ja holvaus on välikattokupolia myöten (kuvat 72—73) Ruovedellä käytettyä ratkaisua myötäilevä, kovin laakeasta vesikatosta huolimatta.⁸⁷

Teiskon jälkeen Åkerblom ei tiettävästi enää ole tehnyt ehdotuksia 24-kulmaisiksi ristikirkoiksi. Hän tyytyi nyt suorakulmisiin tai sisäviisteisiin pohjakaavoihin sekä entistä loivempiin vesikattoihin. Loppuun asti hän kuitenkin näyttää mahdollisuuksien mukaan pitäneen kiinni Ruovedellä ensi kertaa kokeilemastaan holvijäsentelystä.⁸⁸

Myös Åkerblomin sisarenpoika Matti Åkergren ja tämän apulainen Heikki Salo ovat harrastaneet yksityiskohtia myöten samankaltaisia ratkaisuja.⁸⁹

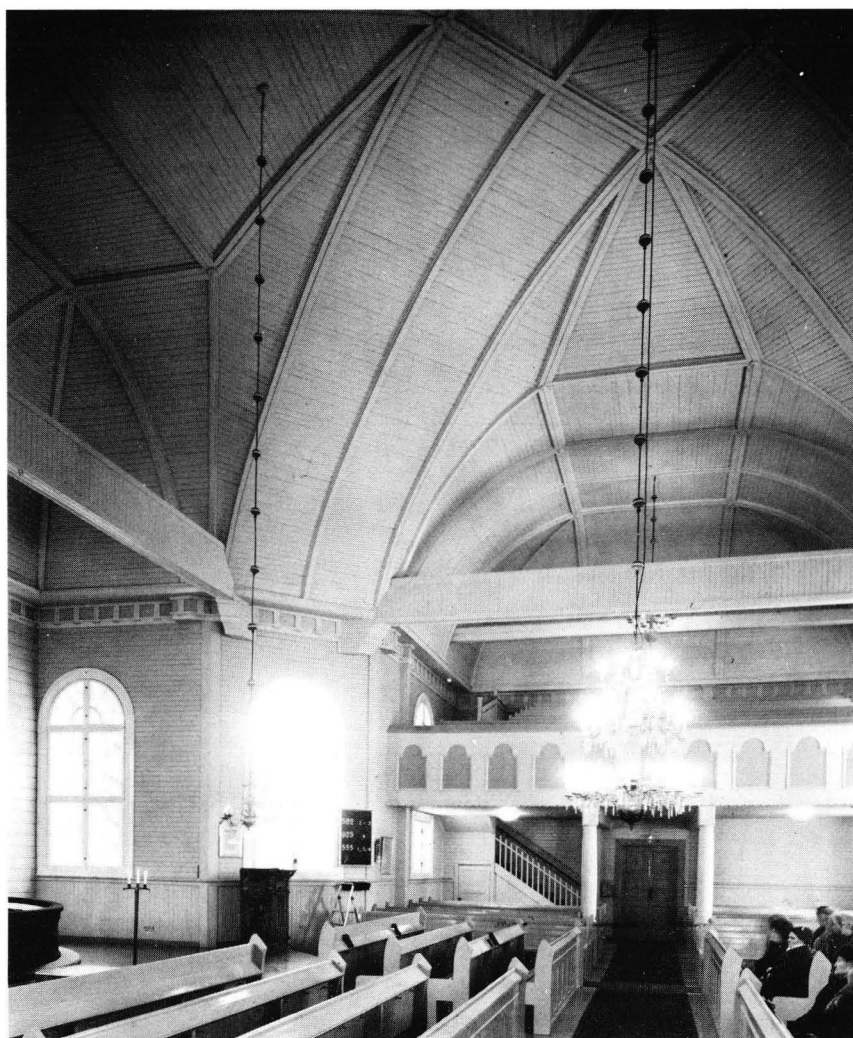

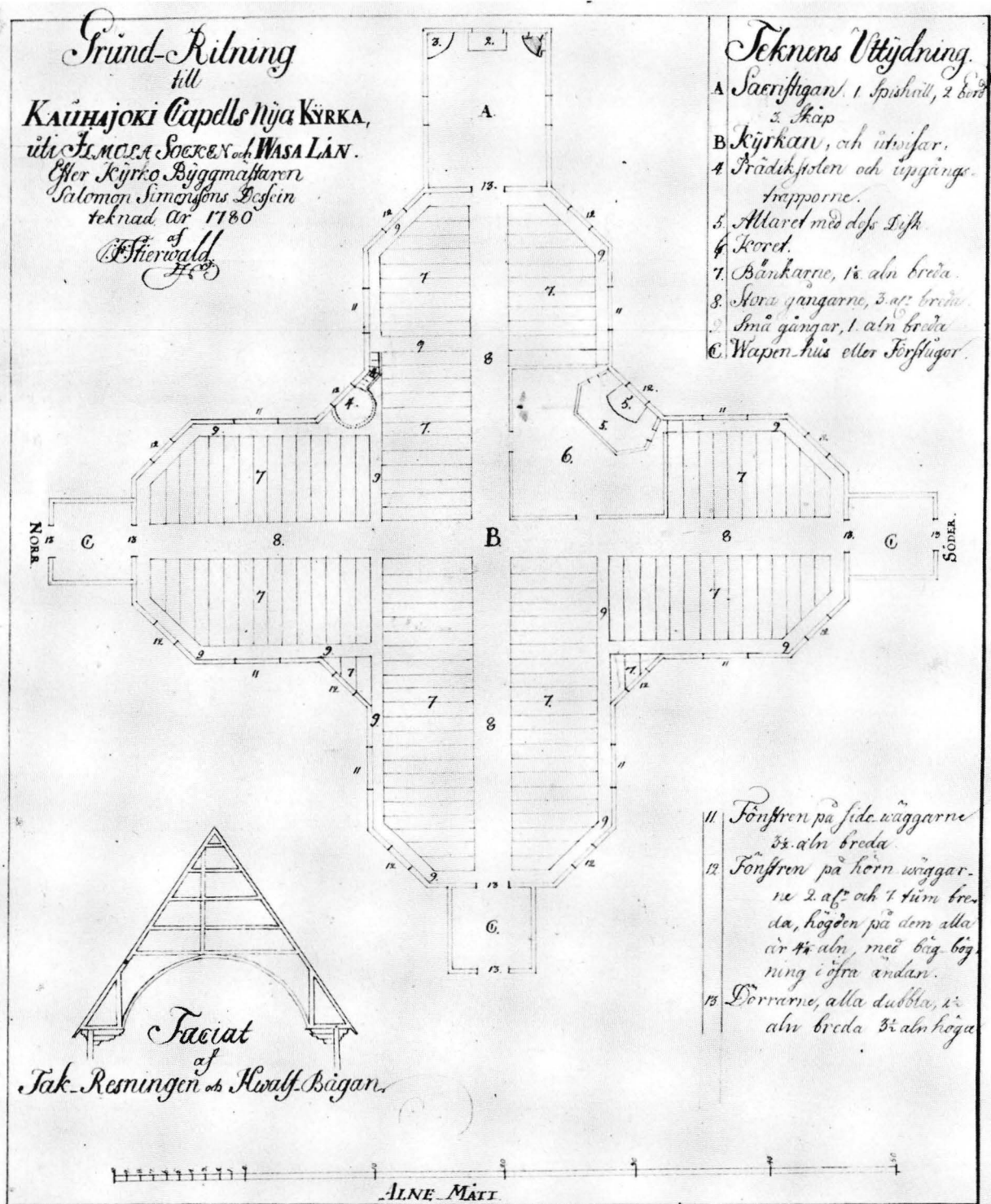
Kuva 72. Teiskon kirkon sisätila koillisviisteen ja alttariseinän kohdalla. Valok. Carl Frankenhaeuser 1905. MVHK neg. 2363. Huomaa sidehirsien, konsolien ja holvin keskinäiset suhteet.

Kuva 71. Teiskon kirkko v:ilta 1787—88. Rakennusmestarina Matti Åkerblom. Ulkoasu koillisesta. Valokuva v:lta 1900. Stenbäckin kokoelma. MVHK neg. 19904.

Kuva 73. Teiskon kirkko. Sisätila pohjoisesta. V:n 1906 korjauksen jälkeinen asu. Valok. P.O. Weilin 16.12.1978.

Kuva 74. Kauhajoen kirkko. Pohjakaava- ja kattotuoliehdotus selityksineen. Kirkonrakennusmestari Salomon Simonpojan luonnoksen mukaan piirtänyt maanmittari C.F. Stierwaldt v. 1780, todennäköisesti elokuun lopulla. YIV kuninkaalle 11.9.1781. RVA. Valok. Hans Rydberg.

Kauhajoki

Pohjanmaalla Kuortaneesta seuraavan 24-kulmaisen ristikirkon suunnitelman on laatinut Salomon Simonpoika Köhlström (s. 1746, k. 1827), Jalasjärven Köyken talon poika, joka oli asettunut Ilmajoelle Röyskölän kylään Ojanperän torppariksi.⁹⁰

Asia oli esillä Ilmajoen Kauhajoen kappelin kirkonkokouksessa 21.8.1780. Vanhan tukipilarikirkon tilalle haluttiin uusi ja tilava ristikirkko hyvästä hongasta. Rakennusmestari Salomon Simonpoikaa kehoitettiin tässä tarkoituksessa tekemään piirustus ”i det närmaste efter denna Sokns Moder Kyrcka, dock rymden proportionerad efter denna Capel Församlings storlek, som nu består ungefär af 1200de personer, samt Material- och Kostnads Förslag, hwilket alt, då det blifwit färdigt, skulle undertecknade Fullmäktige tillställas, at jämte detta Protocoll till högwederbörlig ort insändas.” Edelleen esiteltiin ne syyt, joiden perusteella ei voitaisi tehdä kivistä kirkkoa. Puurakennuksen puolesta puhui se seikka, että tällä etäisellä paikkakunnalla oli hyvää ja kypsää honkaa (god och mogen furu), jota vesistöjen puutteen takia harvoin tai ei koskaan voitu viedä alas merikaupunkeihin, vaan joka tavallisesti vanhenee ja lahoaa metsään. Puurakennus on siis väistämätön, kivistä rakennus tietäisi täydellistä perikatoa.

Materiaaliehtotuksen on Salomon Simonpoika päivännyt Ilmajoella 25.8.1780.

Piirustuksen on Salomon Simonpojan luonnoksen mukaan piirtänyt v. 1780 maanmittari C.F. Stierwald. Se käsittää pohjakaavan sekä kattorakenteen ja holvin leikkauksen (kuva 74).

Sakaristo on itävarren jatkeena ja alttari kaakkoisviisteen kohdalla. Länsi-itäsuuntainen sisäpituus on n. 53 kyynärää, pohjois-eteläsuuntainen sisäleveys n. 54 kyynärää, sivuseinien pituus n. 10 kyynärää ja ristivarsien sisäleveys n. 18 kyynärää.

Materiaaliluettelossa hirsien suurin ryhmä eli 12 2/3 toltia on 10 kyynärän pituisia. Kattopaanuja tarvitaan 50.970 kpl.⁹¹

Suunnitelman lähtökohdaksi oli siis osoitettu Ilmajoen emäkirkko (1764—65).⁹²

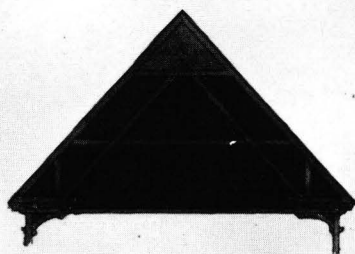
YIV:n 11.9.1781 päiväämässä lausunnossa huomautetaan, että ”den i orten upprättade ritning i anseende till de många brutna hörnen icke funnits Solide nog att wärkställa”, minkä takia virastossa on tehty uusi piirustus. Kuningas on sen hyväksynyt 17.9.1781.⁹³

Tämä YIV:n vastaehdotus (kuva 75) tarkoittaa suorakulmaista ristikirkkoa, jonka keskineliön ulkokattona on kahdeksanlappeinen ja lanterniiniin päättyvä taitekupu, samaa mallia kuin Orivedelle ehdotettu.⁹⁴

Kauhajoen uusi kirkko rakennettiin Salomon Simonpojan johdolla ja tietävästi YIV:n piirustuksen mukaan, vihittiin tuomiokapitulin 13.8.1783 antamalla määräyksellä ja poltettiin Suomen sodassa v. 1808.⁹⁵

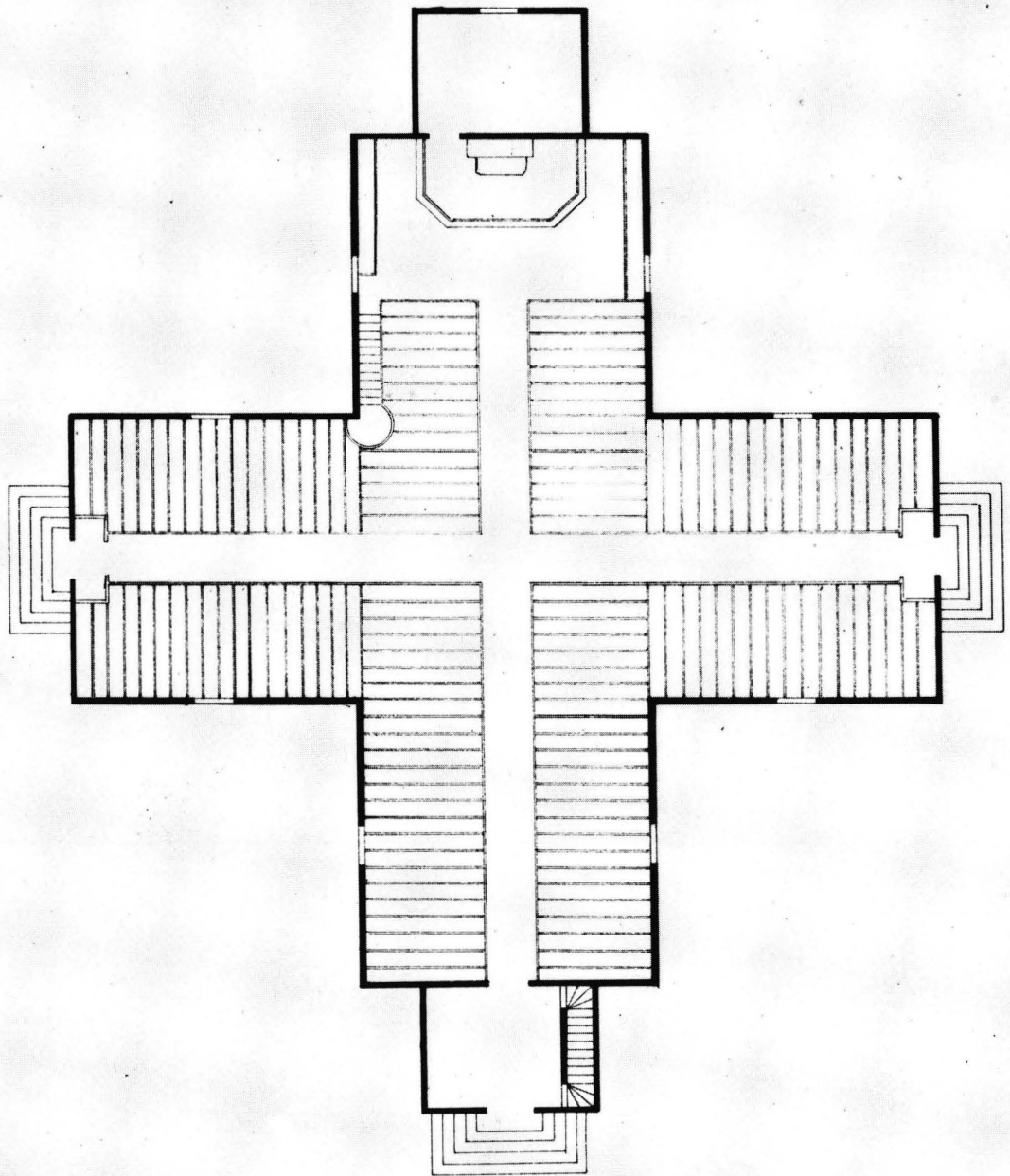
YIV:n vastaehdotuksista Oriveden ja Kauhajoen kirkkoiksi voisi kenties päätellä, että taitekupu olisi jossain määrin tarkoitettu korvaamaan sitä särmikkyyttä, jota ei haluttu sallia pohjakaavoissa.

Facade till Kauhajoen Capell-Skyrka i Wasa Län.

Kuva 75. Kauhajoen kirkko. YIV:n 11.9.1781 päiväämän ja kuninkaan 17.9.1781 hyväksymän vastaehdotuksen kopiot. Länsisivu ja kattotuolirakenne sekä pohjakaava. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 41201, 41202.

Plan till Kaupajoni Capell-Kyrka i Wasa Län.

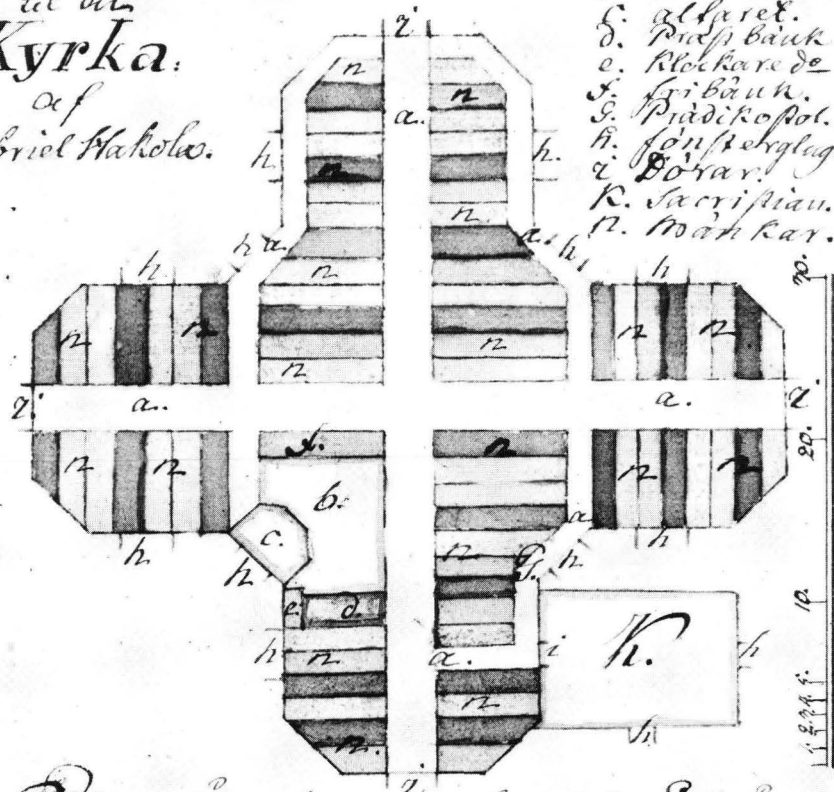
Litt. G.

Grundritning

af
Kyrka.
af
Gabriel Hakolas.

Uttydning

- a. gångrar.
- b. Mörel.
- c. altare.
- d. Prästbänk
- e. Klockare de
- f. Fri bänk.
- g. Prädikstol.
- h. Söndsteglugar.
- i. Dörrar.
- k. Sacrarium.
- n. Markar.

Hans Rydberg.

- Litt. en sådan kyrkas uppslaggande & byggar:
- 400. Timmer påvar 14 alnar länga 12 tum tjocka.
 - 210. de 14 alnar länga.
 - 40. de 14 alnar länga.
 - 50. Rycken bind påvar 21 alnar länga.
 - 70. Tölfer plankor 9 alnar länga 6 tum tjocka.
 - 200. Tölfer bräder 14 alnar länga 12 tum breda.
 - 100. Spiror 21 alnar länga.
 - 100. dito 14 alnar länga, 6 tum tjocka.
 - 100. de 9 alnar länga, 6 tum tjocka.
 - 40. de 27 alnar länga, 8 tum tjocka.
 - 32. de 18 alnar länga.
 - 100. Krokula spiror 6 1/2 alnar länga.
 - 40000. Tångspån 1 1/2 alnar länga 8 tum breda.
 - 50000. Lysa tumes spån.
 - 50 tenn järn.

Kuva 76. Ylihärman kirkko. Kaapo Hakolan väritetty pohjakaa-
vaehdotus selityksineen ja materiaaliarvioineen, nähtävästi v:lta
1785. YIV kuninkaalle 19.9.1786. RVA. Valok. Hans Rydberg.

Ylihärmä

Kuten Kuortane kuului Ylihärmäkin Lapuan emäseurakuntaan. Vanhastaan se oli Naarasluoman 1. Härmän kappelin osana ja sitten neljännen anomuksen johdettua tulokseen v:sta 1786 oman papin hoitamana saarnahuonekuntana, kunnes siitä v. 1816 tuli varsinainen kappelikunta.⁹⁶ Ensimmäisen, yhä säilyneen kirkon varsinaisena suunnittelijana ja rakennusmestarina oli Antti Hakolan poika Gabriel 1. Kaapo Hakola (s. 1753, k. 1812).⁹⁷

Ensimmäisestä anomuksesta tiedetään, että se jätettiin Vaasan lääninkansliaan 18.12.1772 ja että se koski pienen puukirkon rakentamista. Asian johdosta pyydettiin lausunnot emäseurakunnan kirkkoherralta Isak Lithoviukselta ja Härmän kappelaiselta Johan Stenbäckiltä. Ne on saatu 20.4.1773 ja lienevät olleet kielteiset. Seuraava, kyläläisten puolesta maanmittari Henrik Holmbomin kirjoittama anomus jätettiin 6.10.1774 ja siihen tuli kielteinen päätös jo 12.10.1774. Kolmas anomus jätettiin 11.3.1776 ja nyt oli liitteenä Antti Hakolan laatima materiaali- ja kustannusarvio sekä Isak Lithoviuksen kielteinen lausunto.⁹⁸

Antti Hakolan materiaaliarvio tarkoittaa sanamuodosta päättäen ristikirkkoa, joka kumpaankin suuntaan olisi 40 kyynärää pitkä (40 alnar lång i hwardera Kårset). Hirsien suurin ryhmä eli 500 kpl ovat luettelossa 9 kyynärän pituiset ja kattopaa- nuja tarvitaan 25.000 kpl. Ikkunoita kirkkoon tulee 16 kpl siten, että jokainen on 3 kyynärää korkea ja 2 1/2 kyynärää leveä. Jokaiseen ikkuna-aukkoon tulee neljät puitteet. Yksityiskohtainen vertailu Ruoveden, Oriveden, Teiskon ja Kauhajoen materiaaliarvioihin antaa tulokseksi, että Antti Hakolan arvio tarkoittaa jokseenkin varmasti ulkoviisteistä ristikirkkoa eikä vielä 24-kulmaista pohjamuotoa.

Lithovius myöntää lausunnossaan, että suunniteltu kirkko on oikeassa suhteessa k.o. kylien väkilukuun ja sen kasvamiseen. Toisaalta hän korostaa, ettei näillä kylillä itsellään ole sellaista metsää, josta saisi rakennuspuuta, vaan on kaikki ostettava muilta, joko pitäjän sisä- tai ulkopuolelta.

Lisäselvityksillä täydennettynä tämä kolmas anomus meni kuninkaan ratkaistavaksi ja 6.3.1778 annettu päätös oli kielteinen.⁹⁹

Neljännen anomuskierroksen keskeiset tapahtumat käyvät ilmi Vaasan läänin uuden maaherran Adolf Tandefeltin 23.5.1786 kuninkaalle lähettämästä kirjelmästä ja sen liitteistä.¹⁰⁰ Keski- ja Peräkylän talollisten valtuuttaman Juho Haapojan nimissä laadittu, uutta kirkkoa ja papinvirkaa koske-

va, kuninkaalle osoitettu anomus on saapunut maaherralle 12.11.1785. Siitä ilmenee, että kyläläiset jo olivat päättäneet uuden kirkon rakentamisesta. Nyt anottiin tähän kuninkaan suostumusta. Maaherran toimesta on nopeasti hankittu joukko lisäselvityksiä, näiden joukossa jo pitkälle edistyneen uuden kirkon katselmuspöytäkirja 16.1.1786, Härmän kirkonkokouksen pöytäkirja 26.2.1786, tuomiokapitulin lausunto 26.4.1786, Juho Haapojan lausunto katselmuksen pidon johdosta ja Kaapo Hakolan nimellä varustettu, väritetty ja päiväämätön Grundritning til en Kyrka, jossa on samalla paperilla selitykset ja materiaaliarvio. Esityksessään kuninkaalle 23.5.1786 maaherra Tandefelt toteaa, että kylänmiehet armollista suostumusta odotellessaan ajan voittamiseksi ovat taivuttaneet kirkonrakentamiseen perehtyneen talollisen laatimaan oheistetun piirustuksen, jonka he sitten toimenpiteensä laittomuudesta tietämättöminä ja maaherran tietämättä ovat toteuttaneet (exeqverat) sikäli, että uusi kirkko kruununvoudin selvityksen mukaan on viime syksynä salvottu 14 kyynärän korkuiseksi. Maaherran mielestä kysymys oli ymmärtämättömyydestä ja anteeksi annettavasta intoilusta (oförstånd och ett förläteligt nit). Ottaen huomioon mm. pitkän matkan Härmän kappelikirkolle hän päin vastoin kuin tuomiokapituli puoltaa puukirkon valmiiksi rakentamista ja oman papin palkkaamista. Jotta uusi kirkko ulkoasultaan ja vielä tekemättömältä osaltaan tulisi säännölliseksi ja näytäväksi (regelbunden och prydelig), hän esittää, että Yli-intendentinvirasto saisi käskyn tähän asti noudatetun, myötäseuraavan piirustuksen pohjalta laatia varsinaisen piirustuksen (en ordentelig dessein), jonka Kunink. Majesteetti vahvistanee ja jota maaherra jää odottamaan. Aktiin tehdyn merkinnän mukaan kunink. neuvosto on 13.6.1786 päättänyt puoltaa puukirkon rakentamista ja papin palkkaamista. Hakolan piirustus olisi kuitenkin lähetettävä yli-intendentin tarkastettavaksi (öfwerseende), jotta tätä rakennusta, joka jo on pystytetty usean kyynärän korkuiseksi, sittemmin voitaisiin jatkaa ilman, että jo tehtyä työtä mitätöidään. Kuningas on 3.8.1786 Drottningholmassa hyväksynyt neuvoston esityksen.

Aktiin sisällä olevasta merkinnästä ilmenee, että Hakolan kirkkopiirustus on irroitettu tästä asiakirjanipusta ja toimitettu yli-intendentti Adelcrantzille. Näin se on joutunut paitsi YIV:n vastaehdotuksen pohjaksi myös toiseen arkistoyhteyteen.

Hakolan mainittu pohjakaavapiirustus selityksineen ja materiaaliarvioineen (kuva 76)¹⁰¹ on Tandefeltin antamista tiedoista päättäen nähtävästi v:n 1785 puolelta.

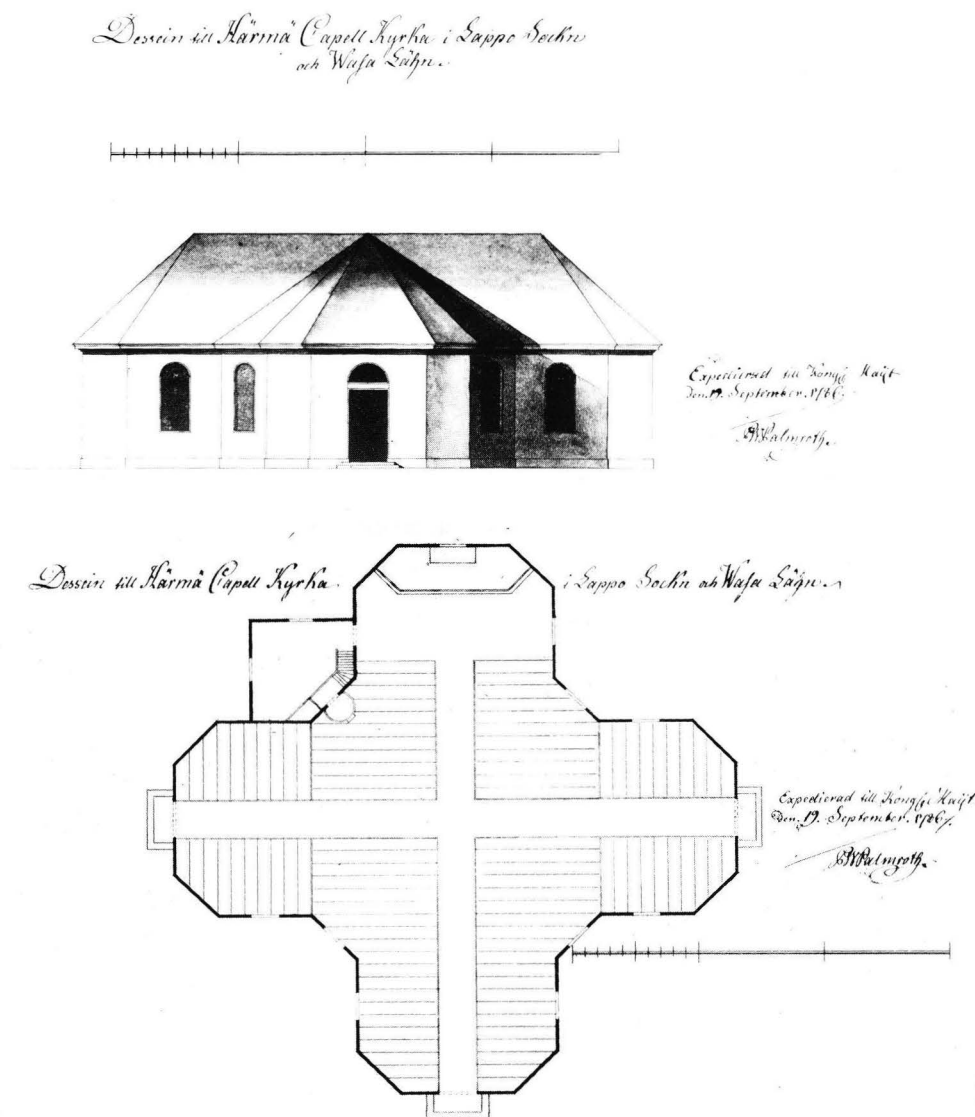
Pohjakaava tarkoittaa 24-kulmaista ristikirkkoa, jonka sakaristo on itäristin pohjoissivulla ja alttari kaakkoisviisteen kohdalla. Pituus länsi-itäsuunnassa on n. 45 1/4 kyynärää ja leveys pohjois-eteläsuunnassa n. 45 3/4 kyynärää. Sivuseinien pituus on n. 8 1/2 kyynärää ja ristivarsien leveys n. 15 1/2 kyynärää.

Materiaaliarviossa hirsien enemmistö eli 300 kpl ovat 9 1/2 kyynärään pituiset. Kattopaanuja tarvitaan 30.000 kpl.

Kruununvouti Hans Henrik Krookin johdolla 16.1.1786 toimitetun katselmuksen pöytäkirjasta¹⁰² saamme lisätietoja vielä keskeneräisestä kirkosta:

”Kyrckan som i Korsbyggnad är uppförd på 1

1/4 aln Hög stenfot af godt och mogit Furu timmer, fants wid upmätning innehålla 46: Alnar i Längden ifrån Södra til Norra med lika bredd ifrån Östra till Västra ändan, med 24 såkallade Lax Knutar hwaraf 16: äro utåt och 8: inuti Kyrckan, så att Kyrckan är Ått kantig, med 12 upphuggna Fenster Lufter 4 3/4 dels Aln höga och 3 Dito breda, uti södra och norra ändan samt västra Korset voro dörrar upphuggna 12: Alnar höga och 6 3/4 dito breda. Sacristian som är bygd på norra sidan af Östra Korset innehölt i Längden 10 1/4 aln och 7 1/2 dito i bredden med en därunder af Gråsten Hwälfd ganska liten Källare. På södra sidan af Östra Korset kommer altar Tafla att insättas samt på den norra Predikostolen. Hela denna Kyrcko byggnad är uptimrad till 17: Hwarf som vid mätning innehöll 14: Alnar i Högden ofwan sten foten.”

Kuva 77. Ylihärmen kirkko. YIV:n 19.9.1786 päivämän ja kuninkaan 26.9.1786 hyväksymän vastaehdotuksen kopiot. Julkisivu ja pohjakaava. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 41211, 41212.

Kuva 78. Ylihärän kirkko v:ltä 1785—87. Rakennusmestarina Kaapo Hakola. Pohjoissivu. Valok. K. K. Meinander 1901. MVHK neg. 922. Kuvasta erottuu selvästi, että seinät ovat ulospäin kallellaan. Tapuli on v:ltä 1828.

YIV:n lausunnossa kuninkaalle 19.9.1786 Adelcrantz toteaa saaneensa tehtäväksi laatia piirustus kirkkoa varten, jonka pohjakaava on pitänyt sopeuttaa jo aloitettuun, 14 kyynärän korkeuteen ehtineeseen rakennukseen. Mukana seuraa nyt uusi piirustus kuninkaan armollisesti arvioitavaksi (bepörfvande). Aktiin tehdyn merkinnän mukaan kuningas on sen hyväksynyt Drottningholman linnassa 26.9.1786.¹⁰³

YIV:n kopioina säilyneet piirustukset on päivätty 19.9.1786 ja niissä on konduktööri P.W. Palmrothin allekirjoitus (kuva 77).¹⁰⁴

Mitat vastaavat vain summittain Hakolan piirustuksessa olevia. Sakaristo on siirretty pohjois- ja itäristin väliin ja alttari itäristiin. Ovet ja ikkunat on esitetty pyörökaarisina. Vesikattovyöhyke on verrattain matala eikä siihen liity keskustornia eikä viirintankoa.

Vielä 31.10.1786 YIV on lähettänyt kuninkaalle 27.9. saamansa käskyn mukaisesti alttarin seudun tarkistusta koskevan pohjakaavapiirustuksen, jonka kuningas hyväksyi 6.11.1786.¹⁰⁵ Itse piirustus ei kuitenkaan näytä säilyneen.

Kun kirkko nähtävästi v. 1787 rakennettiin valmiiksi YIV:n piirustuksista mainittavasti välittämättä, tuloksena oli jyrkkäkattoinen ja kaksinivelisellä, sipulikupoliin päättyvällä kattoratsastajalla varustettu pyhäkkö (kuvat 78—79), jossa alttari kuitenkin nähtävästi alusta lähtien on sijoitettu YIV:n osoittamaan kohtaan itäristin perälle (kuva 80).¹⁰⁶

Sekä ulkoa että sisältä kirkko uutena on melkoisesti muistuttanut Kuortaneen varhaisinta asua. Myöhemmistä korjauksista ja täydennyksistä¹⁰⁷ huolimatta useimmat peruspiirteet ovat jatkuvasti todettavissa.

Ristivarsien seinät ovat kaikesta päättäen suhteellisesti vielä enemmän liuhalla kuin Kuortaneella ja kallistumat erottuvat varsin selvästi sekä ulkoa että sisältä (kuvat 78—80).

Kulmien nurkkaliitokset ovat v:n 1901 sisävalokuvasta päättäen lohenpyrstönurkkia (kuva 80). V. 1786 tehdyn katselmuspöytäkirjan tieto, että kirkko on tehty lohenpyrstönurkille, lienee siis täysin oikea.

Sidehirs- ja konsolijärjestelmä näkyy melko hyvin v:n 1901 sisävalokuvassa (kuva 80).¹⁰⁸ Periaate

Kuva 79. Ylihärän kirkko ja tapuli etelästä. Valokuva todennäköisesti 1920-luvulta. Klemetin kokoelma. THL.

Kuva 80. Ylihärän kirkko. Sisätila koilliseen. Valok. K. K. Meinander 1901. MVHK neg. 923. Myös tämä kuva osoittaa, että seinät ovat ulospäin kallellaan.

on muuten sama kuin Kuortaneella, mutta poikittaisissa sidehirsissä on vain kahdet päällekkäiset hirret. Konsoleista on mahdollisesti alusta lähtien puuttunut seikkaperäisempi profilointi.

Holvien yleismuoto (kuva 80) on hyvin samankaltainen kuin alkuaan Kuortaneella. V. 1913 tehty uusi laudoitus toistaa vanhat muodot ja myös opaion-rengas on päässyt mukaan (kuva 81).

Kattotuolit lienevät pääpiirteiltään samanlaiset kuin Kuortaneella. Niiden keskinäinen koko ja jyrkkyys vaihtelee kuitenkin siten, että räystäät sisäviisteiden kohdalla ovat leveämmät kuin muualla kavetakseen sitten tasaisesti ristivarsien sivuseinien ulkopäitä kohti (kuva 82). Vastaavaa menettelyä en toistaiseksi ole tavannut muualta Pohjanmaalta. Lähinnä se tuo mieleen Itä-Suomen kahta-
moisten ja ristikirkkojen kapenevat ristivarret, joiden säteilykeskuksena todennäköisesti olivat Haminan ajallisesti peräkkäiset kaksoisristikirkot.¹⁰⁹

Kaiken kaikkiaan Ylihärman kirkkoon sisältyvä hämmästyttävä määrä harkittuja vinouksia, jotka ovat tuntuvasti lisänneet tarkkuustyötä.

Kuorin seinällä, viimeksi sakaristoon johtavan oven yläpuolella, on vielä n. 15 vuotta sitten riippunut Kustaa III:n öljyvärimuotokuva (kuva 83). Nytemmin se on sakaristossa. Tämä vaatimaton taulu perustuu Gustav Lundbergin johonkin pastellimuotokuvaan, mahdollisesti kuparipiirroksen välityksellä.¹¹⁰ Kuninkaan muotokuva on varmaan-
kin hankittu jo ennen Ruotsin vallan loppua ja se oli ehkä tarkoitettu ilmentämään seurakunnan kiittolisuutta hallitsijaa kohtaan, joka ei vaatinut omin luvun aloitetun kirkon purkamista.

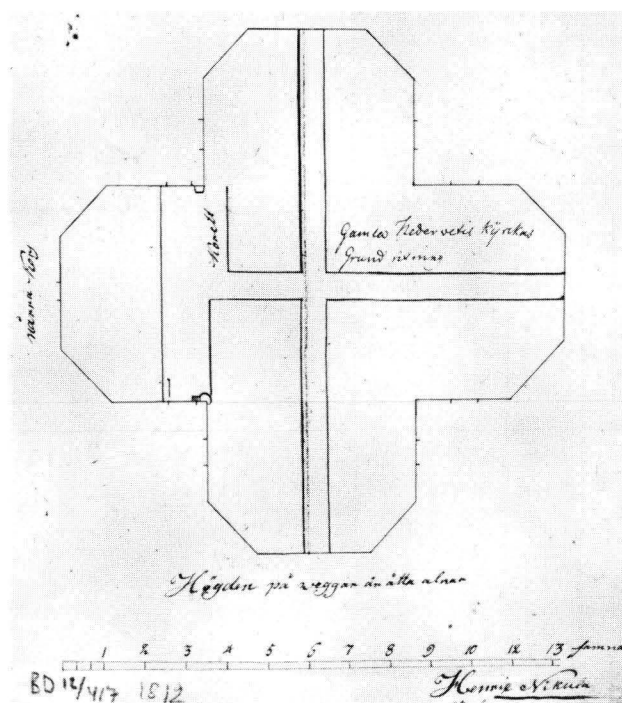
Kuva 82. Ylihärman kirkko kaakosta. Räystäät ovat sisäviisteiden kohdalla leveämmät kuin muualla kavetakseen sitten tasaisesti ristivarsien sivuseinien ulkopäitä kohti. Valok. kirjoittaja 8.9.1978.

Kuva 81. Ylihärman kirkko. Sisätila lounaaseen v. 1913 ja 1923 täydennystöiden muuttamassa asussa. Holvin opaion-rengas on yhä mukana. Valok. kirjoittaja 8.9.1978.

Kuva 83. Kustaa III:n öljyvärimuotokuva Ylihärman kirkossa. Perustuu Gustav Lundbergin johonkin pastellimuotokuvaan. Valok. C.A. Nordman 1930. MVHK neg. 23298.

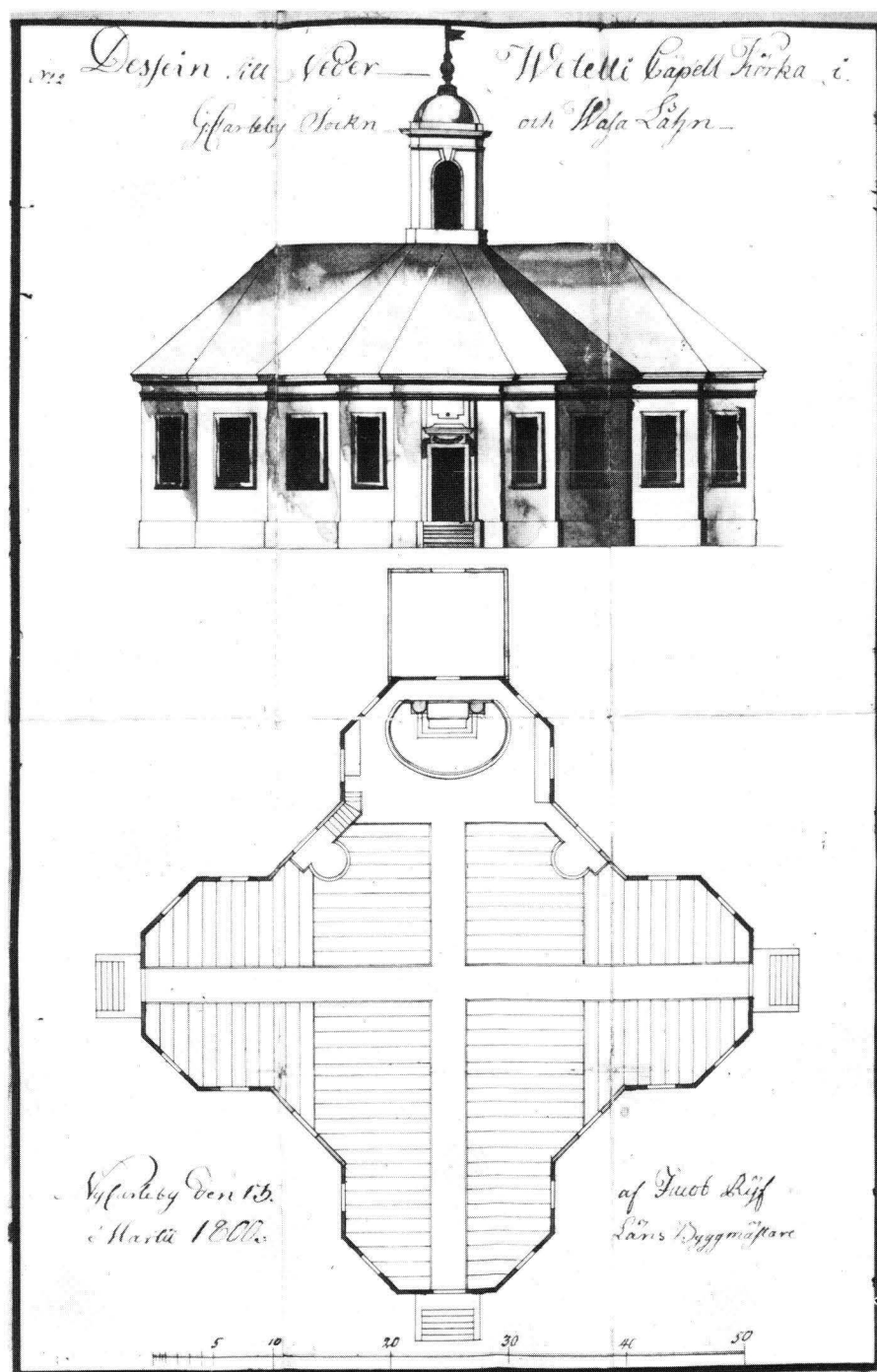
Kuva 84. Alavetelin kirkko n. v:ilta 1751—54. Rakennusmestarina Matti Honka. Vanhin pohjamuoto. Heikki Nikulan l. Kuorikosken mittauspiirustus, joka liittyy kappelinkokouksen pöytäkirjaan 6.1.1812. Sen.tal.os. KD 12/417 1812. VA. Valok. J. Kalervo.

Alaveteli

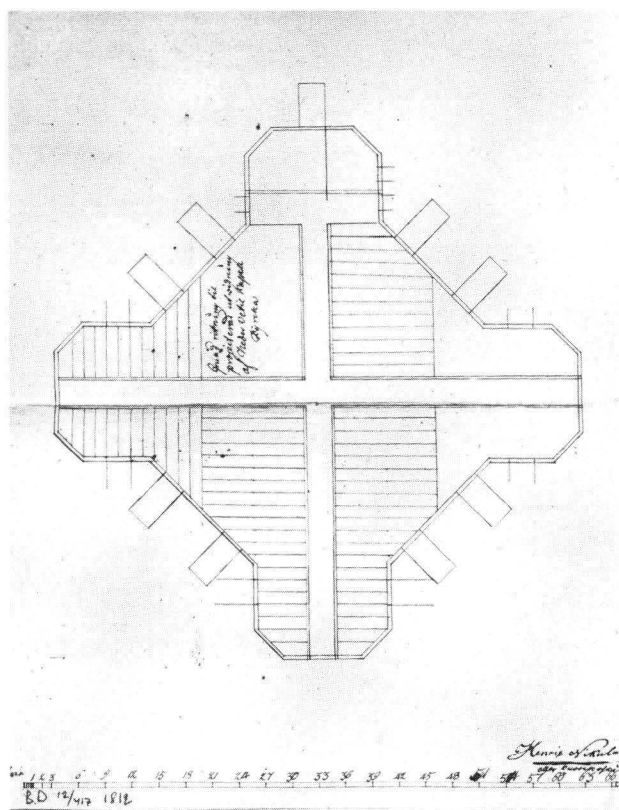
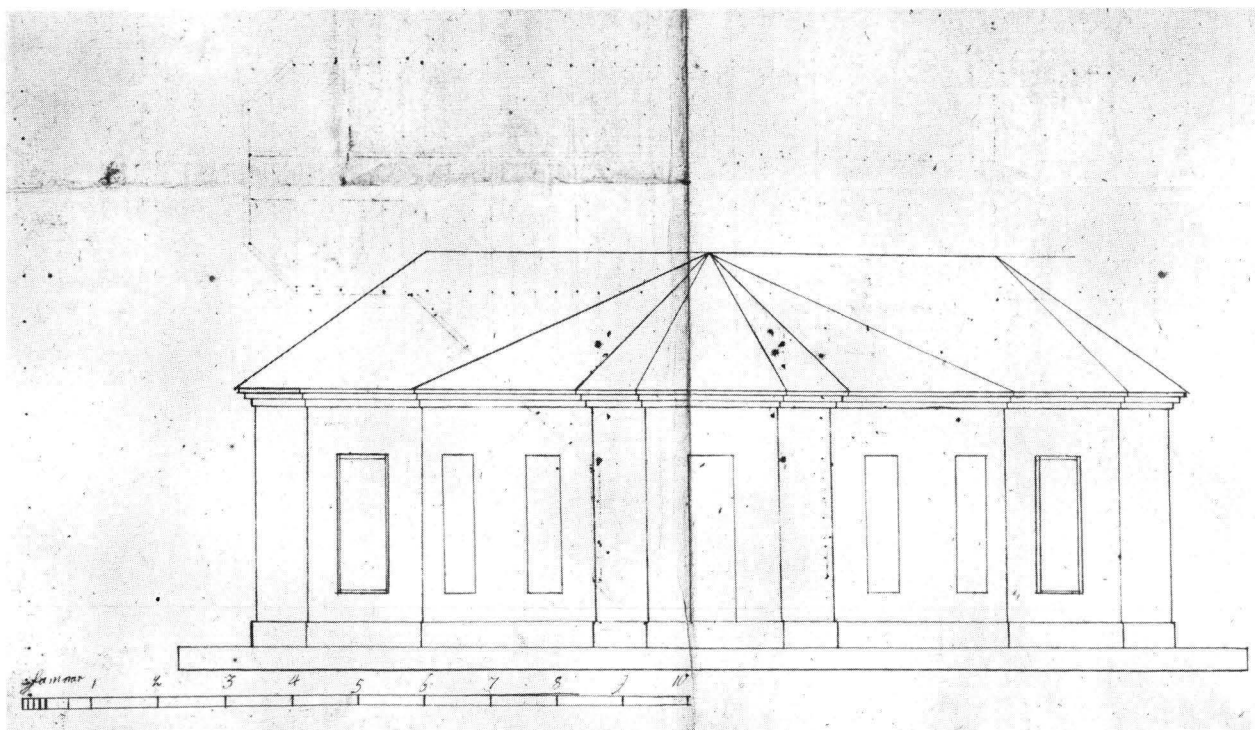
Alavetelin Matti Hongan johdolla n. v. 1751—54 rakennetun kappelikirkon¹¹¹ vanhin pohjamuoto selviää Heikki Nikulan eli Kuorikosken (s. 1772, k. 1846) mittauspiirustuksesta (kuva 84), joka liittyy kappelinkokouksen pöytäkirjaan 6.1.1812.¹¹² Sakaristo olisi piirustuksen mukaan alttarin takana pohjoisristissä, mutta pöytäkirjan mukaan olisi kysymyksessä itäristi.

Länsi-itäsuuntainen ja pohjois-eteläsuuntainen äärimitta on n. 40 kyynärää, sivuseinien pituus n. 7 kyynärää ja ristivarsien leveys n. 15 kyynärää.

Jakob Rijfin (s. 1753, k. 1808) laajennussuunnitelma on päivätty Uudessakaarlepyyssä 13.3.1800 (kuva 85).¹¹³ Se edellyttää uusien, n. 9 kyynärän sisäviisteseinien tekoa ja kirkon laajenemista siten, että länsi-itä- ja pohjois-eteläsuuntainen sisämitta

Kuva 85. Alavetelin kirkko. Jakob Rijfin laajennussuunnitelma, Uusikaarlepyy 13.3.1800. Sen.tal.os. KD 12/417 1812. VA. Valok. J. Kalervo.

Kuva 86. Alavetelin kirkko. Heikki Nikulan 1. Kuorikosken laajennusehdotus, joka liittyy kappelinkokouksen pöytäkirjaan 6.1.1812. Julkisivu ja pohjakaava. Sen.tal.os. KD 12/417 1812. VA. Valok. J. Kalervo.

kumpikin olisivat n. 50 1/2 kyynärää. Alttari siirrettiin ristivarren perälle ja sakaristo tulisi kapeampana ja matalampana volyymina ristivarren jatkoksi. Vanha kattorakenne ilmeisesti ehdotetaan purettavaksi ja tilalle tulisi loivempi, lanterniiniin päättyvä katto. Tyylipiirteet ovat lähinnä kustavilaiset.

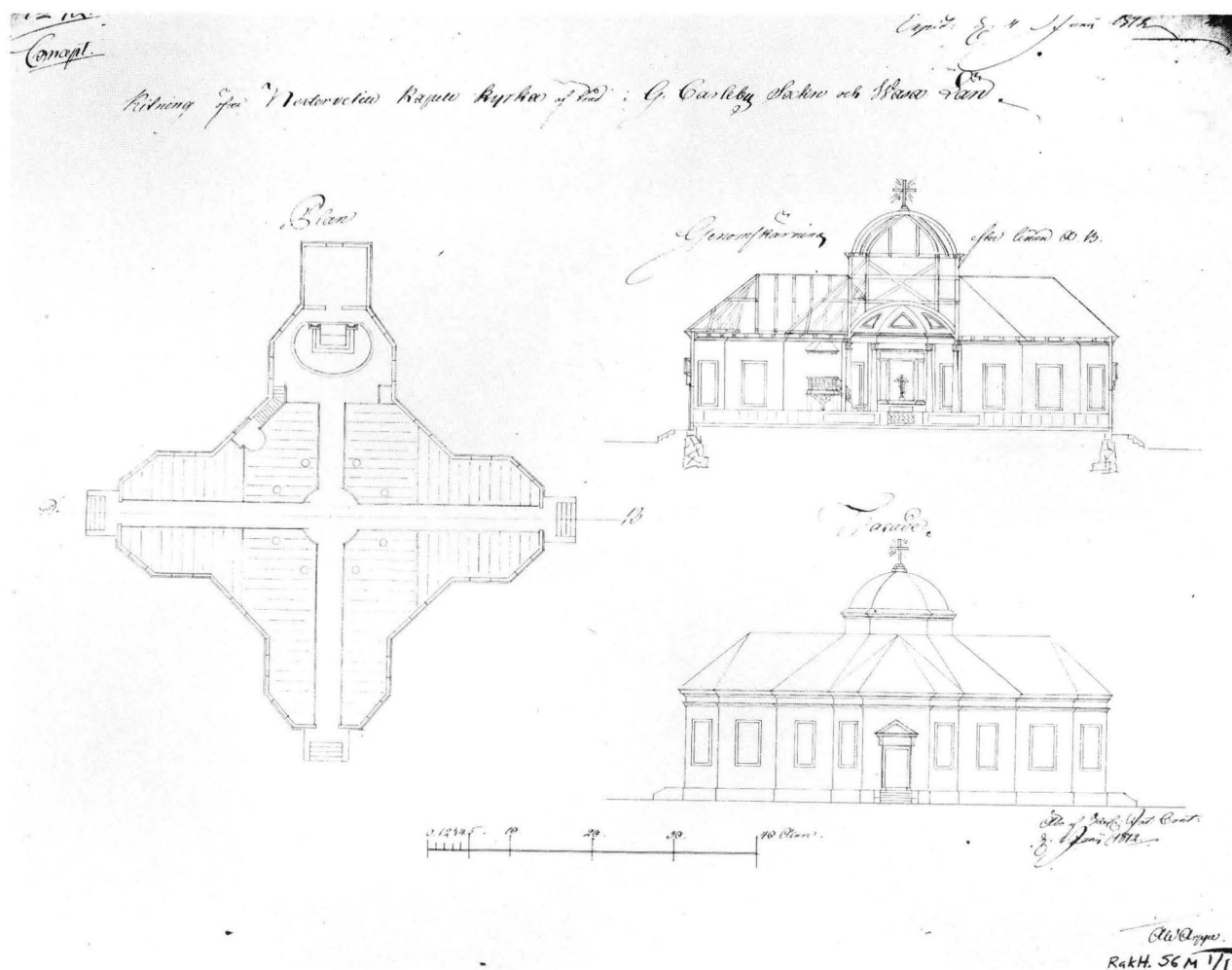
Heikki Nikulan eli Kuorikosken laajennusehdotus (kuva 86), jota mestari ei itsekään pitänyt sopivana, liittyy kappelinkokouksen pöytäkirjaan 6.1.1812. Sisäviiteseinät on ehdotettu peräti n. 16 1/2 kyynärän pituisiksi, joten kirkon pääsisämitat olisivat n. 58 1/2 × 58 1/2 kyynärää. Sakaristo jäisi entiselle paikalleen, vesikatto uusittaisiin erittäin matalaksi ja ikkunat kovin kapeiksi.¹¹⁴

Intendentinkonttorin ehdotuksen ovat allekirjoittaneet Charles Bassi ja A. W. Arppe 2.6.1812 ja

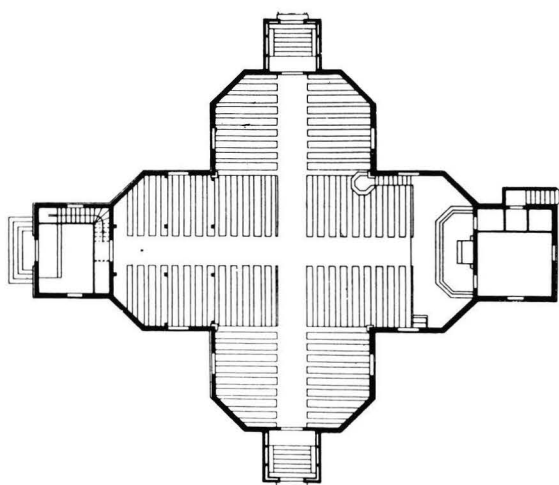
se on hyväksytty 11.8.1812.¹¹⁵ Piirustus perustuu ensi sijassa Rijnin ehdotukseen.¹¹⁶ Keskitilan yläpuolelta nousevan kupolimuodostelman kannattamiseksi on kuitenkin lisätty kahdeksan vapaana seisovaa pilaria, minkä ohella muutamia yksityiskohtia on ajanmukaistettu (kuva 87).

Laajennus toimeenpantiin v. 1817 ja ilmeisesti jotakuinkin IK:n piirustusta noudattaen. V:ien 1826 ja 1836 inventaarioluetteloissa mainitaan, että kirkko on rakennettu v. 1817, että holvia kannattavia pylväitä on kahdeksan, ikkunoita itse kirkossa 20 ja että sakaristo on itäristin päässä, kapeammasa ja matalammasa ulokkeessa. Laajennustöitä johti Heikki Kuorikoski.¹¹⁷

Nykyisen, lanterniiniin päättyvän muotonsa alavetelin kupoli sai v:ien 1889—90 korjauksessa.¹¹⁸

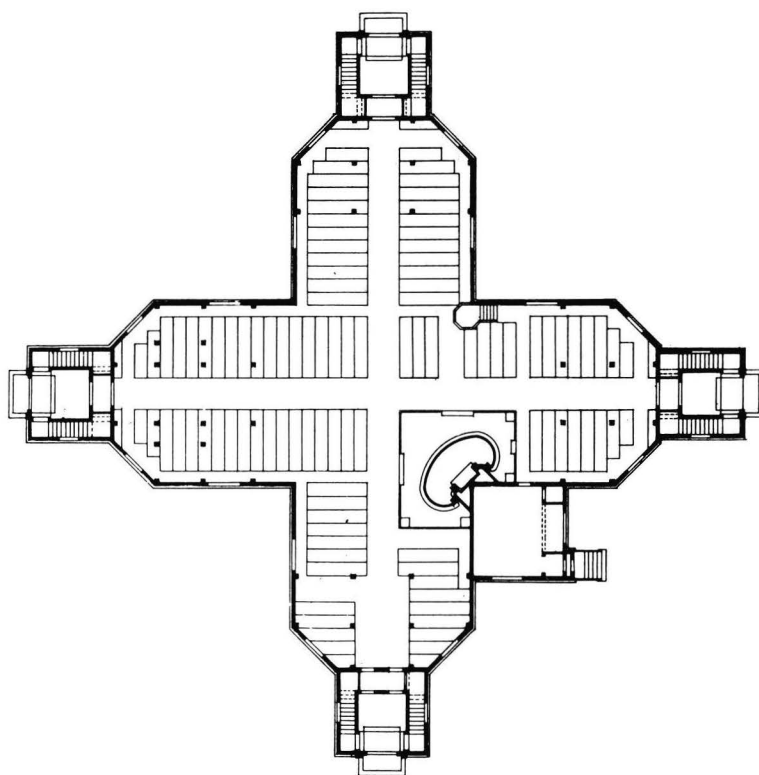
Kuva 87. Alavetelin kirkko. IK:n puolesta Charles Bassin ja A.W. Arppen 2.6.1812 allekirjoittaman sekä 11.8.1812 Senaatin hyväksymän laajennuspiirustuksen kopio. Pohjakaava, poikittaisleikkaus itään ja länsisivu. Rakennushallituksen piirustukset 56 M 1/1, IK/AW Arppe 1812. VA. Valok. J. Kalervo.

Kuva 88. Oulaisten kirkko v:lta 1753. Rakennusmestarina Matti Honka. Pohjakaavan nykyinen muoto. Mittakaava 1:500. Lindberg 1934, k. s. 380. Vrt. tuonnempana k. 194.

Kuva 89. Kiimingin kirkko v:lta 1760. Rakennusmestarina Matti Honka. Ulkoasu lounaasta. Valok. kirjoittaja 1955.

Kuva 90. Ilmajoen kirkko v:lta 1764—65. Rakennusmestarina Matti Honka. Pohjakaava. Mittakaava 1:500. Lindberg 1934, k. s. 380.

Ulkoviisteinen ristikirkko ja sen muototaustaa

Kuortaneella ja Ruovedellä niin tärkeänä osatekijänä esiintyvän ulkoviisteisen ristikirkon esiintymisalueena on korostetusti Pohjanmaa. Ajallisesti on ensi sijassa kysymys kolmesta vuosisadan puoliväliä seuranneesta vuosikymmenestä.

Liikkeelle lähtö on tapahtunut Matti Hongan (s. 1713, k. 1777)¹¹⁹ johdolla. Hänen rakentamiaan ovat Alaveteli n. 1751—54 (kuva 84)¹²⁰, Oulainen 1753 (kuvat 88, 194),¹²¹ Paavola 1755—56,¹²² Kii-minki 1760 (kuva 89),¹²³ Ilmajoki 1764—65 (kuvat 90—91)¹²⁴ ja Lappajärvi 1765 (kuva 92).¹²⁵

Matti Hongan jälkiä seurasi Jaakko Suonperä (s. 1726, k. 1797) Kälviältä.¹²⁶ Hänen käsialaansa ovat Haukipudas 1762,¹²⁷ Kälviä 1764,¹²⁸ Pulkila 1768 (kuva 93)¹²⁹ ja Säräisniemi 1779—81.¹³⁰ Piippolan v. 1768—70 rakennetun kirkon on ainakin aloittanut Anders Brofall Kokkolasta.¹³¹ Virtain kirkon rakensi Antti Hakola v. 1773—74. Tapulin hän lisäsi läntisen ristivarren eteen viimeistään v. 1776 (kuvat 94—96).¹³²

Samaa ulkoviisteistä tyyppiä on myös David Olanderin 6.6.1775 tekemä ehdotus Munsalan kivikirkoksi (kuva 97), joka kuitenkin toteutettiin Adelcrantzin ehdotuksen pohjalta.¹³³

Pohjanmaan ulkoviisteisten ristikirkkojen taustaa etsittäessä on ensimmäiseksi mainittava Ruotsin Ylitornion puukirkko (kuvat 98—101), jonka v. 1734—36 rakensi ilmeisesti Hans Biskop¹³⁴ (s. n. 1684, k. 1762).¹³⁵ Tämä kruununkyläläinen puuseppä ja rakennusmestari toimi Ylä-Norrlannissa v. 1717—53.¹³⁶ Tärkeimmät peruspiirteet ovat Ylitorniolla jo valmiina. Niinpä ristivarsien holvit kohtaavat toisensa ilman kupolimudostelmaa pelkän opaion-renkaan avulla. Sakaristo oli v.ien 1934—35 korjaukseen asti itäristin perällä.¹³⁷

Tavallaan rinnakkaismuotona esiintyy sekä Pohjanmaan että Norrlannin puolella pitkänomaisen kahdeksankulmion muotoinen puukirkkotyyppi. Vanhin esimerkki on ilmeisesti Koivulahti (kuva 102), jonka rakensi Hans Larsson Qveflander v. 1691—93.¹³⁸ Emäseurakunnan Mustasaaren kirkkoherrana oli v. 1664—92 Olavus Bratt, joka viimeksi ennen Mustasaaren tuloaan oli toiminut Närken Sköllerstan kirkkoherrana.¹³⁹

Norrlannin puolella varhaisin tapaus on Medelpadin Lögdön ruukinkappeli v:lta 1717.¹⁴⁰ Seuravina tulevat Ylä-Norrlannissa Hans Biskopin suunnittelema Lycksele 1734—36 sekä Karunki 1744—45, Hietaniemi 1746, Åsele 1748, Jokkmokk 1753, Junsele 1763, Malören 1769 ja Holmö 1802.¹⁴¹

Pohjanmaan puolella tulevat Koivulahden jälkeen Henrik Katilin (s. 1693)¹⁴² Lapua 1749—50 (kuva 103),¹⁴³ Simon Silvénin Sievi 1775¹⁴⁴ ja Kallankari n. 1780¹⁴⁵ sekä Ullava 1783¹⁴⁶ ja Peräseinäjoki 1784—98.¹⁴⁷ Etelä-Suomessa tyyppin varhaisin edustaja oli Helsingin pitäjän suomalainen kirkko v:lta 1746,¹⁴⁸ kun taas muut olivat lähinnä seuraavilta vuosikymmeniltä ja nuorin 1800-luvun alusta.¹⁴⁹

Per Gustaf Hambergin käsityksen mukaan kyseessäoleva kirkkotyyppi juontuu perimmältään Ranskan ja Hollannin 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alkupuoliskon reformoidusta kirkkoarkkitehtuurista. Norrlannin osalta välittäjinä olisivat olleet rannikon ruukinkappelit 1700-luvun alussa.¹⁵⁰ Eva Suomela on vielä julkaisemattomassa tutkimuksessa osoittanut, että myös suomalainen aineisto voidaan lähes kohta kohdalta, erityisesti henkilöhistoriallisia teitä kytkä tähän laajempaan muototraditioon. Tärkeimpinä välittäjinä olisivat olleet Västmanlannin ja Närken muutamaiset ruukinkappelit, joista nähtävästi vanhin on v. 1645 vihitty Hällefors.¹⁵¹

Hans Beskow on erityisesti korostanut Länsipohjan läänin maaherrana v:sta 1733 toimineen Gabriel Gyllengripin (s. 1687, k. 1753) ja Hans Biskopin yhteistyötä rakennusasioissa.¹⁵² Sekä Lyckselessä että Ylitorniolla Gyllengrip näyttää todella henkilökohtaisesti myötävaikuttaneen tapahtumien kulkuun.¹⁵³ Hänen mainitaan edustaneen vanhemman vapaudenajan taloudellista optimismia ja toimineen ututterasti lääninsä parhaaksi. Hänen kirjastonsa oli epätavallisen laaja (3741 numeroa, joista 143 käsikirjoitusta) ja se myytiin huutokaupalla Tukholmassa.¹⁵⁴ V. 1755 painettu luettelo¹⁵⁵ sisältää myös joukon arkkitehtuuriteoksia. Tähän mennessä identifioimistani kirjoista nimenomaan yksi on omiaan herättämään mielenkiintoa, folioteosten ryhmässä numerolla 109 mainittu ”Joh. Vogel Bau-kunst & c, med sköna ritningar Hamburg 1726.” Kysymyksessä on ulmilaisen arkkitehdin Johann Vogelien teos *Die moderne Bau-Kunst, mit Vorstellung Accurater Modellen Fürtrefflicher Dach-Wercken, Hohen Helmer, Frantzösisch- und Holländischer Creutz-Dächer* — —, Hamburg 1726 (kuva 104).¹⁵⁶ Gyllengripin ja Ylitornion näkökulmasta kiinnostaa erityisesti taulu LIV, *Aufzug einer Kirche* (kuva 105). Vaikka pohjakaava ei olekaan mukana, fasadikuvista voidaan päätellä, että kysymyksessä on lähes tasavartii-

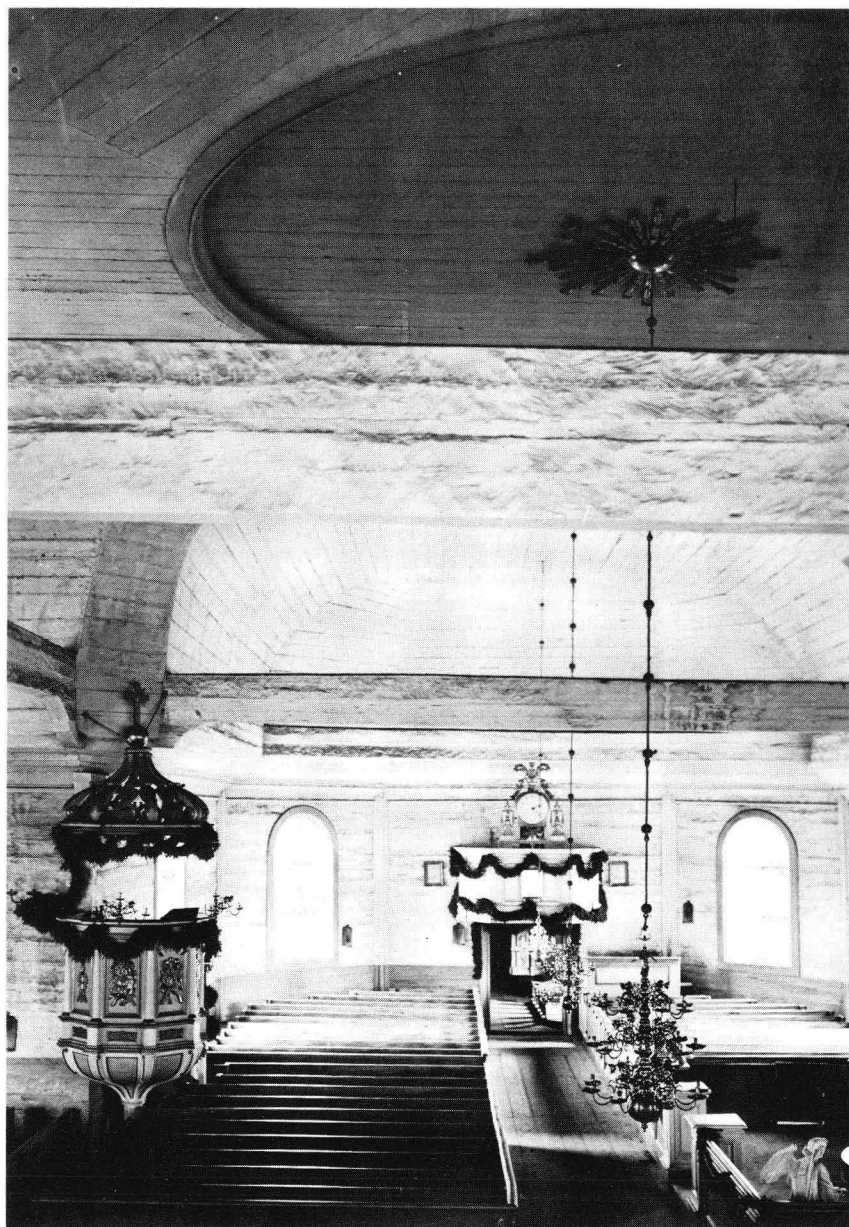
nen ristikirkko, jossa ristivarret kapenevat ulospäin ja sitä paitsi päättyvät kolmisivuisesti. Seinät vaikuttavat tiilestä muuratuilta ja aumattu vesikatto on hollantilaisittain taitettu. Läntisen ristivarren päätyyn liittyy moderni kivinen torni, jossa myös on tuntikello numerotauluineen. Niukoista sanakään-teistä saa käsityksen, että itse kirkko olisi tornia ainakin jonkin verran vanhempi ja että kuva pääkohdiltaan perustuisi todelliseen tilanteeseen, jota nyt tarjotaan muille malliksi.

Vogelin kuparipiirroksen esittelemän kirkon todellisuustaustana on luullakseni mitä todennäköisimmin ollut Berliinin Parochialkirche (kuvat 106—107). Arnold Neringin alkuperäissuunnitelmassa on klassistinen fasadijäsentely, vahva attikavyöhyke, neljä puolikupolikattoa sekä keskustorni. Neringin kuoltua jo työn alkuvaiheessa hänen op-

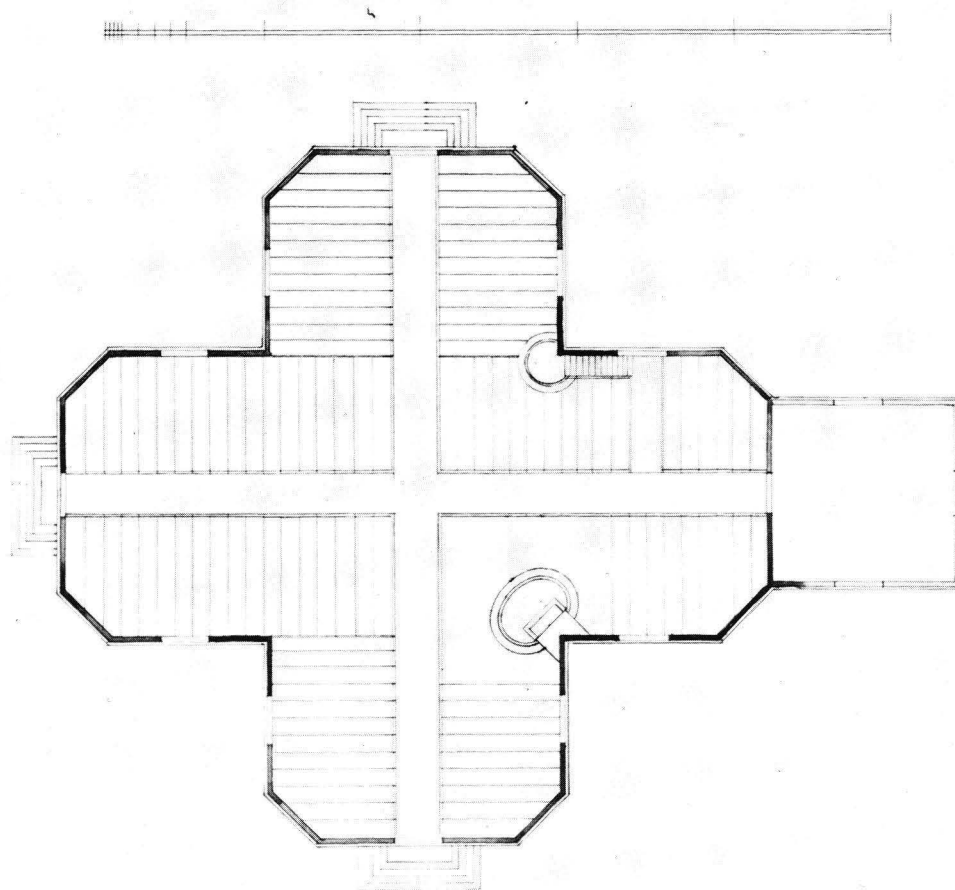
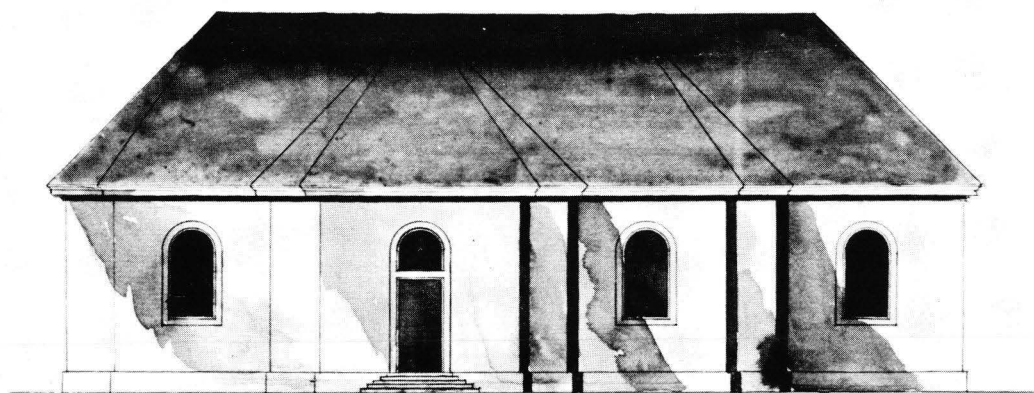
pilaansa Martin Grünberg johti toteutusta v. 1695—1703. Tällöin turvauduttiin mm. kontrefortiin ja aumakattoihin ilmeen muuttuessa lähes myöhäisgoottilaiseksi. Niukat sisäviisteet juontunevat Neringin suunnitelmasta. Länsiristin tornifasadin lisäsi Philipp Gerlach 1713—15. Kirkon päävo-lyymin lähtökohtana on mainittu sekä Todin Santa Maria della Consolazione (kuva 124) että Haagin Nieuwe Kerk (kuva 125). Varsinkin protestanttisena saarnakirkkona Parochialkirche lieenee Saksan maaperällä erikoisasemassa.¹⁵⁷

Koska emme tiedä milloin Gyllengrip on Vogelin v. 1726 painetun teoksen kirjastoonsa hankkinut, taulu LIV:n osuus Ylitornion kirkon suunnittelussa jää epävarmaksi.

Aiemmin esiteltyt Ylihärman kirkon ulospäin kapenevat räystäät voisivat kenties kuitenkin viitata

Kuva 91. Ilmajoen kirkko. Sisätila itään. Valok. K.K. Meinander 1900. MVHK neg. 768.

*Laajennus- ja korjaus
suunnitelma
18.2.1797*

Kuva 92. Lappajärven kirkko v:lta 1765. Rakennusmestarina Matti Honka. Jakob Rijfin laajennussuunnitelma 18.2.1797. Eteläisivu ja pohja. YIV kuninkaalle 9.9.1797. RVA. Valok. Hans Rydberg. Sakaristo oli alkuaan itäisen ristivarren perällä.

siihen suuntaan, että Vogelín taulu LIV olisi ollut sekä Biskopin että Hongan ja Hakoloiden tiedossa.

Kovin vaikeasti arvioitavana pitäisin sitä mahdollisuutta, että Ylitornion kirkon suunnittelussa olisi turvauduttu saksalaisen matematiikan professorin ja arkkitehdin Leonhard Christoph Sturmin Hampurissa v. 1712 painetun *Architectonisches Bedencken von protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*-teokseen. Siinä esiintyvässä ulkoviisteisessä ristikirkossa länsiristi on kuitenkin suorakulmainen ja siihen liittyy kookas torni (kuva 108). Lähtökohtana oli Schwerinin St. Nikolai eli Schelfkirche, jonka alkuperäissuunnitelman oli laatinut insinöörikapteeni Jakob Reutz. Työt oli aloitettu v. 1708 mutta Reutzin kuoltua Sturm johti niitä v. 1711—19. Tällöin oli pääasiassa enää kysymys sisustuksesta. Sturm pitää ristimäistä pohjamuotoa luterilaiseen käyttöön erittäin epämurkavana ja esittää useita parannusvaihtoehtoja. Ilmeeltään toteutettu kirkko (kuva 109) on vahvasti hollantilaissävyinen.¹⁵⁸

Ylitornion kirkon uusimisen valmistelu oli tosin aloitettu viimeistään kesällä 1729 edellisen maaherran Grundelin puoltaessa uudelleenrakentamista,¹⁵⁹ mutta mikään ei toistaiseksi viittaa siihen, että jo Jakob Grundel (s. 1657, k. 1737) olisi puuttunut itse rakennusmuotoihin. Hän oli kyllä nuoruudessaan toiminut linnoitusupseerina, osallistui mm. Lundin ja Narvan taisteluihin ja nimitettiin 1719 ensin Gotlannin ja sitten Länsipohjan maaherraksi.¹⁶⁰

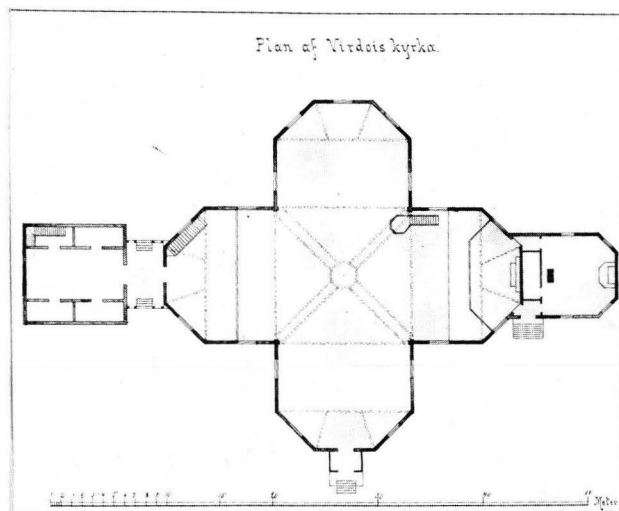
Vaikka täydellinen ulkoviisteinen ristikirkko esiintyykin Pohjanmaalla vasta Alavetelistä (n. 1751—54) lähtien, muutamat merkit viittaavat siihen, että idea olisi täällä ollut tunnettu jo aiemmin.

Uudenkaarlepyyn nykyistä edelliseen, n. 1607—10 rakennettuun pitkäkirkkoon lisättiin n. v. 1625—36 välillä uusi ja kolmitaitteisesti särmikäs kuori (kuva 110),¹⁶¹ jonka muoto sitten periytyi nykyiseen, osittain Elias Brennerin piirustusten mukaan v. 1708 pystytettyyn puukirkkoon (kuvat 111—112).¹⁶²

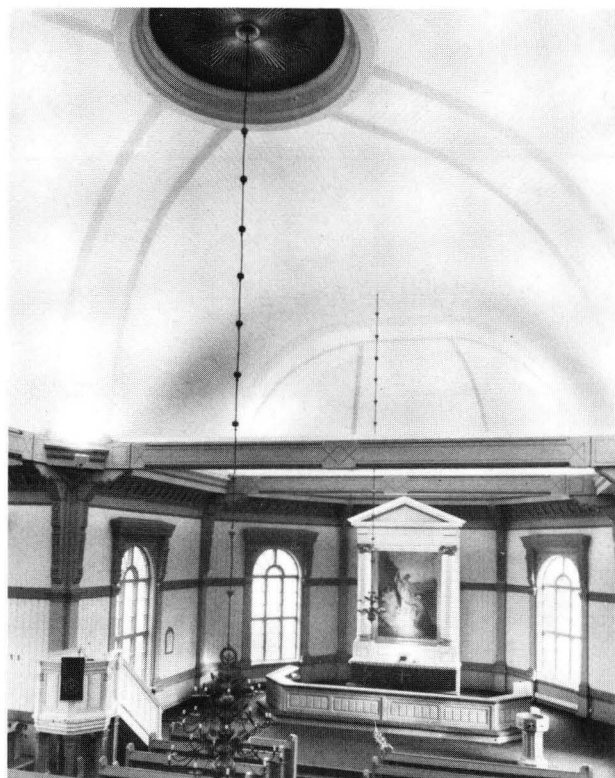
Kuva 93. Pulkkilan kirkko v:lta 1768. Rakennusmestarina Jaako Suonerä. Sisätily itään. Valok. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VII taidehistoriallinen retkikunta 1899. MVHK neg. 689.

Kuva 94. Virtain kirkko v:ilta 1773—74. Rakennusmestarina Antti Hakola. Tapulin hän lisäsi viimeistään v. 1776. Uusi sakaristo tehtiin itäristin jatkoksi v. 1859. Pohjakaavamittaus, John Stolpe 17.7.1892, Suomen Muinaismuistoyhdistyksen V taidehistoriallinen retkikunta. MVHK.

Kuva 95. Virtain kirkko etelästä. Valok. Virtain valokuvausliike, 1970-luvun alku.

Kuva 96. Virtain kirkko. Sisätila koilliseen länsilehteriltä nähtynä. Valok. Erkki Pirttiniemi, Virtain valokuvausliike, 28.10.1978.

Mustasaaren ja Vaasan harmaakivikirkkoon oli tällä välin v. 1653—57 lisätty vastaavan muotoinen kuori (kuva 113), jonka lähtökohtana oli kreivi Gabriel Bengtsson Oxenstiernan v. 1651 esittämä piirustus.¹⁶³

Sekä Uudenkaarlepyyn että Mustasaaren kuorin yleisenä esikuvana olisi voinut olla Tukholman P.Klaran kirkon kuori (kuvat 114—115), siis goottilaisperinteinen n. 1577—90 tehty rakennus Juhana III:n hallituskaudelta.¹⁶⁴

Isonvihan jälkeen nähtävästi juuri Mustasaaren ja Uudenkaarlepyyn kuorit ovat innostaneet Johan Knubbia (s. n. 1678, k. 1740)¹⁶⁵ käyttämään samaa muotoa Paltamossa 1726¹⁶⁶ ja Grels Norlingia Kaajanissa 1731—34,¹⁶⁷ vaikka kysymyksessä ovatkin ristikirkot.

Selvemmin nimenomaan Udestakaarlepyystä polveutuvat Matti ja Antti Hakolan rakentama Alahärmä 1749—52¹⁶⁸ sekä Antti Hakolan Kauha-va 1755—56¹⁶⁹ ja Keuruu 1756—59 (kuva 116),¹⁷⁰ kaikki särmikkäällä kuorilla varustetut.

Mustasaaren ja Vaasan kirkkoa oli Olavus Bratt jo v. 1666 ehdottanut laajennettavaksi eteläisellä ristivarrella sakaristoa vastapäätä ”lijka som en korskyrckia mitt öfwer Sacrarium”.¹⁷¹ V. 1736 tehtyä päätöstä kirkon laajentamisesta ristikirkoksi

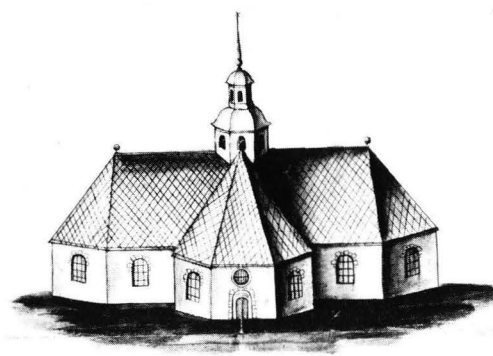
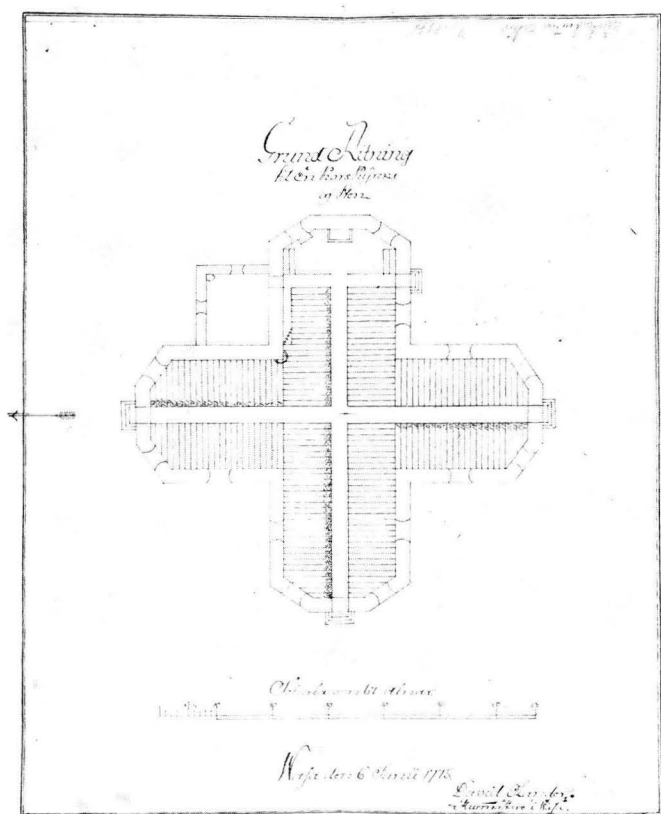
ei välittömästi toteutettu¹⁷² vaan vasta v. 1749—53 ja silloin uuden suunnitelman pohjalta.¹⁷³

Kun Närpiön vanhaa kivikirkkoa rovasti Henrik Johan Carlborgin (s. 1694, k. 1764)¹⁷⁴ aloitteesta korjattiin v. 1732—36 rakennettiin runkokuoneen eteläsivun pahasti kallistuneelle keskikohdalle v. 1733—35 tiiliseinäinen, kolmitaitteisesti päättyvä ja aumakattoinen ristivarsi (kuva 117). Muuraustyön teki muurarimestari Johan Strauch Vaasasta ja kattorakenteet v. 1735 Johan Knubb Vöyristä.¹⁷⁵

Yleissuunnitelma voisi hyvinkin olla tarmokkaan Carlborgin itsensä laatima. On nähdäkseni syytä epäillä, että jo nyt olisi perimmäisenä tavoitteena ulkoviisteinen ristikirkko, jollainen kuitenkin toteutui vasta v. 1771—73 (kuvat 172—175) Johan Laihianderin (s. 1720, k. 1795) aikana.¹⁷⁶ Vaikuttaa siis siltä kuin Närpiössä v. 1733—35 itse asiassa olisi pyritty noudattamaan samanlaista pohjakaavaa kuin Ylitorniolla v. 1734—36.

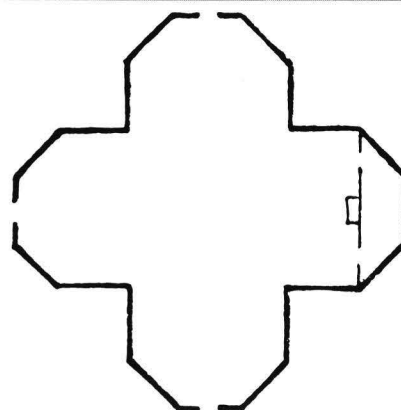
Ruotsin 1600- ja 1700-lukujen kirkkoarkkitehtuurissa ei näytä olevan ainuttakaan sellaista monumenttia tai suunnitelmaa, joka mekaanisesti olisi pystynyt antamaan Ylitornion kaltaisen tuloksen.

Muodollisesti läheisin vastine on Södermanlandin Ludgon kirkon ristimäinen ja ulkoviisteinen kuoriosia siinä asussa, jonka se asteittain sai karolii-

Kuva 97. Munsalan kirkko. David Olanderin 6.6.1775 päiväämä ehdotus. Pohjakaava ja ulkokuva. YIV kuninkaalle 1.11.1775. RVA. Valok. Hans Rydberg. Kirkko rakennettiin C.F. Adelcrantzin vastaehdotuksen pohjalta.

Kuva 98. Ruotsin Ylitornion (Övertorneå) kirkko v:ilta 1734—36. Rakennusmestarina ilmeisesti Hans Biskop. Ulkoasu lounaasta. Valok. Almqvist & Cöster, Hälsingborg.

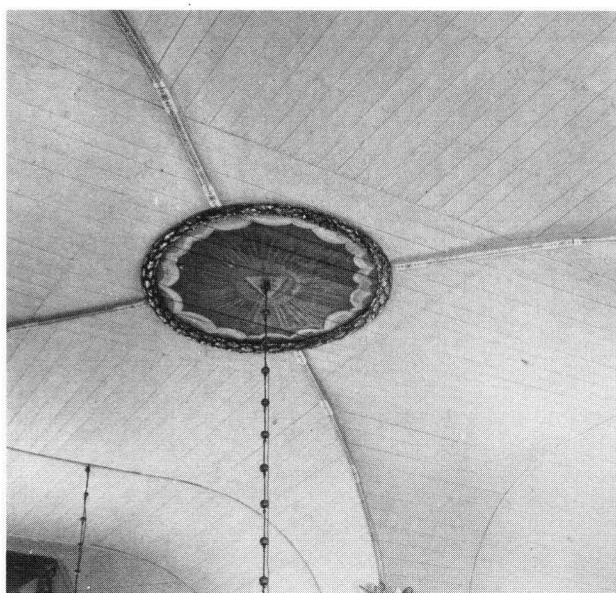

Övertorneå 1736

Kuva 99. Ruotsin Ylitornion kirkko. Pohjakaavan alkuperäinen yleismuoto. Beskow 1952, k. 41.

Kuva 100. Ruotsin Ylitornion kirkko. Sisätila itään. Valok. kirjoittaja 1957.

Kuva 101. Ruotsin Ylitornion kirkko. Holvin keskiosa ja opaion-rengas. Valok. kirjoittaja 1957.

nisella ajalla (kuvat 118—120). Pohjoinen ristivarsi tehtiin Silfverstiernan hautakuoriksi kaiketi jo n. 1660. Suurempi uudistus aloitettiin v. 1673. Eteläristi muurattiin Drakenhielmin hautakuoriksi ja itäristi sakaristoksi.¹⁷⁷ Mårten Liljegren on ratkaisun yksinäiseen asemaan viitaten pitänyt mahdollisena, että valtakunnanarkkitehti Jean de la Vallée olisi puuttunut Ludgon kuorin suunnitteluun. Olihan hän naimisissa rakennuttajan Vilhelm Drakenhielmin (s. 1624, k. 1676) sisaren kanssa.¹⁷⁸

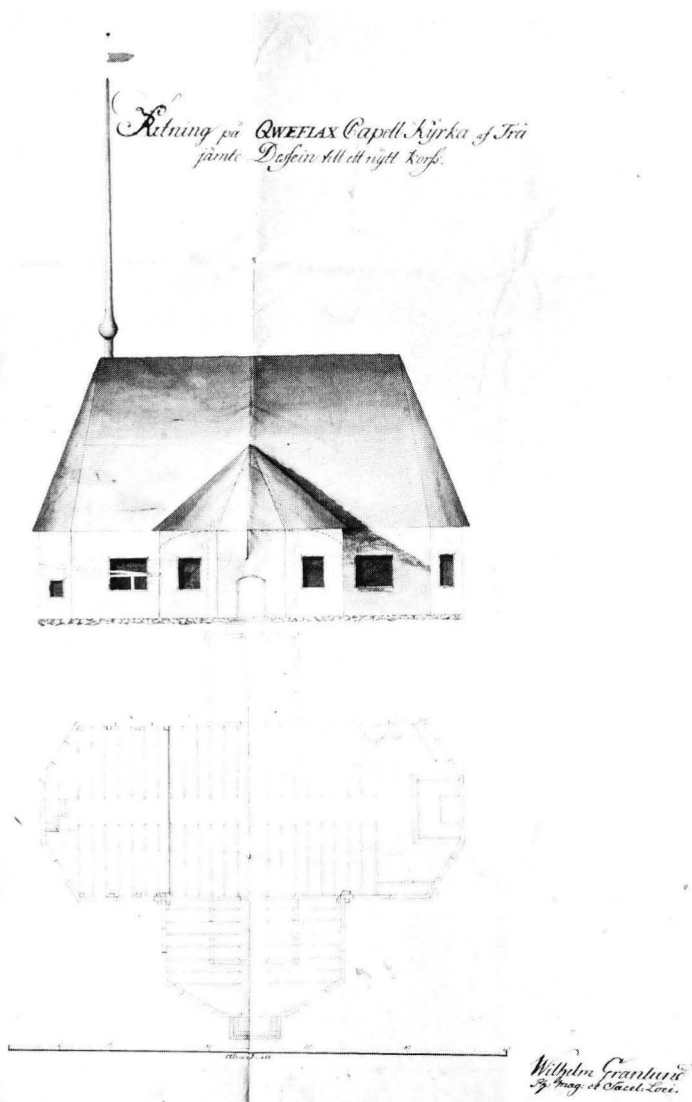
Ludgon kautta näyttäisimme pääsevän kontaktiin Tukholman Ritariholman kirkon täydennystoimenpiteiden ja uudistussuunnitelmien kanssa.

Keskiaikainen ja kolmisivuisesti päättyvä pääkuori sisälsi Maunu Ladonlukon ja Kaarle Knuutinpojan haudat Juhana III:n teettämine monumentteineen.¹⁷⁹ Eteläsivulle oli v. 1633—34 rakennettu Kustaa II Aadolfin eli ns. Kustavilainen hautakuori, joka hollantilaisen renessanssin ohella myötäilee vanhaa pääkuoria.¹⁸⁰

Runkohuoneen eteläsivulle oli Banérin kuori pystytetty n. 1636 ja Vaasaporin kuori n. 1646—53.¹⁸¹

Länsitornin pohjoissivulle oli rakennettu Torsenssonin kuori 1651¹⁸² sekä runkohuoneen pohjoissivulle Wachtmeisterin kuori 1654 ja Leijonhufvudin kaksiosainen kuori niinikään 1654. Liljegren ei pidä mahdottomana, että De la Vallée olisi antanut ohjeita viimeksi mainitun kuorin suunnittelussa.¹⁸³ Näiden täydennysten jälkeinen asu ilmenee Erik Dahlbergin Svecia-piirroksista (kuva 121).¹⁸⁴ Idästä ja koillisesta nähtynä sommitelma lienee näyttänyt kiusallisen toispuoleiselta lähinnä siitä syystä, ettei pääkuorin pohjoissivulla vielä ollut Kustavilaista kuoria tasapainottavaa hautakuoria.

Uuteen vaiheeseen Ritariholman kirkko joutui, tosin vain paperilla, Jean de la Valléen saatua 3.6.1658 tehtäväksi tutkia mahdollisuuksia antaa kirkolle ehemämpi asu, joko osia uudelleen rakentamalla tai koko kirkon uusimalla. Ilmeisesti Kaarle

Kuva 102. Koivulahden kirkko v:ilta 1691—93. Rakennusmestarina Hans Larsson Qveflander. Kappalainen Wilhelm Granlundin tekemä mittaus- ja laajennuspiirustus. Eteläsivu ja pohja. Esitetty katselmuksessa 21.6.1784. YIV kuninkaalle 6.4.1786. RVA. Valok. Hans Rydberg.

X Kustaan helmikuussa 1660 sattuneeseen kuolemaan mennessä valmistuneista pohjakaavoista viisi tarkoittaa uusittua itäosaa ja yksi kokonaan uutta kirkkoa (kuva 122). Ehdotukset ovat vahvasti Italian renessanssin ja barokin keskeiskirkkoihanteiden sävyttämät.¹⁸⁵

Varsinkin osittaisuusimisen vaihtoehdot b ja d sisältävät muotoja, jotka eivät ole kaukana Bramanten ja hänen lähimpien seuraajiensa ehdotuksista Rooman Pietarinkirkkoa varten (kuva 123).¹⁸⁶

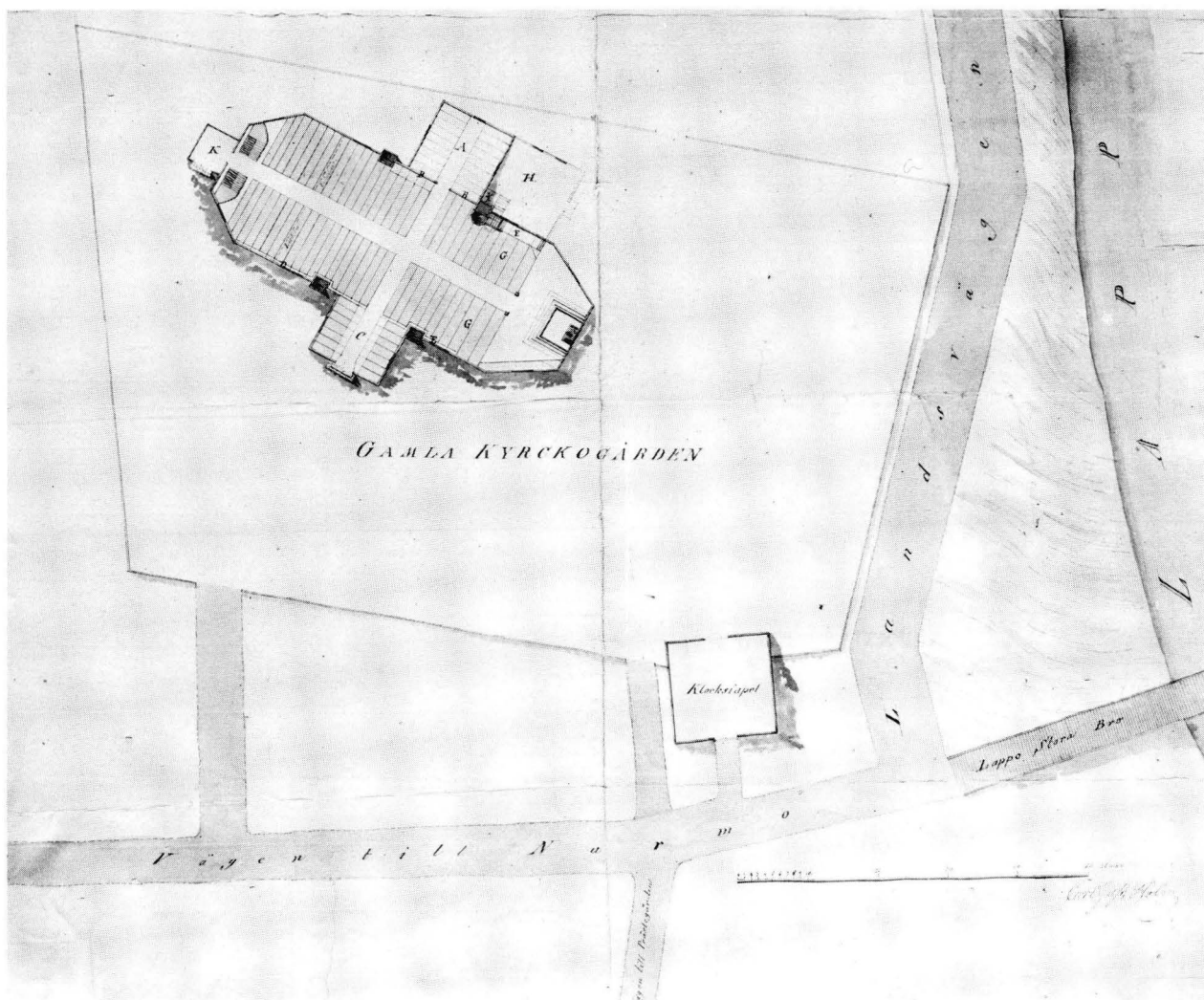
Tässä on paikallaan mainita myös Todin v. 1508 perustettu Santa Maria della Consolazione (kuva 124), jonka sekä pohja että yleismuoto hyvin kelpaisivat tasavartisen, ulkoviisteisen ristikirkon lähtökohdaksi.¹⁸⁷

Pohjoisempana versiona on syytä mainita Pieter Noorwitsin suunnittelema Haagin Nieuwe Kerk (1649—56), jossa hollantilainen palladianismi ja goottilainen perinne luontevasti risteytyvät nyt aktuelleihin renessanssivolyymeihin (kuva 125).¹⁸⁸

Näistä Ritariholman ehdotuksista askel ei ole pitkä Ludgon tapaiseen ratkaisuun. Kuninkaan kuoltua ohjelmaa supistettiin käsittämään vain Pfalzin dynastian hautarakennus eli ns. Karoliininen kuori. Jean de la Vallée ehdotti tässä tarkoituksessa v. 1667 Kustavilaisen hautakuorin eksaktia toistamista pääkuorin pohjoissivulle, jolloin olisi tavoitettu tietty säännönmukaisuus. Samalla oli aineshankintoihin jo ryhdytty mutta toteutus yhä vain lykääntyi.¹⁸⁹ Kun Liljegren korostaa De la Valléen mahdollista osuutta Ludgon kuorissa 1670-luvulla,¹⁹⁰ perusidean syntyyn nähdäkseni olisi ollut parhaat edellytykset juuri tässä Karoliinisen kuorin varhaisvaiheessa 1660-luvulla (kuva 126).¹⁹¹

Seuraava vaihe Karoliinisen hautakuorin suunnittelussa alkoi v. 1671 Tessin vanhemman esittäessä oman kilpailevan, jo täysbarokkia myötäilevän ehdotuksensa (kuva 127) samaan paikkaan.¹⁹²

Vaikka piirustus hyväksyttiin jo samana vuonna, 1600-luvun puolella valmistuivat vain itse hautahol-

Kuva 103. Lapuan kirkko vilta 1749—50. Rakennusmestarina Henrik Katil. Kirkon pohjakaava ja kirkkotarhan kartta, laatinut C.G. Holm. Kihlakunnanoikeuden katselmusptk. 4.7.1820. Sen.tal.os. KD 122, 123/127 1822. VA.

vi (kuva 128) ja sokkelivyöhyke sekä kolonnien jalustat.¹⁹³ Kaarle XII:n aikana rakennelman suojana oli kattotiilien peittämä lautavaja. Välinpitämättömyyden pääsyynä oli Tessin nuoremman suuri kruunajais- ja hautakirkkosuunnitelma, joka valmistui v. 1708.¹⁹⁴

Vasta suuren Pohjan sodan jälkeen palattiin Tessin vanhemman hautakuorisuunnitelmaan. Ulrika Eleonoran v. 1727 tekemän aloitteen seurauksena päästiin vähitellen konkreettisiin toimenpiteisiin. Härlemanin hioma ja varovaisesti ajanmukais-tama ehdotus oli valmiina v. 1731, minkä jälkeen rakentaminen tapahtui n. v. 1738—43, materiaalina vaalean harmaa Gotlannin hiekkakivi (kuva 129).¹⁹⁵ Päättilän ristivarsien tapaisissa seinäkome-roissa on kasetoidut tynnyriholvit, ristineliön yläpuolella pendenttiivit ja kaulaton kupoli, jonka lakiympyrää kehystää laakeriseppeleen muotoinen lista.¹⁹⁶ Interiööri (kuva 130) on siis jossain määrin pienoisristikirkon muotoinen.

Ritariholman kirkon itäosan lopullinen asu (kuva 131) oli siis suunnitteilla ja aktuellina vielä pitkin 1730-lukua. Koko silloisen valtakunnan näkökulmasta poikkeuksellisen keskeisen ja muistojen kyl-lästäjän pyhäkön edustavimman sivun valmistu-massa ollut yleismuoto on tuskin voinut olla herät-tämättä mielenkiintoa ja aiheuttamatta kannanottoja. Ehkä myös aiemmista, syrjään jääneistä ehdo-tuksista on keskusteltu. Kuningashautojen takia kysymys tavallaan oli valtakunnan perusteista.

Voidaan myös sanoa, että Karoliinisen hautakuo-rin lopullinen rakentaminen oli kirkkoarkkitehtu-u-rin alalla pääkaupungin merkittävin tapahtuma 1700-luvun alkupuoliskolla. Sen kanssa kilpaili vain Katariinan kirkon v:n 1723 palossa tuhoutuneen yläosan uusiminen G.J. Adelcrantzin piirustusten mukaan v. 1732—34,¹⁹⁷ sekä tietysti Linnankirkko, jolla ei tosin ollut omaa eksteriööriä.¹⁹⁸

Ritariholman kirkon itäosa ja siinä erityisesti Karoliininen hautakuori toimi vaikuttavana tausta-na Ritarihuoneen torille (kuva 132), joka vapau-denajalla oli suosittu kohtaamispaikka ja kaupun-kielämän keskus.¹⁹⁹ Välittömästi kirkon vieressä oli koko vuosisadan alkupuoliskon väliaikaisena kuninkaanlinnana entinen Wrangelin palatsi, ns. Kungshuset (kuva 133).²⁰⁰

Pohjanmaan näkökulmasta on tuskin voinut olla merkitystä vailla se seikka, että Tukholman suoma-lainen seurakunta oli pitänyt jumalanpalveluksensa Ritariholman kirkossa v. 1607—1719. Viimeksi mainittuna vuonna Ulrika Eleonora määräsi sen muuttamaan Katariinan kirkkoon.²⁰¹

H.J. Carlborg oli v:sta 1713 opiskellut Upsalas-sa²⁰² ja tunsii arvattavasti jo tässä vaiheessa kunin-kaiden hautakirkon. Hänen epätavalliseen luonne-kuvaansa²⁰³ kuului piirteitä, joilla voisi olla yhtymä-

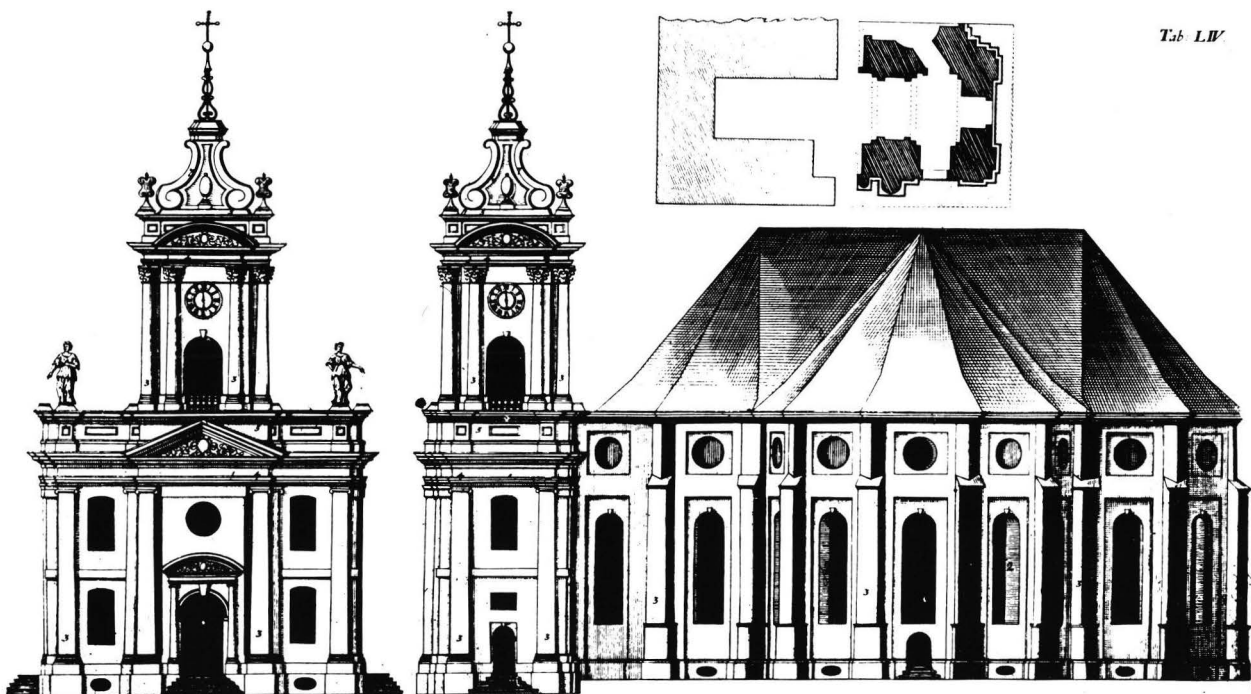
kohtia selvitettävään ongelmaan. Kokkolalaisen kauppiaan poikana syntyneenä hän oli muuttanut alkuperäisen sukunimensä Roering jo opiskeluvuo-sinaan Carlborgiksi, mikä tuntuisi viittaavan paitsi komeilunhaluun myös Kokkolan vapaaherrakun-taan ja Kaarleporin kreivikuntaan.²⁰⁴ Ritariholman kirkon eteläsivulla Banérin kuorissa (kuva 126) lepää myös Kokkolan vapaaherrakunnan haltija Gustav Banér (s. 1628, k. 1689).²⁰⁵ Huomiota an-saitsee myös jo ennen isoavihaa todettu kansantari-na, jonka mukaan Kokkolan pitäjän ruotsinkielinen nimi Karleby johtuisi Kaarle Knuutinpojasta. Hän olisi täältä etsinyt turvapaikkaa ja sitten kunin-kaana antanut paikkakunnalle nimen itsensä mu-kaan.²⁰⁶

Sodan päätyttyä kotimaahan palatessaan Carl-borgilla oli kuninkaallinen valtakirja Vaasan trivi-aalikoulun rehtorin virkaan. Närpiön kuninkaanpi-täjän kirkkoherranviran vapautuessa v. 1730 hän sai tähänkin vastaavanlaisen valtakirjan. Opillisissa käsityksissään hän mahdollisesti oli riippuvainen

Die
MODERNE
Bau = Kunst,
mit Vorstellung
Accurater Modellen
Äußerst vortreflicher Dach = Wercken,
Hohen Helmer, Französisch- und Holländischer
Creuz = Dächer, auch Wiederkehrung;
ingeleichen
Herrlicher Balläste, schöner Kirchen, Bi-
bliotheken und Thürme, auch bequemer Rath-
und Wohn = Häuser;
wie auch
Verschiedener Arten Brücken, Schleusen, Dämme,
Wasser- und Hand- Mühlen, item: Pressen, Windel- Stiegen
oder Treppen und anderer vortheilhaftigen Maschinen.
Welchen endlich angehängt
Einige practicable Aufgaben Geometrischer und
Stereometrischer Exempel.
Alles nach den besten Regeln und heut zu Tage üblichen Manieren der
geschicktesten Bau- Meister herausgegeben
von
Johann Vogel,
Ulmenf. Architect.

H A M B U R G,
Zu finden in Kifners Buch- Laden, im Dom, 1726.

Kuva 104. Johann Vogel, Die moderne Bau-Kunst. Hamburg 1726. Nimilehti.

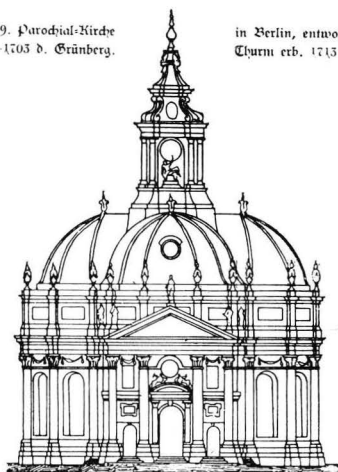
Taf. LIV

Kuva 105. Aufzug einer Kirche, Wie selbige sowol vorne als hinten auch zur Seite dem Prospect nach zu sehen, nebst einem

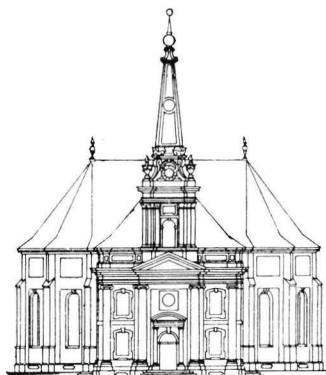
modernen Thurm von Stein, mit einem Uhr-Werck. Vogel 1726, taulu LIV.

Abbildg. 117—119. Parochial-Kirche
Ausgef. 1695—1703 d. Grünberg.

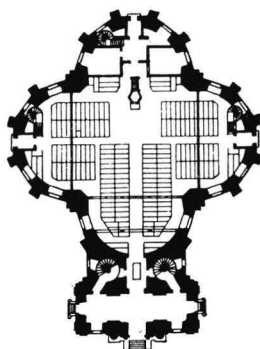
in Berlin, entworfen v. M. Nering.
Thurm erb. 1713 d. Gerlach.

Ursprünglich geplante Fassade.

Zur Ausföhrung gekommene Fassade.

Anordnung vor dem Umbau v. 1884.

Kuva 106. Parochialkirche, Berliini. Arnold Neringin alkupe-
räissuunnitelma ja toteutettu julkisivu sekä pohjakaava ennen
v:n 1884 muutostöitä. Der Kirchenbau des Protestantismus, k.
117—119.

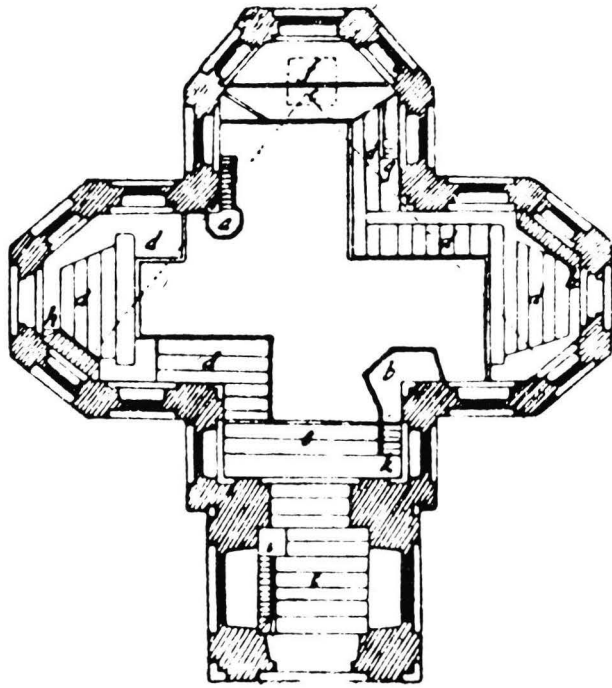
Kuva 107. Parochialkirche, Berliini. Ulkoasu Klosterstrassen
puolelta ennen toisen maailmansodan aikaista hävitystä.
Hagemann-Rave, k. 20.

ns. neologiasta. Hänen historialliset harrastuksensa kohdistuivat erityisesti Närpiön seurakunnan ja kirkon vaiheisiin.²⁰⁷ Poliittisesti hän sittemmin luokitui myssyihin ja oli v.ien 1746—47 valtiopäivillä Pohjanmaan papiston edustajana.²⁰⁸

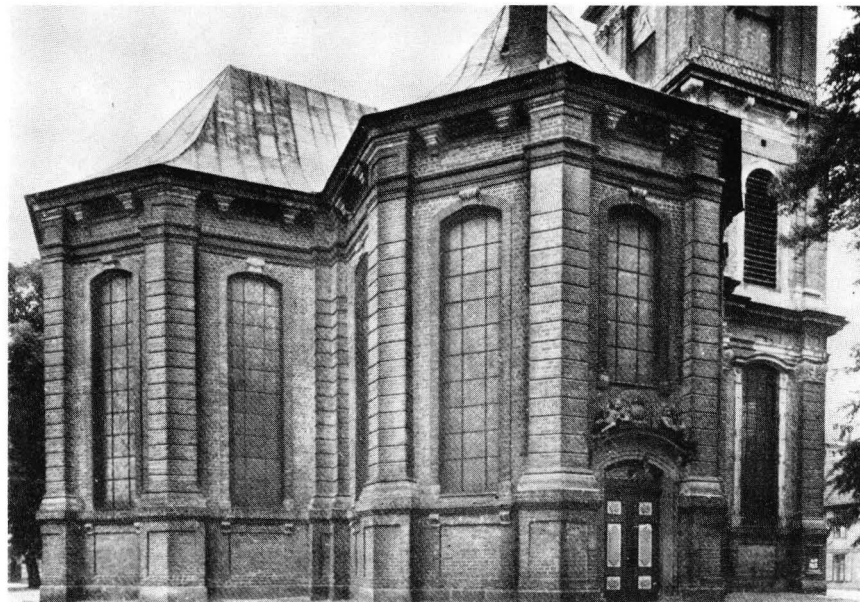
Toistaiseksi ei ole löytynyt tietoja, jotka osoittaisivat Carlborgin olleen perillä Närpiön omasta, tosin vain nimellisestä vapaaherrakuntavaiheesta.²⁰⁹ Jakob Lilliehöök af Fårdala (s. 1633, k. 1657) ja hänen veljensä Anders (s. 1635, k. 1685) ylennettiin vapaaherroiksi v. 1651 isänsä Johan Lilliehöökkin ansiosta. Näiden Närpiön vapaaherrojen hautapaikaksi tuli Norrköpingin Johanneksen kirkko. Anders Lilliehöökkin hautajaistilaisuus järjestettiin tosin Ritariholman kirkossa, jolloin miehen puolelta näin varhain sammuneen vapaaherrallisen haaran vaakuna murskattiin.²¹⁰

En ole myöskään huomannut tietoja siitä, että Carlborg olisi opiskeluvuosinaan ollut kontaktissa Elias Brenneriin (s. 1647, k. 1717), jonka isoisän isä oli Närpiöstä²¹¹ ja setä Gabriel Henrici Brennerus (s. 1605, k. 1694) Närpiön pappina ja sittemmin kirkkoherrana, yhteensä 55 vuotta.²¹² Elias Brenner ja hänen toinen vaimonsa Sofia Weber (s. 1659, k. 1730) haudattiin Ritariholman kirkon hautaan n:o 65, joka on Leijonhufvudin läntisen kuorin (kuva 126) sisäänkäynnin edessä.²¹³ Elias Brenner oli muuten Carlborgin antamien tietojen mukaan hankkinut Tukholmasta hautapaaden setänsä Gabriel Brennerin leposijalle Närpiön kirkon kuoriin.²¹⁴

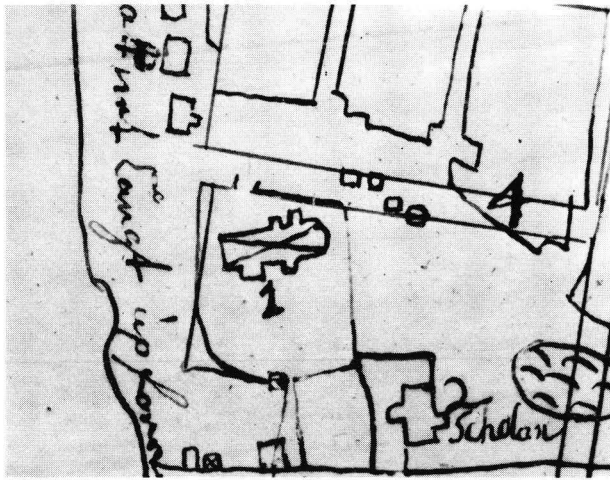
Kun Etelä-Pohjanmaa 1600-luvun puolivälissä oli jaettu kahtia Närpiön ja Kruununkylän rovastikuntiin,²¹⁵ Närpiön kirkko näyttää kauan säilyttäneen eräänlaisen rovastikuntakirkon aseman. Vielä H.J. Carlborg oli ainakin v. 1748 kontrahtirovastina.²¹⁶

Kuva 108. St. Nikolai I. Schelfkirche, Schwerin. Jakob Reutzin pohjakaavaehdotus, lehteritaso. Sturm 1712, taulu I. Hamberg 1954, k. s. 3.

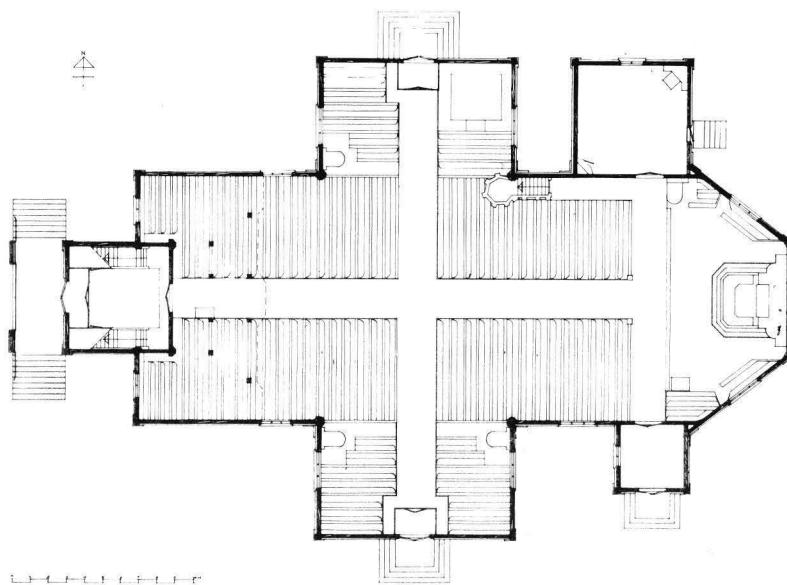
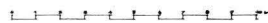
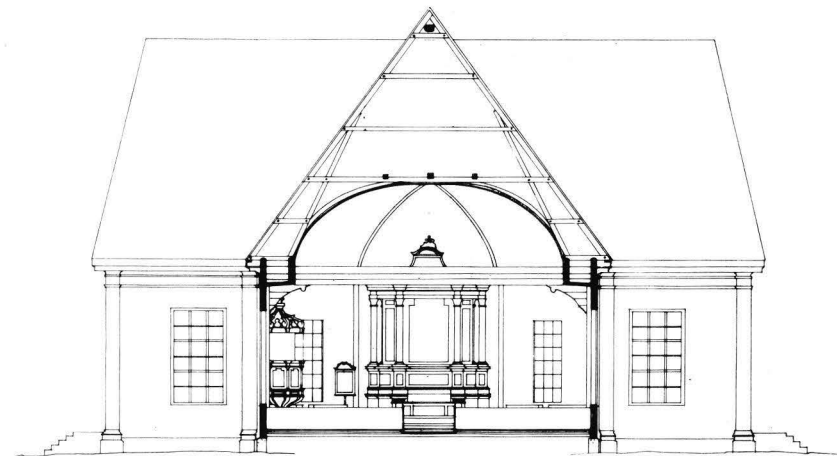
Kuva 109. St. Nikolai I. Schelfkirche, Schwerin. Ulkoasu. Clasen 1956, k. 121.

Kuva 110. Uudenkaarlepyyn nykyistä edellinen, n. v. 1607—10 rakennettu ja n. v. ien 1625—36 välillä särmikkäällä kuorilla pidennetty kirkko Claes Claessonin regulariteettikartassa v:lta 1651. Kmf utan känd prov. 411. RVA. Kopio MVHK.

Kuva 111. Uudenkaarlepyyn nykyinen kirkko v:lta 1708. Ulkoasu koillisesta. Valok. kirjoittaja 1957.

Kuva 112. Uudenkaarlepyyn nykyinen kirkko. Poikkittaisleikkaus itään ja pohjakaava. Raimo Parko 1957. Kirjoittajan hallussa.

Kaiken kaikkiaan vaikuttaa siltä, kuin H.J. Carlborgin henkilöön nimeä myöten olisi voinut liittyä vahvasti Kokkolaa ja sen suurta menneisyyttä korostava historiaromanttinen dimensio, jonka toisena kiintopisteenä olisi ollut Ritariholman kirkko ja siinä erityisesti Kaarle Knuutinpojan ja Gustav Banérin haudat, kumpikin särmikkäässä kuorissaan (kuvat 121, 126). Tämän dimension valossa selittyisi huomattava osa Carlborgin toimenpiteistä Närpiössä; kirkon laajentaminen särmikkäällä ristivarrella (kuva 117) sekä kirkon ja seurakunnan vaiheiden tutkiminen ja tulosten tietoon saattaminen. Itse asiassa Carlborgin mielessä olisi jo voinut välkkyä kirkon laajentaminen tavalla, joka sitten toteutui v. 1771–73 (kuvat 172–175).

Entä mikä olisi voinut olla Ylitornion kirkon suunnittelussa todennäköisesti niin tärkeän maaherra Gyllengripin suhde Ritariholman kirkkoon?

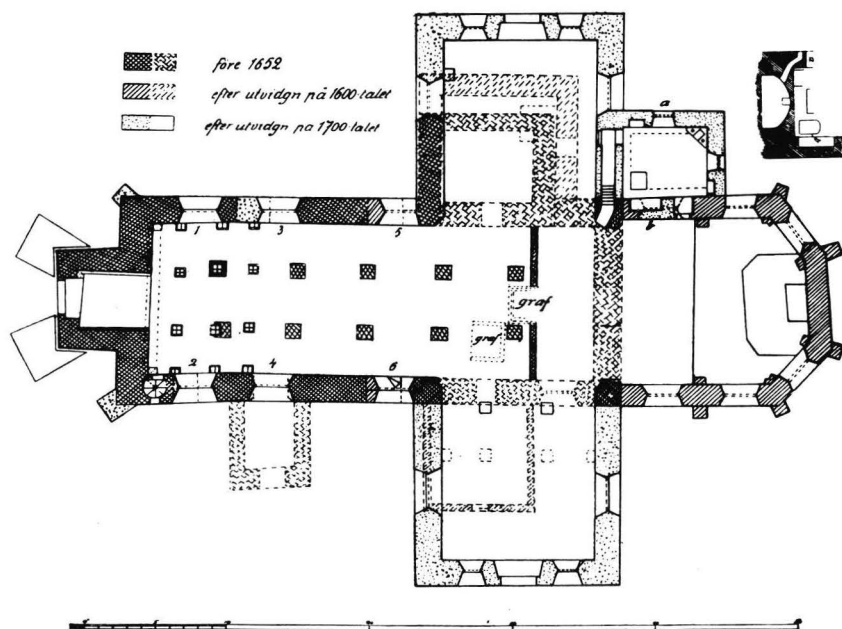
Ennen maaherraksi tuloaan hän oli palvellut mm. Kaarle XII:n kansliassa ja Hessen-Kasselin perintöprinssin, tulevan Fredrik I:n sihteerinä sekä Turun ja Svean hovioikeuksien asessorina, kaikissa näissä tehtävissä jo sodan aikana. V:sta 1741 hänellä oli puolisona kreivitär Eva Maria Lewenhaupt (s. 1697, k. 1754), ja molemmat aviopuoliset saivat leposijansa Ritariholman kirkon Leijonhufvudin läntisessä kuorissa (kuva 126).²¹⁷ Vaikkei myöhään solmittu avioliitto olekaan voinut vaikuttaa Gyllengripin asennoitumiseen maaherrakauden alkuvaiheessa, hänellä kuitenkin luulisi olleen hyviä tilaisuuksia seurata kirkkoa koskevaa suunnittelua.

Ritariholman kirkon karniisiprofiililla varustettua torninkattoa (kuva 132) oli jäljitelty jo Luulajan v. 1665–67 rakennetussa kaupunkikirkossa²¹⁸ ja Tornion kirkon ilmeisesti v. 1695 valmistuneessa torninkatossa (kuva 200).²¹⁹

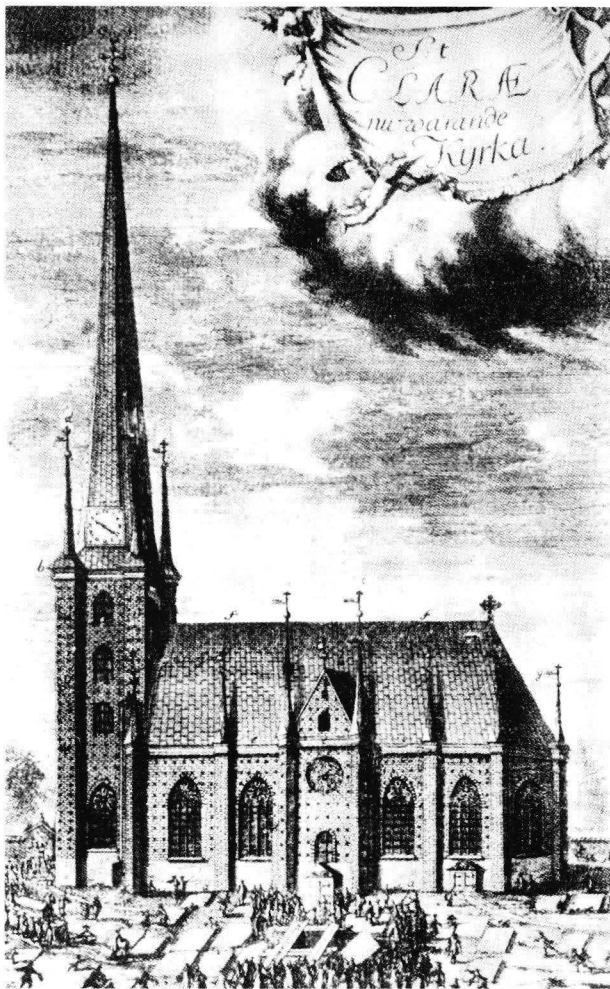
Kaarle XI oli v. 1694 ensimmäisenä hallitsijana sitten Kustaa II Aadolfin käynyt Torniossa, keskiyön aurinkoa katsomassa ja seuraavana vuonna häntä odotettiin uudelleen.²²⁰

Ylitornion alueelle Arendt Grapen sekä Abraham ja Jakob Momma-Reenstiernan perustama Könkään (Kengiksen) rautaruukki oli tosin poltettu isonvihan aikana v. 1717, mutta tämä maailman pohjoisin rautaruukki saatiin v. 1724 jälleen käyntiin.²²¹ V. 1735 löydettiin Jällivaaran malmialue ja v. 1736 Kiirunavaara ja Luossavaara. Maaherra Gyllengrip harrasti innokkaasti vuorityön edistämistä.²²² Lieneekin ajateltavissa, että Ylitornion kirkon ajankohtaan nähden poikkeuksellisen rikas jäsenely itse asiassa on kytkettävissä paitsi Gyllengripin arkkitehtonisiin kontakteihin myös hänen haluunsa korostaa lääninsä etäisimpien osien taloudellista ja henkistä nousua.²²³ Näihin kaukaisiin seutuihin liittyy myös Carolus Linnaeuksen Lapin matka v. 1732 ja ranskalaisen R. Outhier'n matka v. 1736 ja 1737, joka koski myös Ylitorniota.²²⁴

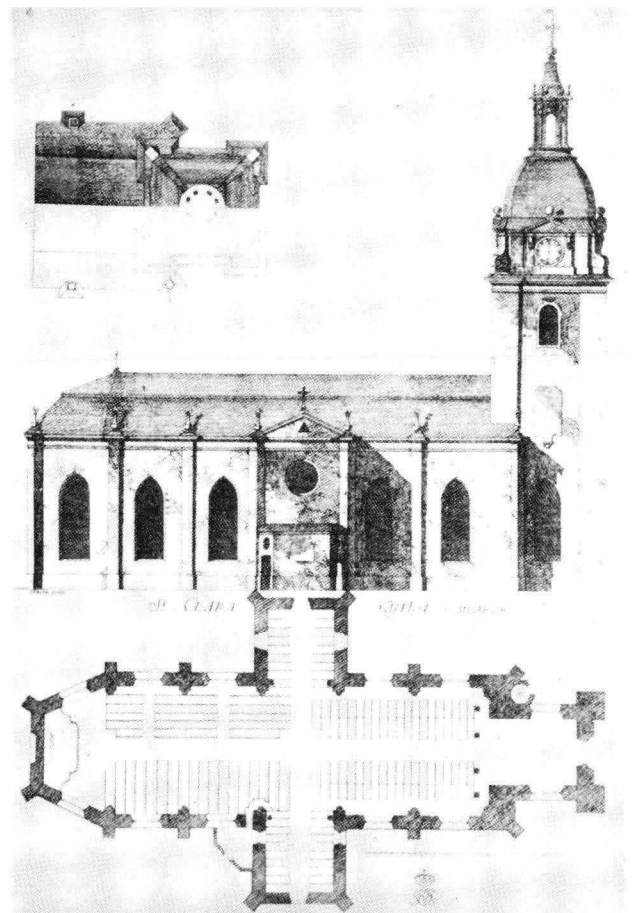
Kun Pohjanmaan ensimmäinen ulkokulmaviisteinen ristikirkko pystytettiin Alaveteliin n. v. 1751–54 Matti Hongan johdolla (kuva 84), oli kysymys Kokkolan emäseurakunnan alaisesta saarnahuonekunnasta, joka vasta v. 1759 pääsi kappeliksi. Kirkkoherrana oli Kuusamosta v. 1746 siirtynyt Jakob Chydenius (s. 1703, k. 1766), saarnaajaksi tuli v. 1753 ja kappalaiseksi v. 1759 hänen poikansa Anders Chydenius (s. 1729, k. 1803), joka v. 1770 peri isänsä viran.²²⁵ Nuorempi veli Jakob Chydenius (s. 1732, k. 1809) julkaisi v. 1754 Om Gamle Carleby-teoksensa II osan, jossa mainitaan Kaarle Knuutinpoikaa ja Kokkolan nimeä koskevasta kansantarusta.²²⁶ Chydeniusten ja Carlborgin luulisi vaikkapa pappeinkokousten yhteydessä ta-

Kuva 113. Mustasaaren ja Vaasan kirkon rakennusvaiheet. Särmikäs kuori lisätty v. 1653–57 Gabriel Bengtsson Oxenstiernan piirustuksen pohjalta. Rinne 1912, k. s. 6.

Kuva 114. P. Klaran kirkko, Tukholma. J. van den Aveelenin kuparikaiverrus v:lta 1727 C.L. von Schantzin piirroksen mukaan. Brandel 1927, k. 63.

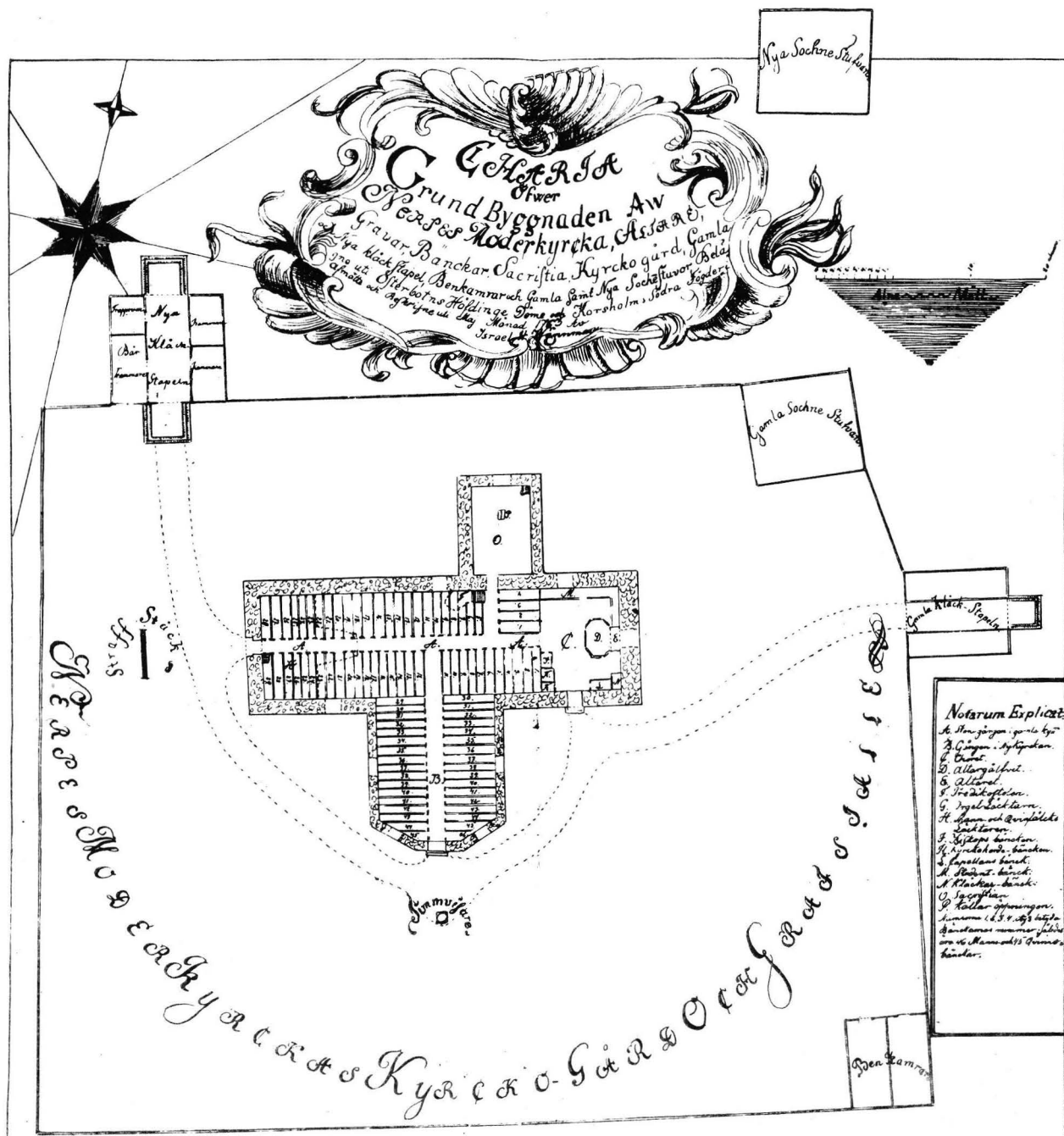
Kuva 115. P. Klaran kirkko, Tukholma. Carl Hårlemanin korjaus ehdotus n. 1752 J.E. Rehnin kaivertamana. Brandel 1927, k. 65.

Kuva 116. Keuruun kirkko v:lta 1756—59. Rakennusmestarina Antti Hakola. Ulkoasu koillisesta. Kahdeksankulmainen sakaristo lisätty v. 1832. Valok. kirjoittaja 1958.

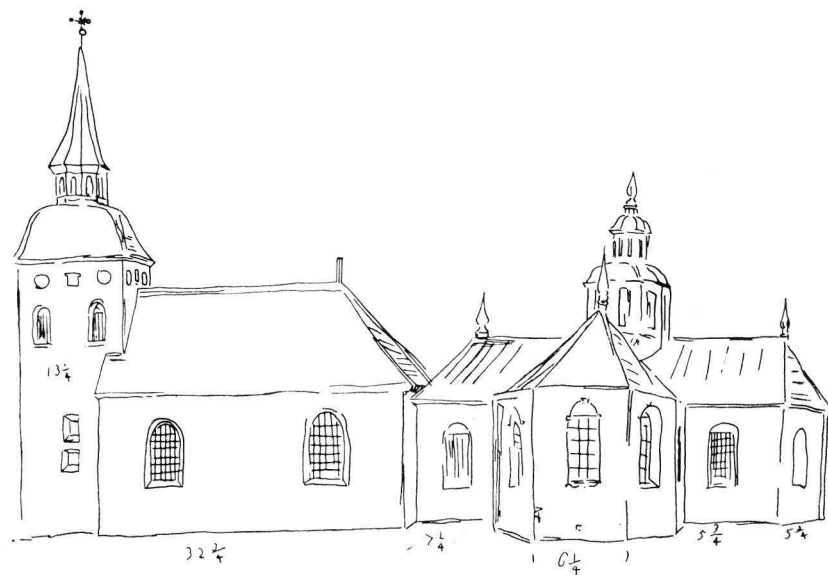
vanneen toisensa ja pohtineen myös Korkolan historiaa. Alavetelissä käytetyn ratkaisun kannalta varsin tärkeältä tuntuu kuitenkin se seikka, että Jacob Chydenius vanhempi Kuusamon kirkkoherana toimiessaan v. 1734—46 vaikutti pitäjässä, joka koko 1700-luvun maallisen hallinnon osalta kuului Länsipohjan lääniin.²²⁷ Näinä vuosina maa-herrana oli juuri Gyllengrip ja Ylitornion kirkko vielä aivan uusi ja oletettavasti hyvin Chydeniuk-

senkin tiedossa. Matti Hongan kontakteista Hans Biskopiin tai Ylitornioon ei tosin ole nimenomaisia tietoja, mutta ne tuntuvat täysin mahdollisilta.²²⁸ Itse asiassa Alavetelin yleismuotoon olisi Chydeniusten ja Hongan piirissä ehkä voitu päätyä lähes yhtä hyvin Carlborgilta ja Närpiöstä kuin Gyllengripiltä ja Ylitorniolta saatujen virikkeiden varassa. Alavetelistä lähtien tyyppin leviäminen joka tapauksessa pääsi vauhtiin.

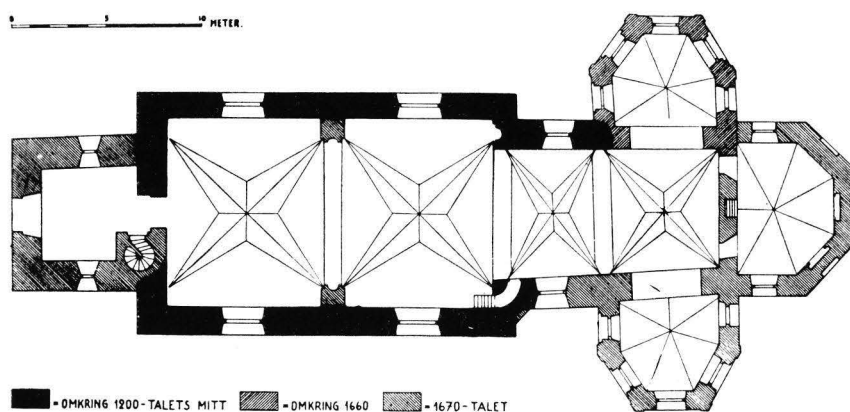

Kuva 117. Närpiön kirkko viien 1732—36 korjauksen jälkeisessä asussa. Eteläinen ristivarsi oli tehty v. 1733—35. Israel H. Wännmanin kartta v:lta 1763. Närpiö KA. Uudelleen piirretty. Nordlund 1928, k. s. 70—71.

Kuva 118. Ludgon kirkko, Södermanlanti. Ulkoasu etelästä. Johan Peringskiöldin piirros v:ltä 1685. Bohrn 1944, k. s. 2.

Kuva 119. Ludgon kirkko, Södermanlanti. Pohjakaava, johon merkitty eri rakennusvaiheet. Runko-osa n. 1250, ristimäinen ja ulkoviisteinen kuoriosia n. 1660—1680, länsitorni 1670-lukua. Bohrn 1944, k. s. 3.

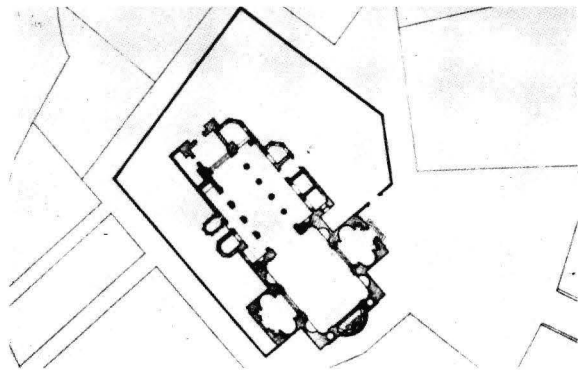

Kuva 120. Ludgon kirkko, Södermanlanti. Ulkoasu idästä. Liljegren 1947, k. 81.

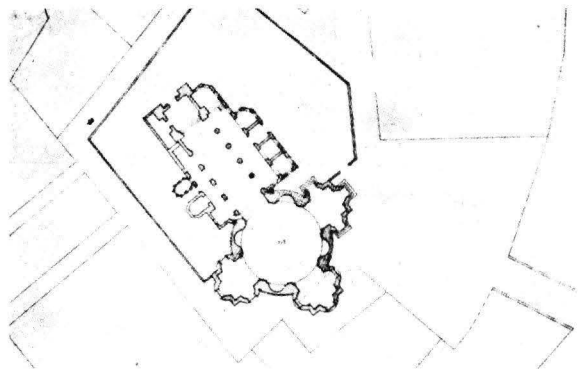

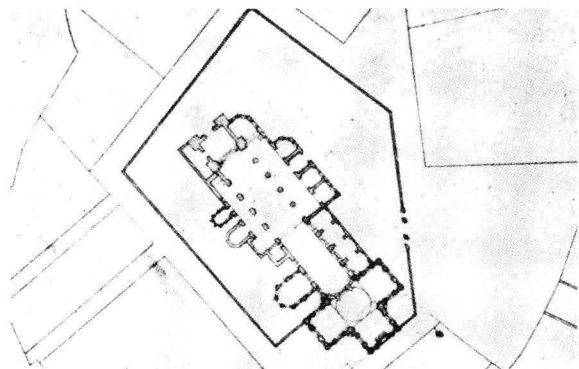
Kuva 21. Ritariholman kirkko, Tukholma. Ulkoasu koillisesta. Pääkuorista vasemmalle Kustavilainen hautakuori ja oikealle Leijonhufvudin kaksiosainen kuori sekä Wachtmeisterin kuori. Erik Dahlbergin lyijykynä- ja tussipiirros. Liljegren 1947, k. 43.

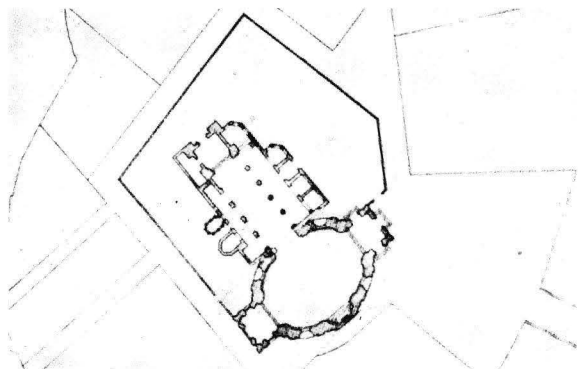
c

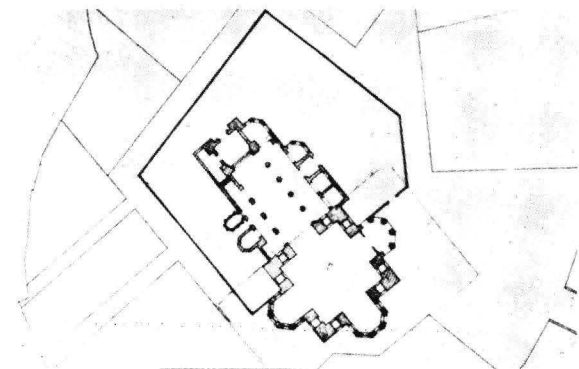
d

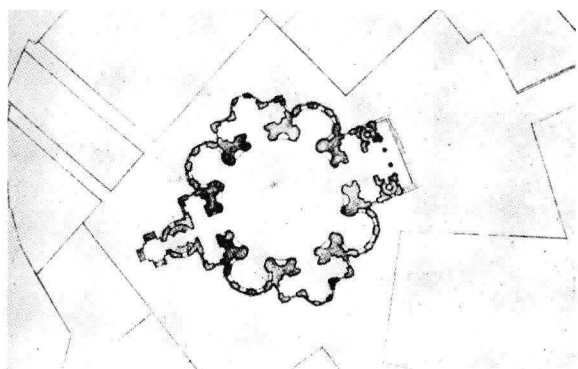
a

e

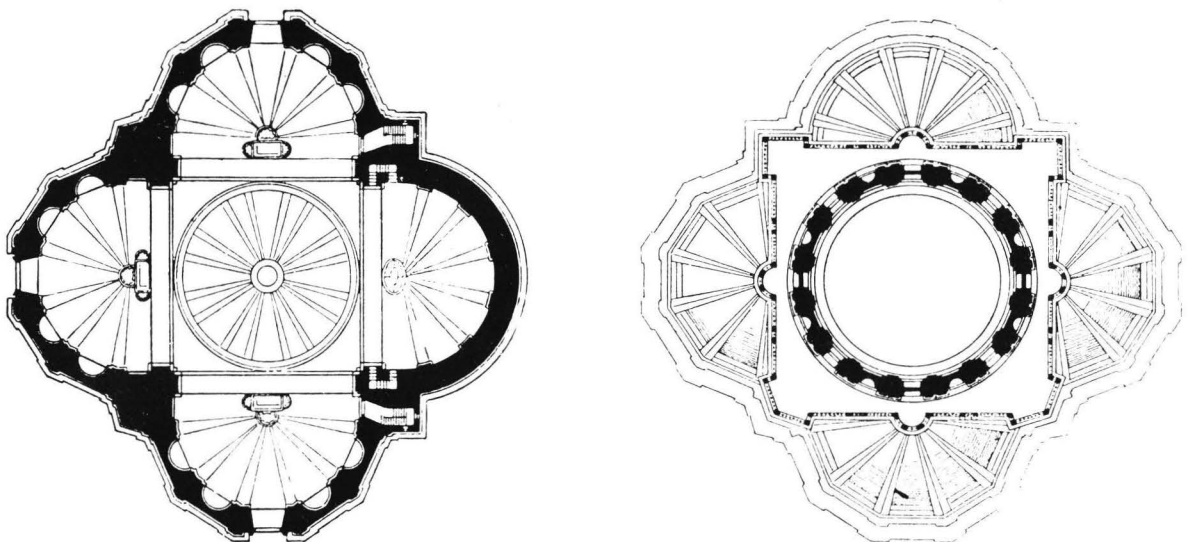
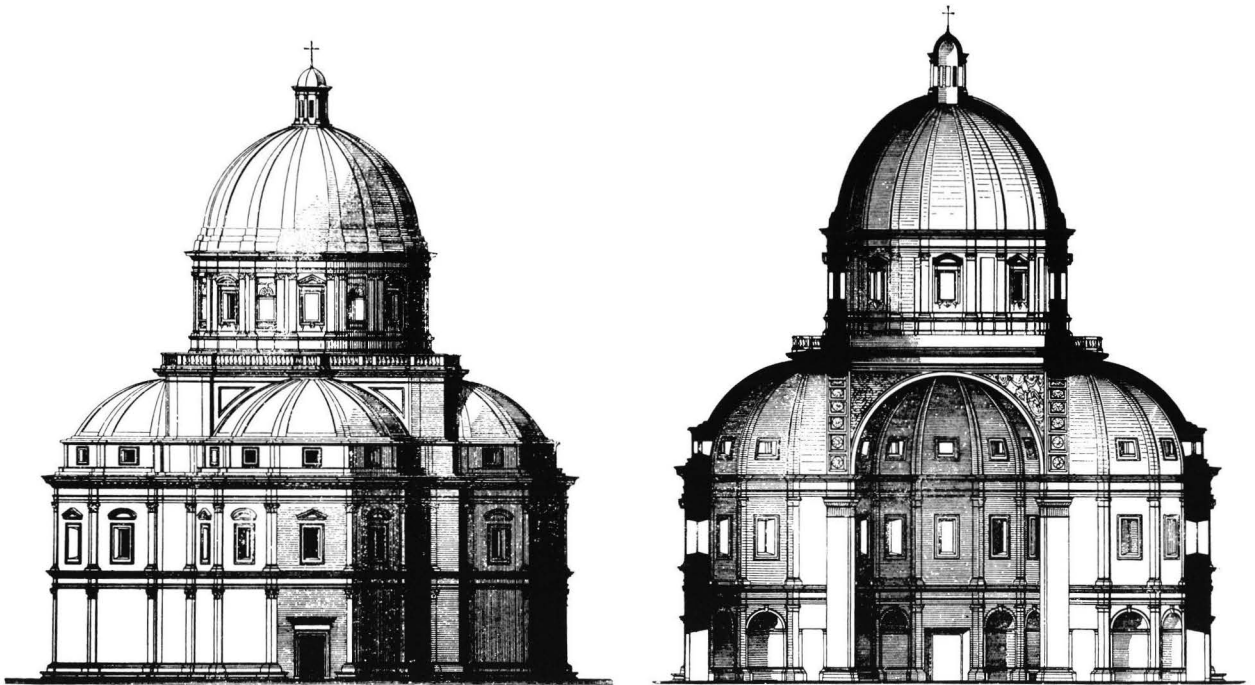
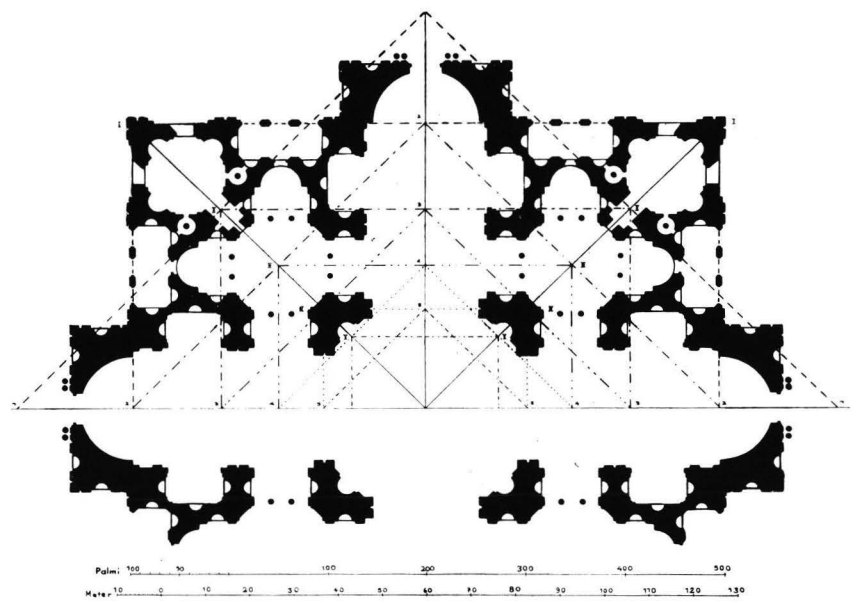
b

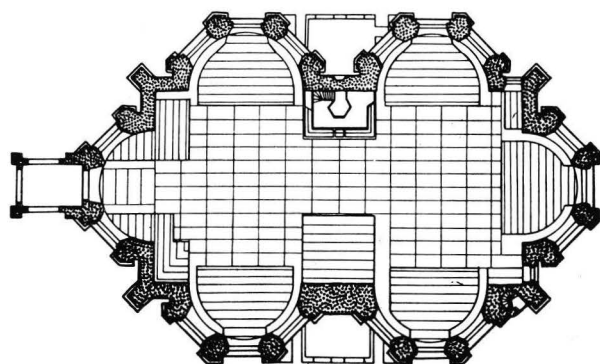
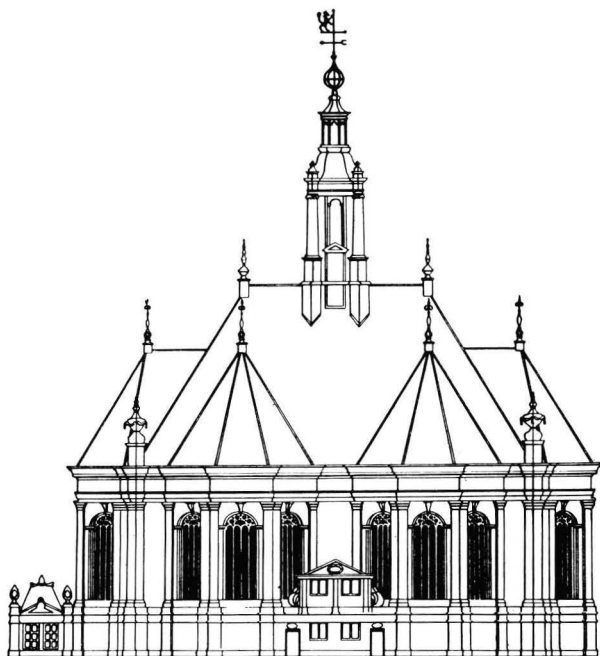
f

Kuva 122. Ritariholman kirkko, Tukholma. Jean de la Valléen ehdotukset v:ilta 1658—60. Viisi ensimmäistä tarkoittaa uusittua itäosaa ja kuudes kokonaan uutta kirkkoa. Liljegren 1947, k. 75—80.

Kuva 123. Bramanten ns. pergamentti-pohjakaava Rooman Pietarinkirkkoa varten ja Försterin lisäämä kvadratuuriviivasto. Förster 1956, k. 96.

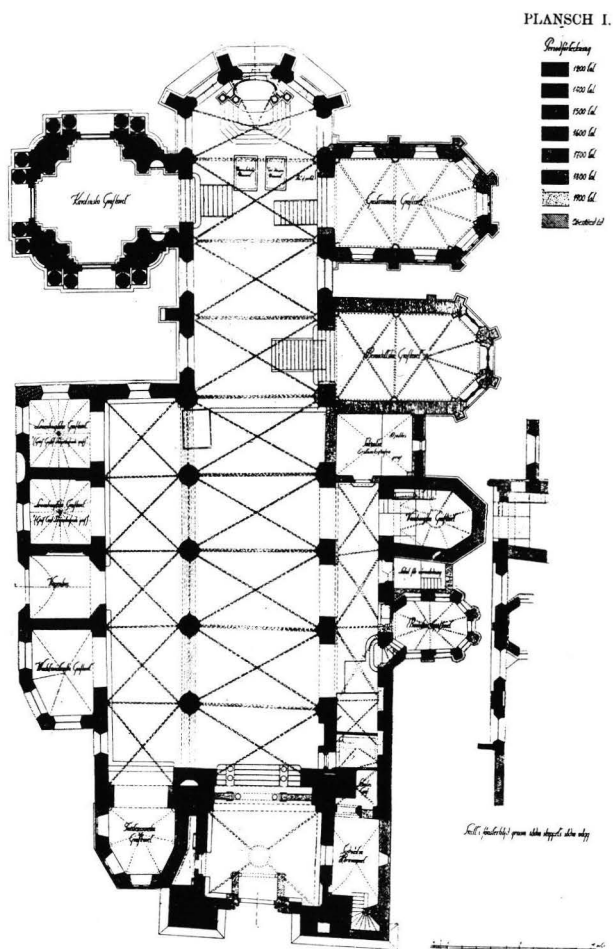

Kuva 124. S. Maria della Consolazione, Todi. Perustettu v. 1508. Julkisivu ja pystyleikkaus sekä pohjakaavat lattian ja kupolin-kaulan tasosta. Lundberg 1954, k. s. 181—183.

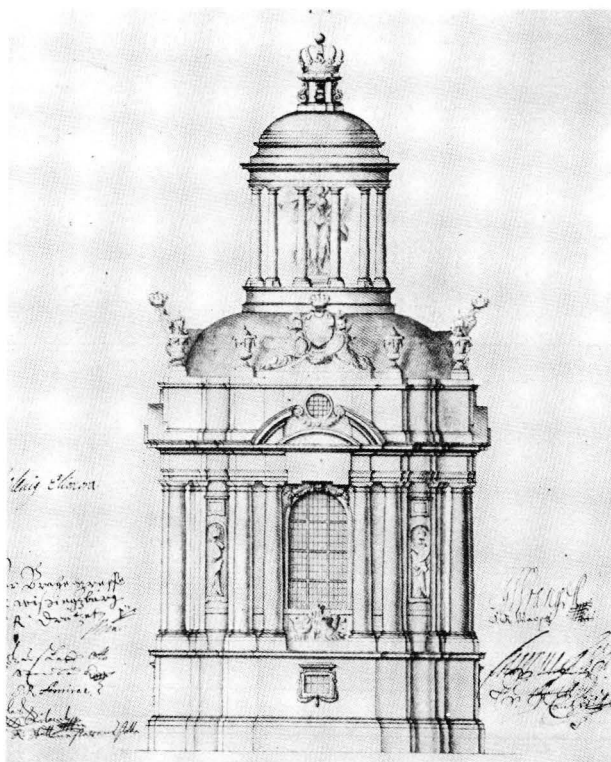

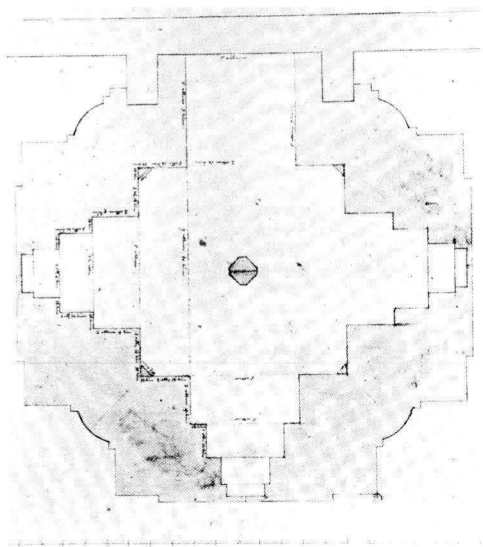
Kuva 125. Nieuwe Kerk, Haag. Suunnitellut Pieter Noorwits ja rakennettu v. 1649–56. Hamberg 1955, k. s. 117.

Kuva 127. Ritarholman kirkko, Tukholma. Nicodemus Tessin vanhemman v. 1671 esittämä ja hyväksytty ehdotus Karoliinista hautakuoria varten. Olsson 1928, k. 190.

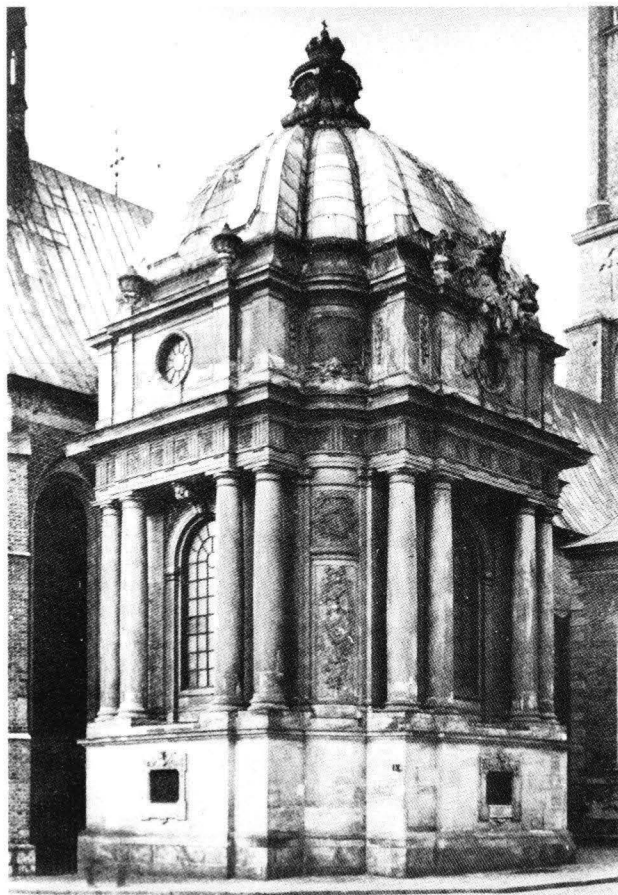

Kuva 126. Ritarholman kirkko, Tukholma. Nykyinen pohjakaa-va. Olsson 1928, pl. I.-Jean de la Valléen v. 1667 tekemä ehdotus Kustavilaisen hautakuorin toistamisesta pääkuorin pohjoispuo-
lolla olisi johtanut itäisivun säännönmukaisuuteen ja Ludgon kuoria muistuttavaan ratkaisuun.

Kuva 128. Ritarholman kirkko, Tukholma. Nicodemus Tessin vanhemman työpiirustus Karoliinisen hautakuorin hautaholvia varten. Olsson 1928, k. 191.

Kuva 129. Ritarholman kirkko, Tukholma. Karoliinisen hautakuorin lopullinen, Hårlemanin hioma ja ajanmukaistama muoto toteutui n. v. 1738—43. Ulkoasu koillisesta. Liljegren 1947, k. 119.

Kuva 130. Ritarholman kirkko, Tukholma. Karoliinisen hautakuorin päätilan holvit. Valok. Lars Göran Hallgren 1976. ATA.

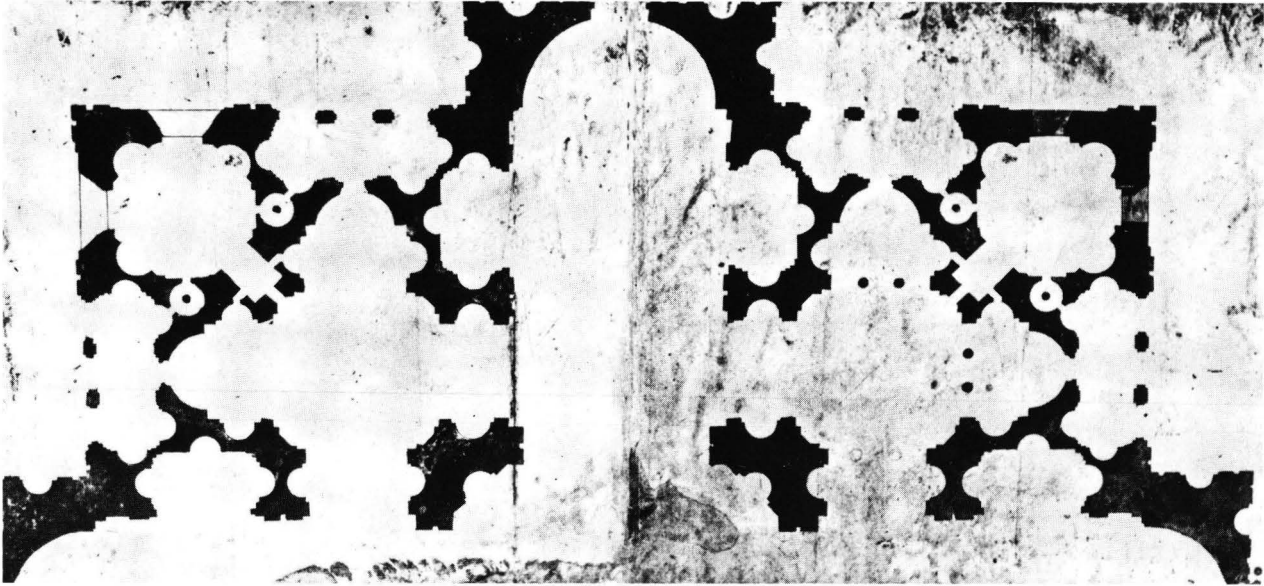
Kuva 131. Ritariholman kirkko, Tukholma. Lopullinen asu koillisesta. Värlitografia, Schlachter & Seedorff. Yksityiskohta.

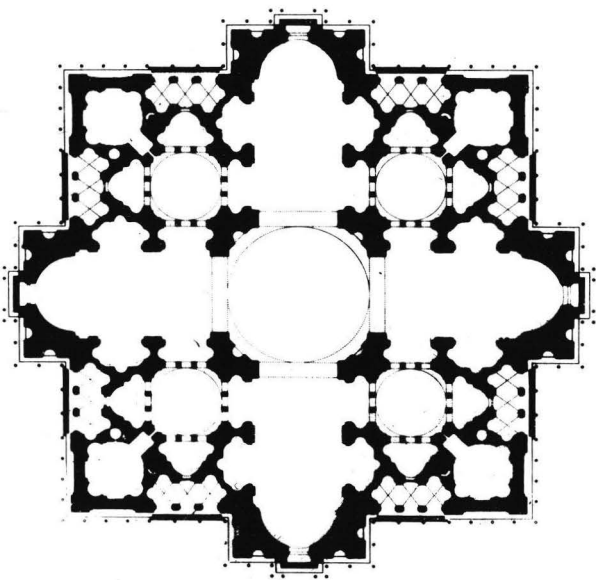
Kuva 132. Ritariholman kirkko Ritarihuoneen torin taustarakennuksena. Kuparikaiverrus, Johan Snack 1783. Yksityiskohta. Olsson 1928, k. 11.

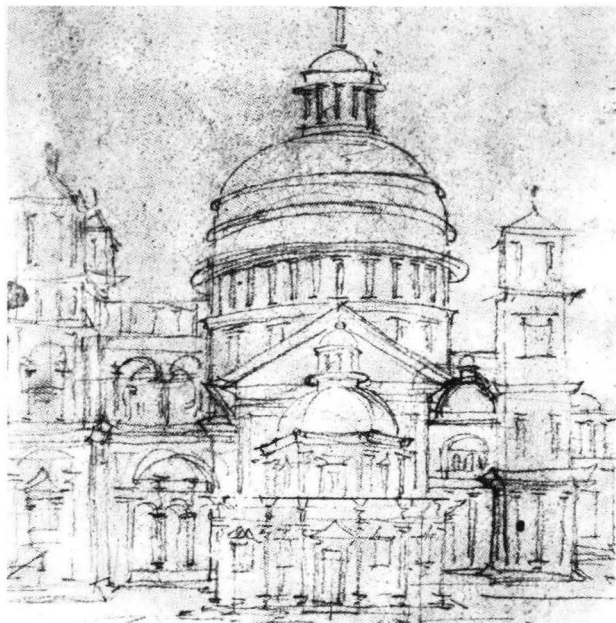
Kuva 133. Ritarholman kirkko ja siitä
oikealle taustassa Wrangelin palatsi
Suurkirkon tornista nähtyinä n. 1890.
Olsson 1928, k. 1.

Kuva 134. Pietarinkirkko, Rooma. Bramanten ns. pergamentti-pohjakaava, jossa pohja-alasta vain puolet. Förster 1956, k. 97.

Kuva 135. Pietarinkirkko, Rooma. Bramanten ns. pergamentti-pohjakaavan idea kokonaisena. Lees-Milne 1967, k. s. 143.

Kuva 136. Pietarinkirkko, Rooma. Bramanten varhaisia suunnitelmia vastaavaa, v. 1506 tehtyä perustamismitalia myötäilevä piirros. Altdorferin piiri. Förster 1956, k. 100.

Sisäviisteinen ristikirkko ja sen muototaustaa

Pohjanmaan sisäviisteisten ristikirkkojen sekä keskitilan kulmaan liittyvän alttarin varhaisvaiheita ja taustaa olen hiljattain käsitellyt artikkelissa Simon Silvénin suunnitelma Haapaveden kirkoksi.²⁹⁹ Voin siis viitata mainittuun tutkielmaan ja esitellä siitä vain pääkohtia.

Sisäviisteisen pohjamuodon ja tilaidean perimäisenä lähtökohtana olisivat ne suunnitelmat, jotka Bramante n. 1505 alkaen ja hänen lähimmät seuraajansa tekivät Rooman uutta Pietarinkirkkoa varten. Kulmaviisteet tarkoittavat oikeastaan ristivarsia hieman leveämmäksi oktagoniksi täydenneen ristineliön kulmaseiniä, jotka yhdessä kolossaalipilasterien ja palkiston kanssa muodostavat luontevan jalustan kupolin pendenttiiveille, kaulalle ja kalotille (kuvat 134—139, 199, 211).²³⁰ Ajan mitaan tällaista tilataiteellisesti hyvin edullista jalustaa alettiin eri muunnelmina käyttää sellaisissakin keskeiskirkoissa, joiden holvaukseen ei liittynyt kupolia. Italialaisista toteutuksista on Pietarinkirkon ohella erityisesti syytä mainita Rooman Il Gesù,²³¹ S. Agnese ja S. Ignazio²³² sekä Venetsian Il Redentore,²³³ ranskalaisista Pariisiin Sorbonnen kirkko, Val-de-Grâce, Saint-Louis-des-Invalides (kuva 140)²³⁴ ja Sainte-Geneviève eli Panthéon (kuvat 155—159)²³⁵ sekä englantilaisista Lontoon St. Paul.²³⁶

Ruotsissa roomalaisen barokin mukainen kulma-
viistos esiintyy 1650-luvulta lähtien sekä Jean de la
Valléen että Tessin vanhemman suunnitelmissa.²³⁷

Suurella koolla toteutettuna se on ensimmäistä kertaa Kalmarin tuomiokirkossa (1660–1703), tosin ilman kupolia (kuvat 141–142).²³⁸

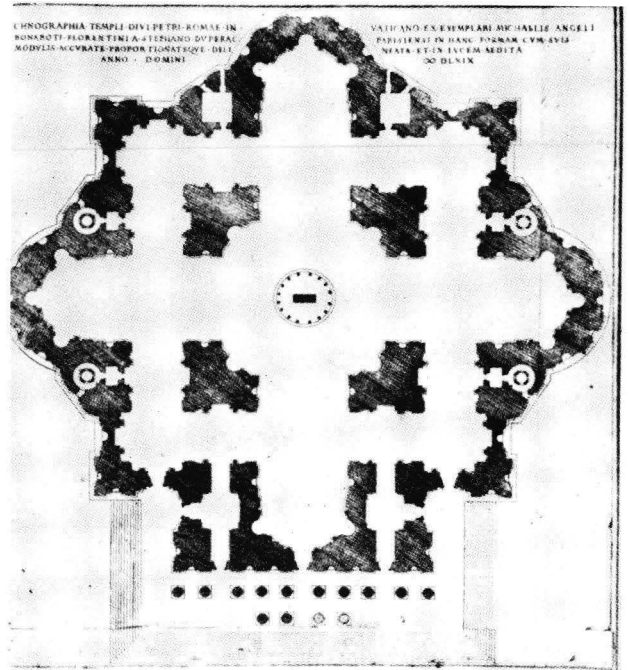
Tessin nuorempi edellytti tätä aihetta isoon kupoliin kytkettynä Tukholman Norrmalmstorgille piirtämässään kruunajais- ja hautakirkossa (1708)²³⁹ (kuva 143).

Vapaudenajan isoissa kivikirkkoprojekteissa sisäpuolinen kulmaviistos oli jatkuvasti aktueUli, mutta useimmin ilman kupolia.

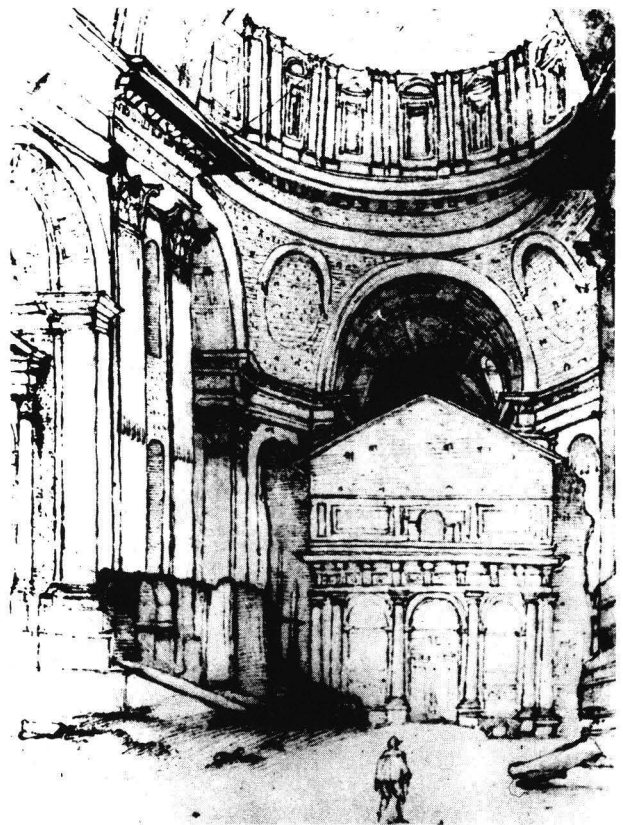
Karlskronan puisen Amiraliteetin kirkon seuraajaksi tarkoitettu Adolf Fredrikin kirkko oli tekeillä v. 1760—79 mutta jäi ikkunoiden puoleen korkeuteen ehtineistä seinistä huolimatta keskeneräiseksi ja purettiin.

Lähtökohtana olivat Carl Hårlemanin jo hyväksytyt piirustukset v:lta 1749 (kuva 144), jotka C. J. Cronstedtin muokkaamassa asussa (kuva 145) vahvistettiin v. 1759.

Tavallisten sisäviistosten lisäksi edellytettiin ristivarsien väliin matalia kolmisivuisia ulokkeita ja sitä

Kuva 137. Pietarinkirkko, Rooma. Töitä v:sta 1547 johtaneen Michelangelon pohjakaavasuunnitelma. Du Peracin kaiverrus v:lta 1569. Lundberg 1954, k. s. 253.

Kuva 138. Pietarinkirkko, Rooma. Keskiosa rakenteilla v. 1559—61. Tuntemattoman piirros. Bruschi 1969, k. 379.

paitsi oli kolmen ristivarren perällä eksedramainen sisäpyöristys.

Lopullista ehdotusta edeltäneessä vaiheessa (todennäk. 1757) jokaiseen ristivarteeseen sisältyi tällainen eksedra (kuva 146).²⁴⁰

Pohjakaava tarjosi siis erityisesti sisätilan osalta hyvän lähtökohdan sekä 16- että 24-kulmaiselle puukirkolle.

Tähän Karlskronan kivikirkkoprojektiin liittyy vielä yleissävyn ja sisäpuolisten viistosten osalta muutamia muita Hårlemanin kirkkosuunnitelmia.

Viaporian varten tehty ehdotus (kuva 147) oli aktuellina 1740-luvun lopulta v. 1772.²⁴¹

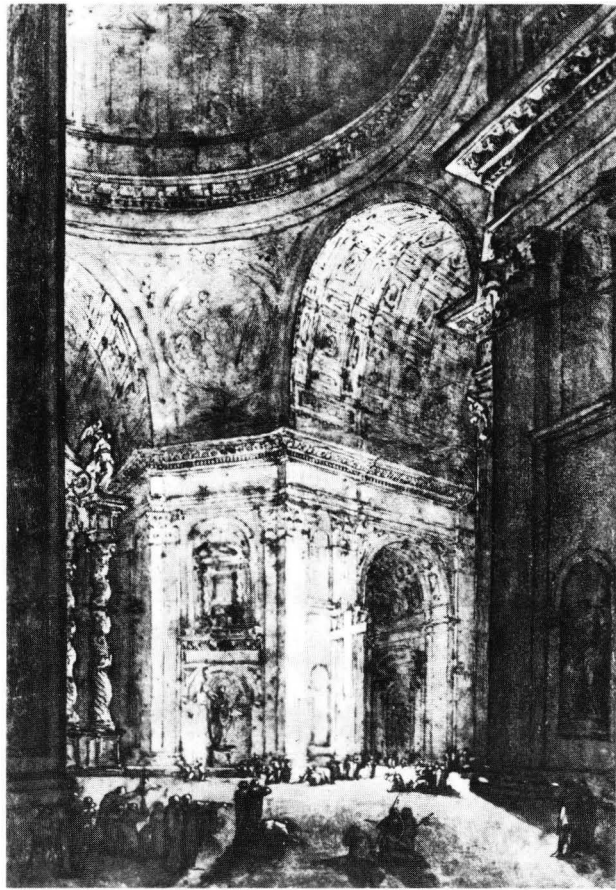
Eräs toinen toteutettiin Landskronassa v. 1750—88.²⁴²

Loviisassa ei v. 1753—70 päästy perusmuureja pitemmälle (kuva 148).²⁴³ Maaherra G. I. Riddercreutzin piirustusten mukaan rakennettiin sitten v. 1782 puukirkko kalajokelaisen Simon Silvéenin johdolla (kuva 149).²⁴⁴ Kulmaulokkeensa se nähtävästi peri Hårlemanin piirustuksista.²⁴⁵

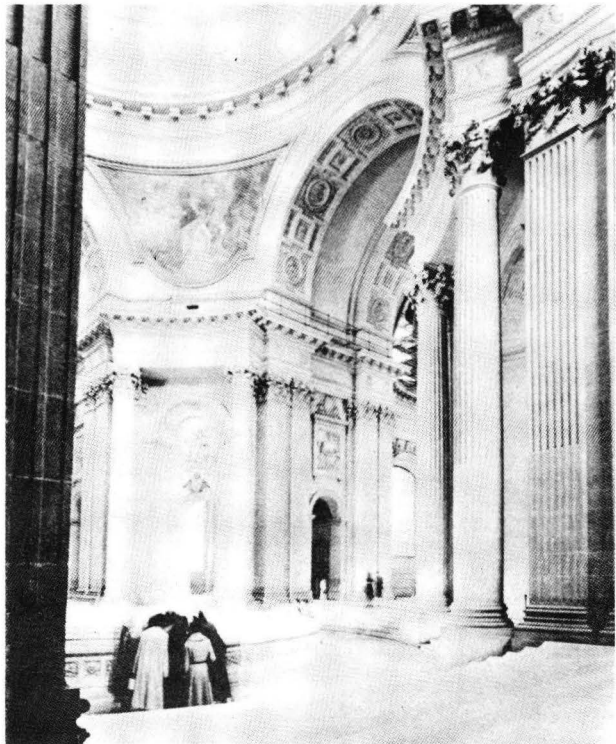
C. F. Adelcranzin Tukholmaan suunnitteleman Adolf Fredrikin kirkon (kuvat 150—154) seinät muurattiin v. 1768—69, minkä jälkeen seurasi holvaus v. 1773 ja sisustus v. 1773—74 siten, että vihkiminen voitiin toimittaa 27.11.1774. Kellojen ripustamiseen tarkoitettu keskustorni valmistui vasta v. 1783 kun taas v. 1787 hyväksytty, länsikolonadia tarkoittava piirustus jäi toteuttamatta.²⁴⁶ Yleismuodon tärkeimpiä lähtökohtia lienee ollut Hårlemanin äsken esitelty Karlskronan ehdotus (kuva 144).²⁴⁷ Sisäkulmien viistokset erottuvat myös ulkoseinän puolella, jossa on isot kulmittaiset pilasterit.²⁴⁸ Pariisin Panthéon on tässä saattanut toimia yhtenä inspiraatiolähteenä.²⁴⁹

Adolf Fredrikin kirkko muurattiin edeltäjänsä P. Olavin kappelin (1673—74) ympärille. Tämä piiruja lautarakenteinen, sisäviisteinen pyhäkkö (kuva 161) purettiin seuraajansa sisältä vasta 1774.²⁵⁰ Lienee siis mahdollista, että Adolf Fredrikin sisäviisteet jossain määrin ovat perintöä P. Olavista.

Erityistä huomiota ansaitsee vielä Adolf Fredrikin holvaus. Ristivarsien tynnyriholvit (kuva 153) ovat melko matalat mutta ilmeeltään jäntevät. Keskitilan kaulaton kupoli käsittää alinna sisäviisteiden palkistoilta lähtevät pendenttiivit, näiden varassa lepäävän, Adrien Masreliez'n muovaileman konsolifriisin ja tästä nousevan laakean ja alkuaan sileän kalotin, jossa ei ole ikkunoita eikä opaionia.²⁵¹ Tällainen jäsentely poikkeaa normaalista italialaisesta ratkaisusta ja ranskalaisesta tavasta tehdä pääkupoli kaksinkertaiseksi siten, että alemmassa kupolissa on opaion ylävaloa varten. Paikallisena lähtökohtana olisi kuitenkin voinut olla Katariinan kirkon v. 1675 muurattu ranskalaishenkinen sisäkupoli, jonka opaion v. 1694 tukittiin lautakannel-

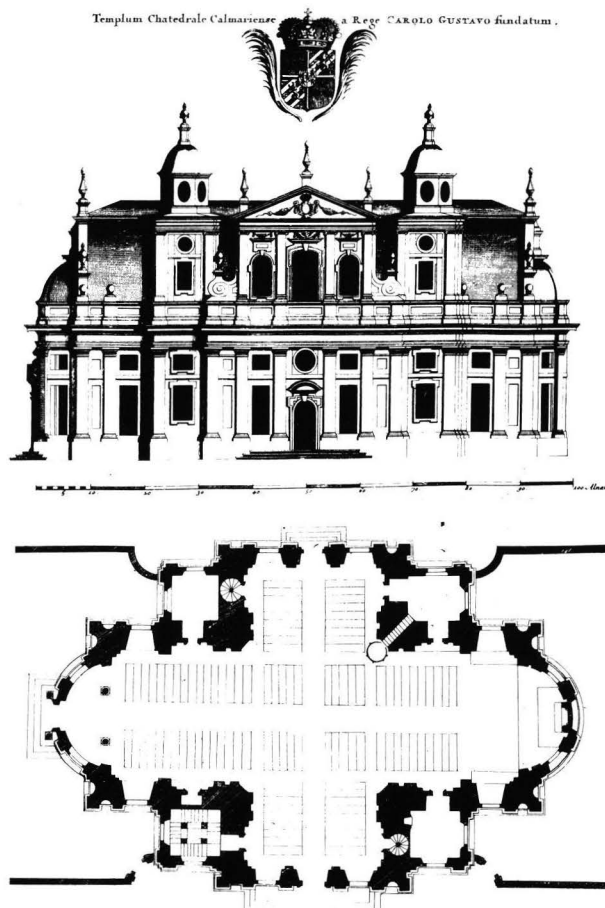

Kuva 139. Pietarinkirkko, Rooma. Sisätila pääkupolin kohdalla. Louis Jean Desprez'n seepialaveeraus. Louvre. Wollin 1935, k. 201.

Kuva 140. Saint-Louis-des-Invalides, Pariisi. Suunnitellut Jules Hardouin-Mansart. Sisätila pääkupolin kohdalla. Lundberg 1959, pl. 32.

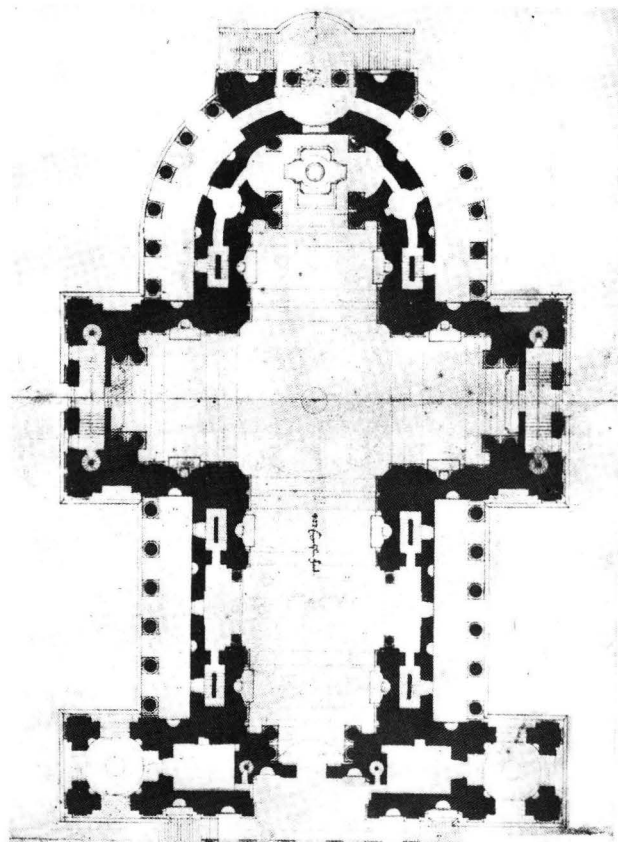
la.²⁵² Myös P. Olavin kappelin keskitilan lautaholvi on kenties tarjonnut ylimalkaisia lähtökohtia.²⁵³ Yleispäteviä ja samalla ajanmukaisia virikkeitä Adelcrantz on voinut saada renessanssin ja barokin mieluimmin sivutiloissa käyttämistä kaulattomista pendenttiivikupoleista,²⁵⁴ joista muuten Karoliinisen hautakuorin holvaus²⁵⁵ tarjoaa myöhäisen esimerkin (kuva 130). Sitä paitsi on nähdäkseni syytä epäillä, että Adelcrantz olisi saanut tietoonsa Germain Soufflot'n (1713—80) suunnitelmat Pariisin Sainte-Geneviève-kirkkoa eli tulevaa Panthéonia (kuvat 155—159) varten. Soufflot oli kiinnitetty tehtävään v. 1755 ja ehdotuspiirustukset hyväksyttiin v. 1757, jolloin ne myös gravyyreina julkaistiin. Itse rakennustyö oli saatu käyntiin v. 1756 ja pohjakerros valmistui v. 1764, minkä jälkeen arkkitehti työn edistyessä jatkuvasti hioi piirustuksiaan kuolemaansa asti. V. 1768 seinät ehtivät palkistotsoon, v. 1776 muurattiin pendenttiivejä ja v:sta 1778 kupolia, kunnes kirkko lopulta valmistui v. 1792. Keskitilan jäsentely noudattaa ensi sijassa Pietarinkirkon ja Saint-Louis-des-Invalides'in kaa-vaan, kun taas ristivarsien kupolit ovat huomattavan laakeita, kaulattomia pendenttiivi- ja kalottikupoleja. Näissä viimeksi mainituissa tiloissa innoituksen

Kuva 141. Kalmarin tuomiokirkko. Suunnitellut Nicodemus Tessin vanhempi ja rakennettu v. 1660—1703. Eteläsivu ja pohjakaava. Kuparikaiverrus Suecia Antiqua et Hodierna-teoksessa. Valok. MVHK.

Kuva 142. Kalmarin tuomiokirkko. Sisätila koilliseen. Valok. Iwar Anderson 1943, ATA (Hamburg 1955, k. s. 205).

Kuva 143. Tukholman Norrmalmstorgille suunniteltu kruunajais- ja hautakirkko. Nicodemus Tessin nuoremman ehdotus v:lta 1708. Pohjakaava. Josephson 1931, k. 87.

lähteinä ilmeisesti ovat olleet sekä Rooman keisari-termit että Venetsian San Marco ja gotiikan katedraalit.²⁵⁶

Adolf Fredrikin keskitilan holvausta tarkasteltaessa vaikuttaa myös siltä, kuin laakea kupolikalotti vastaisi Panthéonin ristivarsien kupolikalotteja²⁵⁷ sijoitettuina ristikeskuksen kolossaalipilasterien, palkistojen ja pendenttiivien varaan, siis neliömäisen tilan pendenttiivi- ja kalottipukoli kahdeksankulmaisen ja oikeastaan kaulallista kupolia edellyttävän tilan päälle. Tulos on tietysti näitä lähtökohtia vanhoillisempi eikä vielä tuskin lainkaan uusklassilinen. Kysymys sinänsä on, voidaanko Adelcrantzin ratkaisua pitää kovin itsenäisenä.

Yllä hahmotellun traditioketjun rinnalla voidaan seurata toista, keskimäärin vaatimattomampaa, joka edellyttää suhteellisesti leveämpiä ja välittömästi myös ulkoasussa näkyviä kulmaviistoksia. Alkuperää on vaikea täsmällisesti määritellä: kulmavolyymeilla täydennetty ristikirkko tai ristivarsilla täydennetty oktogoni. Molemmille löytyy kosketuskohtia edellisestä ryhmästä ja jälkimmäiselle myös esim. Serlion piirustuksista.²⁵⁸

Ruotsin näkökulmasta tärkeä kiintopiste on Amsterdamin Noorderkerk (1620—23)²⁵⁹ (kuva 160). Tätä linjaa ovat Ruotsissa selvimmin myötäilleet, vähän epävarman Rådmansön kappelin (1630-luku)²⁶⁰ lisäksi Tukholman P. Olavin kappeli (1673—74)²⁶¹ (kuva 161), Roslagskullan kirkko (1705—06)²⁶² (kuvat 162—163) ja Uumajan kaupungin kirkko (1723—25)²⁶³ (kuvat 164—165), kaikki puurakenteisia, joissa keskustornia kannattavat päätilaan sijoitetut pylvää.

Tyyliaineokset perustuvat ilmeisesti enimmäkseen samankaltaiseen myöhäisrenessanssiin, joka on sävyttänyt Suomenkin varhaisempaa ristikirkkoarkkitehtuuria ja vielä Silvénin Haapaveden ehdotuksen keskustornia (kuva 180).²⁶⁴

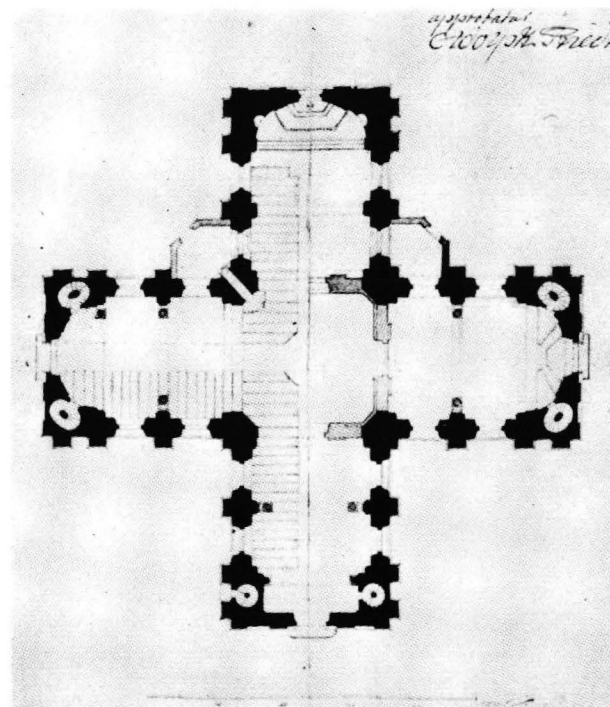
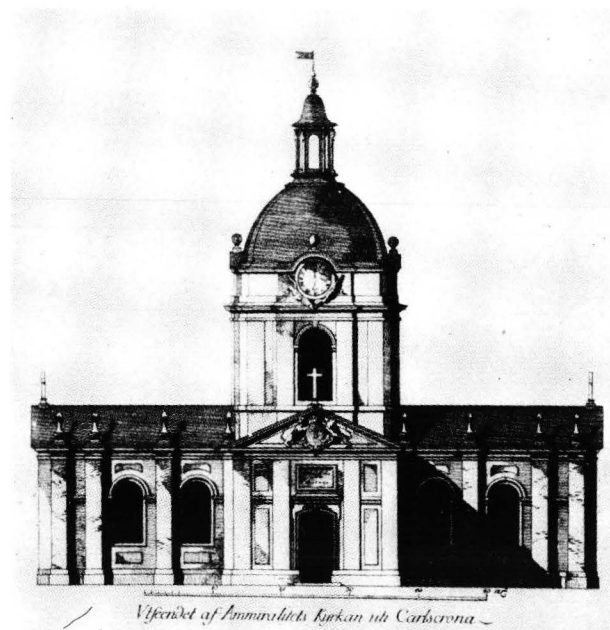
Selvästi poikkeavan erikoisryhmän muodostavat Tessin nuoremman suunnittelemat Kungörin kirkko (1689—1700)²⁶⁵ (kuva 166) ja Karlskronan P. Kolminaisuuden kirkko (1697—1709)²⁶⁶ (kuva 167), joissa oktagonirunkoa on vahvasti korostettu kupolin avulla.

Nämä taiteellisesti korkealuokkaiset pyhäköt ovat innostaneet Härlemania ja Adelcrantzia kehittämään tyyppiä edelleen (kuvat 168—169). Tulokset ovat kuitenkin tiettävästi jääneet paperille.²⁶⁷ Ajankohtaisiksi ne tulivat uudelleen 1790-luvun alussa Adelcrantzin viimeisinä vuosina ja vielä enemmän Fredenheimin virkakaudella.²⁶⁸

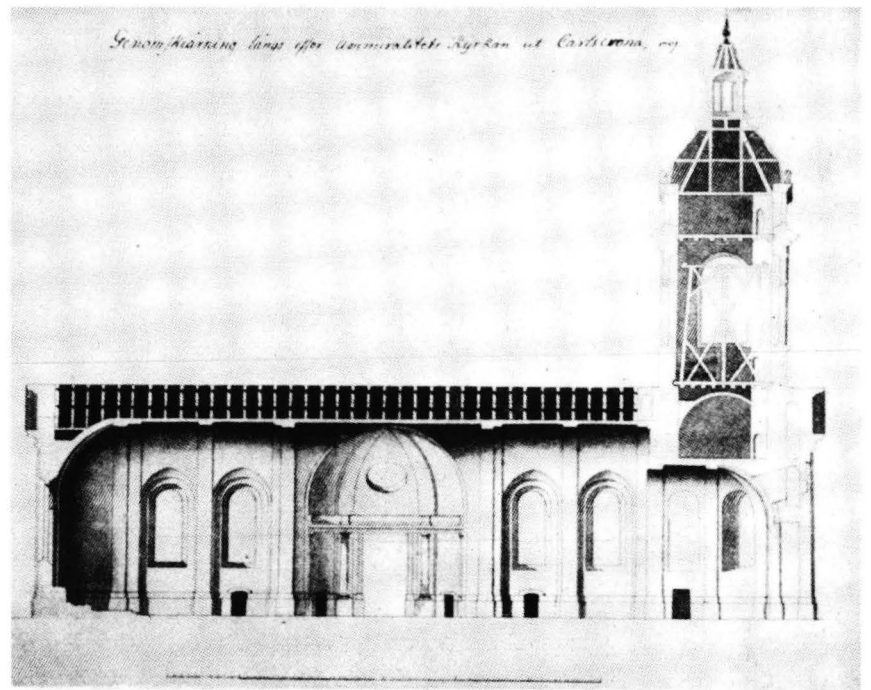
Aiheemme kannalta on nyt tärkeätä seurata sisäviisteiden ilmestymistä Suomen kirkkoarkkitehtuuriin. Viaporin ja Loviisan yllä mainitut suunnitelmat jäivät kuten sanottu toteuttamatta.

Mustasaaren ja Vaasan alkuaan keskiaikaista kivi-kirkkoa ristivarsilla laajennettaessa v. 1749—53 tehtiin sisäpuolelle kapeat mutta kuitenkin selvästi erottuvat viisteet (kuva 170). Laajennusprojektin oli tehnyt maaherra Gustav Abraham Piper.²⁶⁹

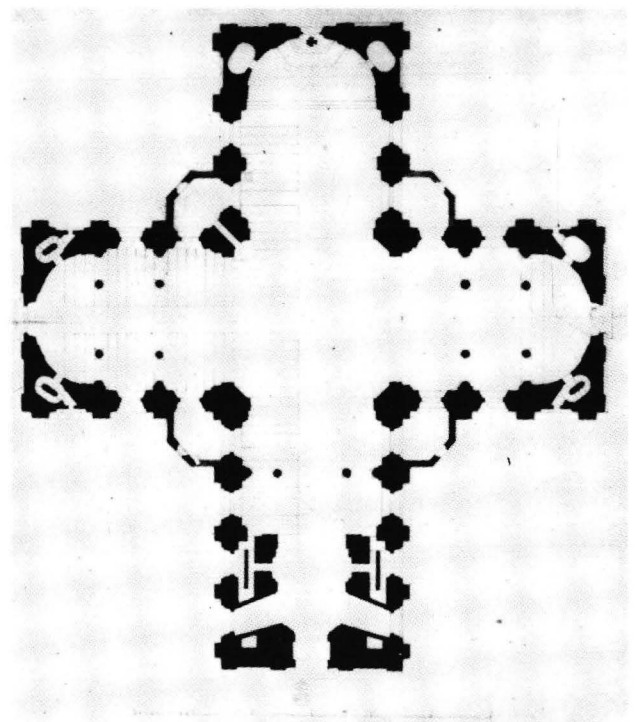
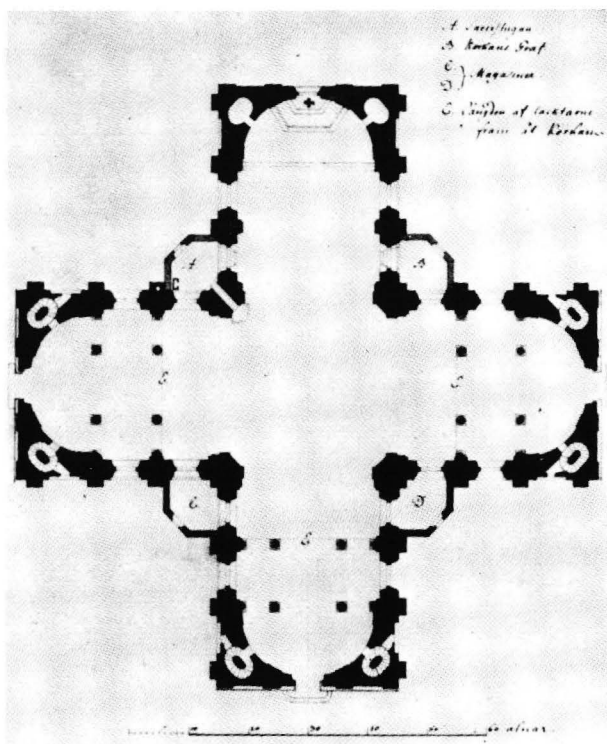
Samankaltaisia sisäpuolisia viisteitä on edellytetty Matti Hongan 7.9.1761 esittämässä piirustuksessa, joka tarkoittaa Kokkolan pitäjänkirkon laajentamista ristikirkoksi (kuva 171). Altteri olisi tullut koillisviisteeseen yhteyteen.²⁷⁰

Kuva 144. Adolf Fredrikin kirkko, Karlskrona. Carl Härlemanın hyväksytty ehdotus v:lta 1749. Julkisivu ja pohjakaava. Anderson—Kindström—Curman 1959, k. 169, 167.

Kuva 145. Adolf Fredrikin kirkko, Karlskrona. C.J. Cronstedtin v. 1759 hyväksytty ehdotus. Pitkittäisleikkaus ja pohjakaava. Anderson—Kindström—Curman 1959, k. 173, 171.

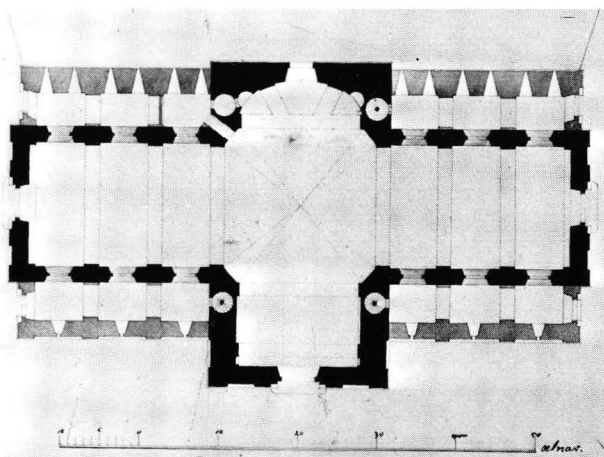
Kuva 146. Adolf Fredrikin kirkko, Karlskrona. Härlemanin pohjakaava Cronstedtin uudelleen muokkaamana, todennäköisesti v:lta 1757. Anderson—Kindström—Curman 1959, k. 170.

Närpiön vanhan kivikirkon (vrt. kuva 117) vii-
meisessä isossa laajennuksessa v. 1771—73 (kuvat
172—173) meneteltiin seuraavasti. Pohjakaavapii-
rustuksessa, joka esiteltiin seurakunnalle 9.2.1771,
oli päätyviisteiden lisäksi kaakkoisessa sisäkulmassa
tähän tulevaa alttaria varten vain aivan pieni sisä-
puolinen viiste (kuva 172), joka nähtävästi toteutet-
tiin työn kuluessa, ilmeisesti v. 1772. Rakennusmes-
tarina oli v. 1771—72 Matti Honka ja muurarimes-
tarina David Olander Vaasasta.²⁷¹ Molemmat olivat
1760-luvulla korjanneet Mustasaaren kirkkoa²⁷² ja
tunsivat epäilemättä sen erikoispiirteet. Nykyinen,
ulkoasussakin voimakkaasti erottuva viiste (kuvat
174—175) tehtiin, kuten Sigrid Nikula on minulle
huomauttanut, kaikesta päättäen vasta Per Hörber-
gin v. 1803 saapunutta alttaritaulua varten.²⁷³

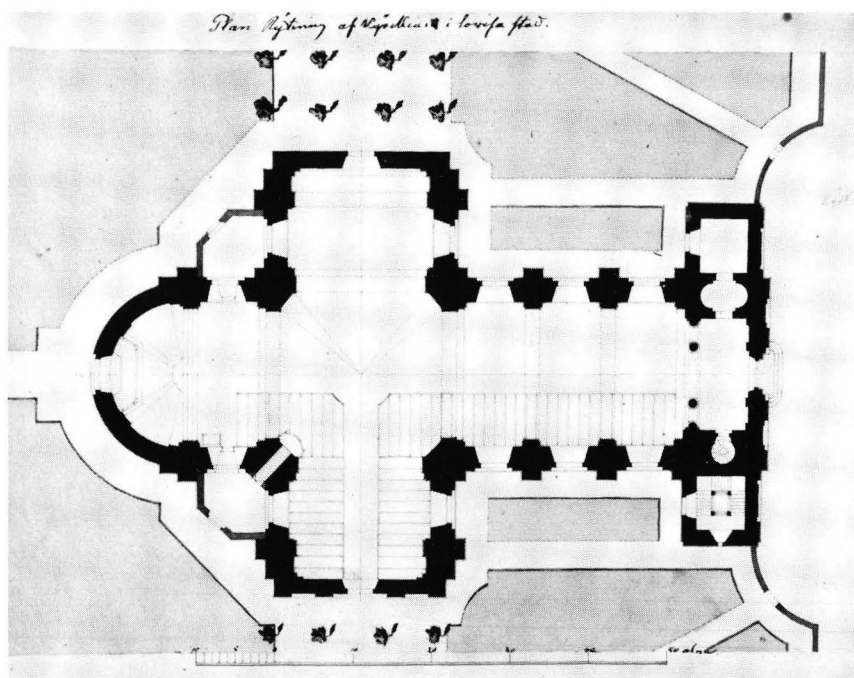
Kapeita sisäkulmien viisteitä sisätilan puolella
edellytettiin myös niissä käyttämättä jääneissä pii-
rustuksissa, jotka linnoituskonduktööri, kersantti
Samuel Erlander v. 1770 laati Oulun uutta kivi-
kirkkoa varten (kuva 176).²⁷⁴

Puisen ristikirkon seinävyöhykkeeseen sisäviistei-
tä olisi meillä Lindbergin mukaan sovellettu jo v.
1769 Leppälähdellä (siirretty Soanlähdelle 1855),
mutta tätä perifeeristä Vanhan Suomen tapausta en
ole onnistunut tarkistamaan.²⁷⁵

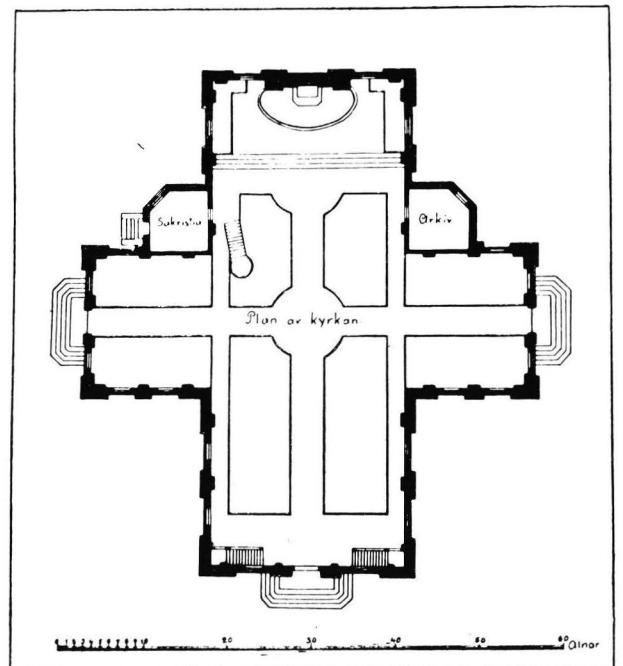
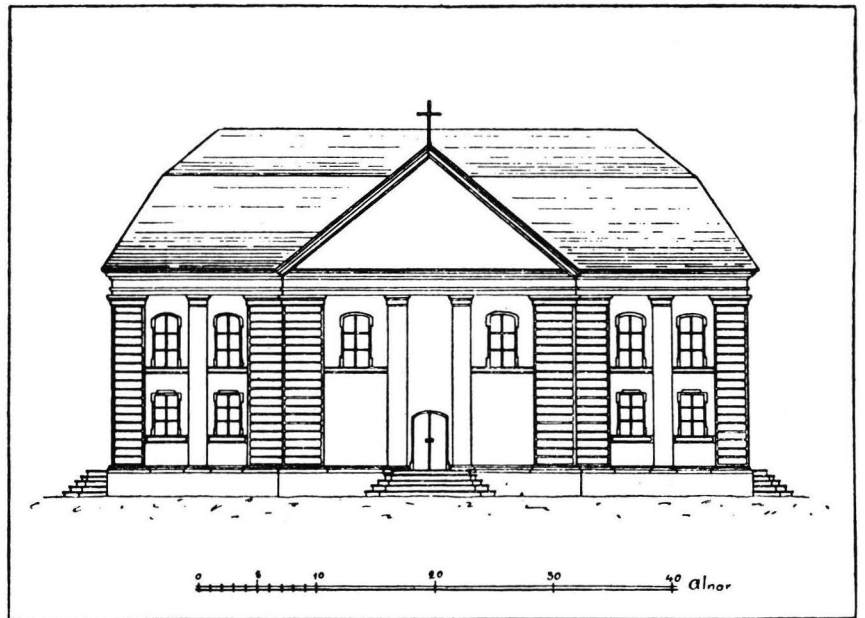
Vanhin varmana pidettävä tapaus onkin nähtä-
västi Teerijärvi v:lta 1774, Kokkolan pitäjältä ol-
leen ja 18.5.1777 kuolleen Matti Hongan²⁷⁶ viimei-
nen tiedossa oleva työ, sellaisena kuin se oli ennen
v:n 1877 uudelleen muotoilua (kuva 177).²⁷⁷

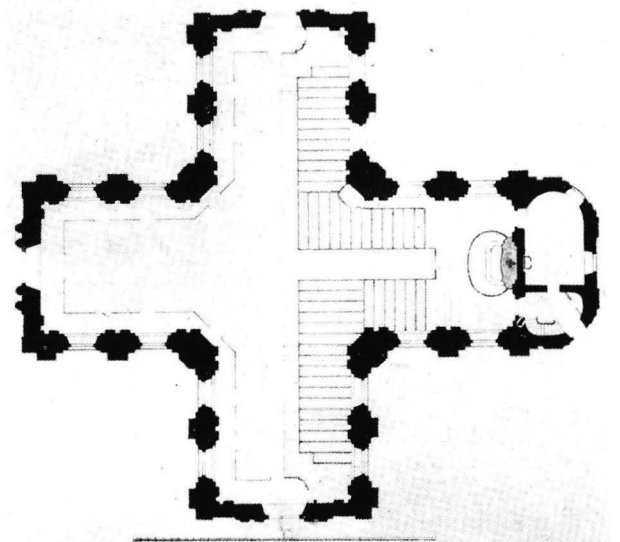
Kuva 147. Carl Hårlemanin ehdotus Viaporin linnoituksen
kirkoksi, actuellina 1740-luvun lopulta v:een 1772. Pohjakaava.
A.E. Geten tekemä kopio. Geten piirustusvihko. Suomenlinnan
museo.

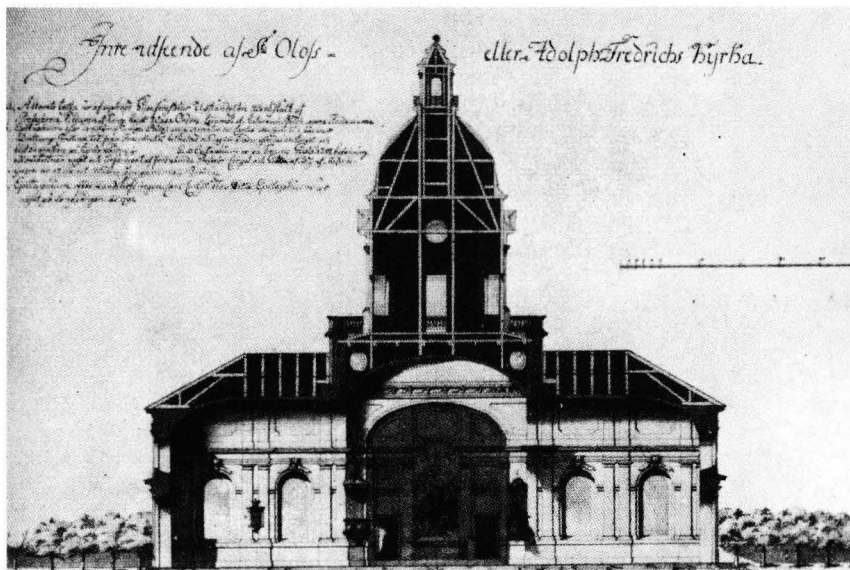
Kuva 148. Carl Hårlemanin ehdotus
Loviisan kirkoksi, actuellina v.
1753—70. Pohjakaava. A.E. Geten te-
kemä kopio. Geten piirustusvihko.
Suomenlinnan museo.

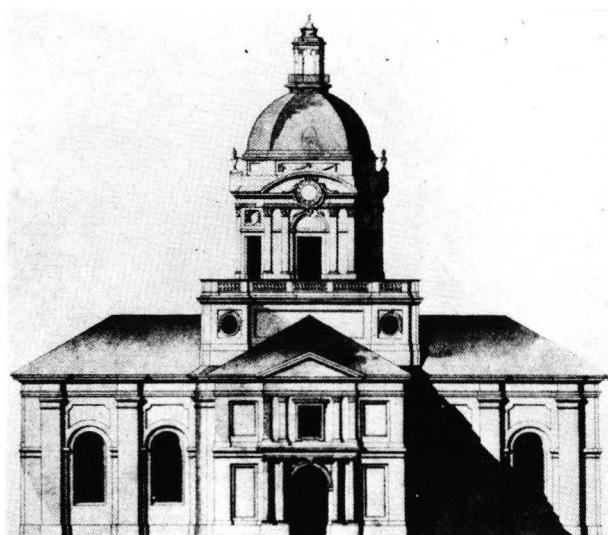
Kuva 149. Maaherra G.I. Riddercreutzin piirustusten mukaan v. 1782 Simon Silvénin johdolla rakennettu Loviisan puukirkko. Julkisivu ja pohjakaava. Mittauspiirustukset v:lta 1843. Nikander 1930, k. s. 261, 260.

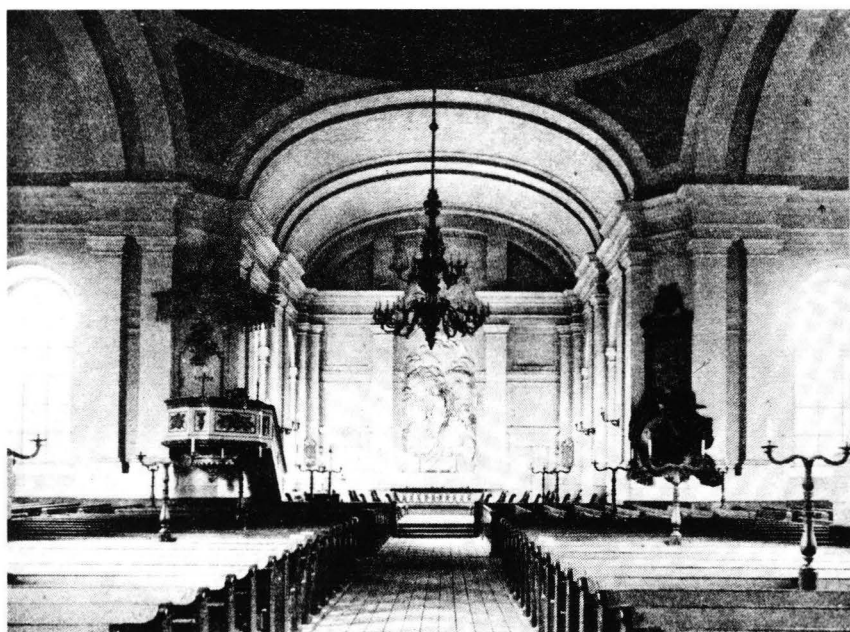
Kuva 150. Adolf Fredrikin kirkko, Tukholma. C.F. Adelcrantzin pohjakaavaehdotus v:lta 1767. Mannström 1924, k. 44.

Kuva 151. Adolf Fredrikin kirkko, Tukholma. C.F. Adelcrantzin poikittaisleikkaus, johon merkitty kiinteä sisustus. Fr. Gyllenbergin kopio. Fogelmarck 1957, k. 129.

Kuva 152. Adolf Fredrikin kirkko, Tukholma. C.F. Adelcrantzin piirustus länsifasadia varten v:ltä 1776 (?). Mannström 1924, k. 46.

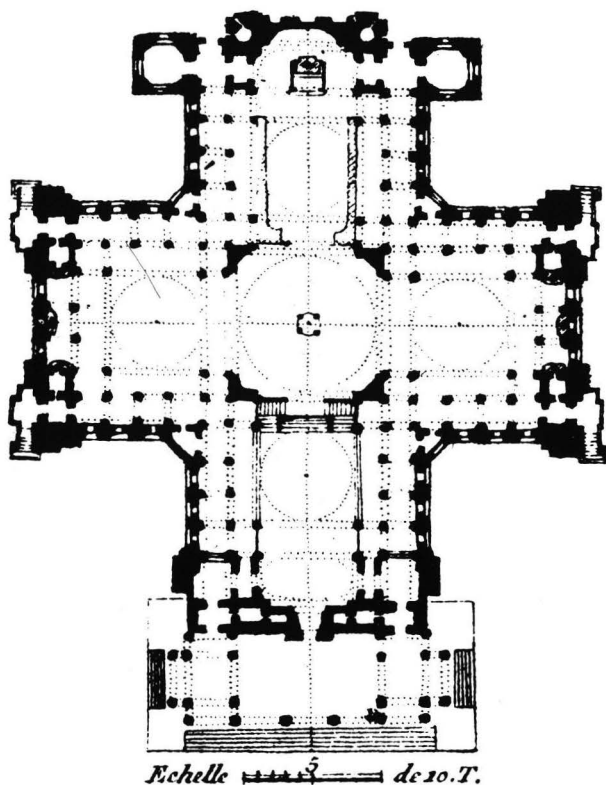
Kuva 153. Adolf Fredrikin kirkko, Tukholma. Sisätilä itään 1890-luvun alussa ennen v:ien 1893—95 muutostöitä. Mannström 1924, k. 28.

Nähtävästi Teerijärven kirkkoon perustuu Simon Silvénin 4.9.1777 esittämä ehdotus Merijärven kirkoksi (kuva 178). Sisäkulmien viisteet on Teerijärven mallin mukaisesti ajateltu huomattavan kapeiksi. Työ toteutettiin kuitenkin Yli-intendentinviraston suorakulmaisen vastaehdotuksen (kuva 179) pohjalta v. 1781.²⁷⁸

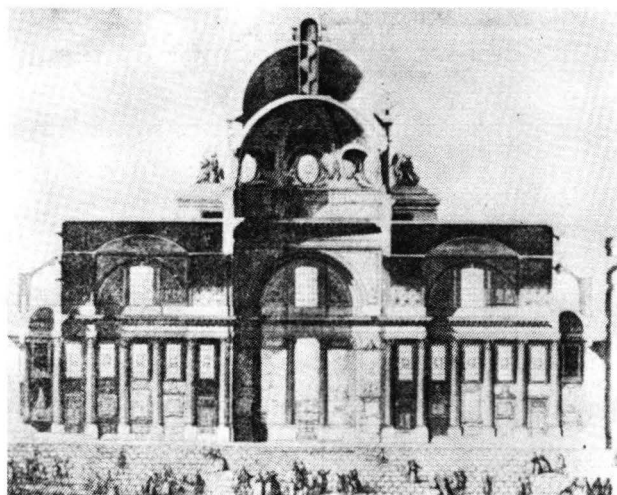
Seuraavaa astetta Silvénin suunnittelussa edustaa Rantsilan 5.7.1781 päivätty piirustus, jossa viisteet vielä ovat verrattain kapeat.²⁷⁹ Huomattavasti leveämpinä ne ovat Haapaveden ehdotuksessa (kuva 180), tehty 1.3.1781 jälkeen mutta nähtävästi viimeistään alkusyksystä samana vuonna.²⁸⁰

Kuten Merijärvi myös Rantsila ja Haapavesi (kuva 181) toteutettiin YIV:n suorakulmaisen vastaehdotuksen pohjalta (1785, 1784).²⁸¹ Teerijärveä muistuttavaksi myös Antti Hakola suunnitteli viimeisen työnsä Nurmon kirkon v:lta 1778 (kuvat 182—184), jonka hänen poikansa Kaapo rakensi valmiiksi.²⁸² Toisaalta Nurmossa on vahvasti Kuortaneen vanhimman asun kaltaisia piirteitä.

Nurmon jälkeen toteutettujen sisäviistekirkkojen painopiste oli toistakymmentä vuotta etelämpänä, lähinnä Åkerblomin toiminta-alueella, kunnes se Rijfien myötä jälleen näyttää siirtyneen Pohjanmaalle.²⁸³

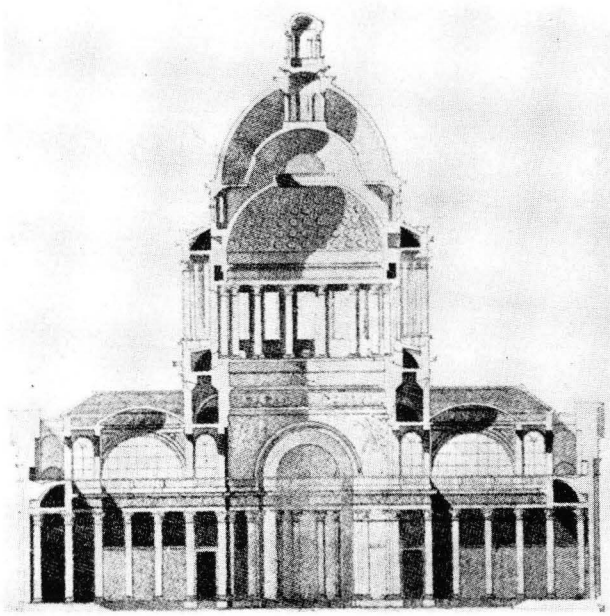

Kuva 154. Adolf Fredrikin kirkko, Tukholma. Pienoismalli, tehty n. v. 1768—69, torni v. 1777. Fogelmarck 1957, k. 302 b.

Kuva 155. Sainte-Geneviève eli Panthéon, Pariisi. Germain Soufflot'n ehdotus v:lta 1757. Poikittaisleikkaus kuparikaiveruksena. Hautecoeur 1952, k. 86.

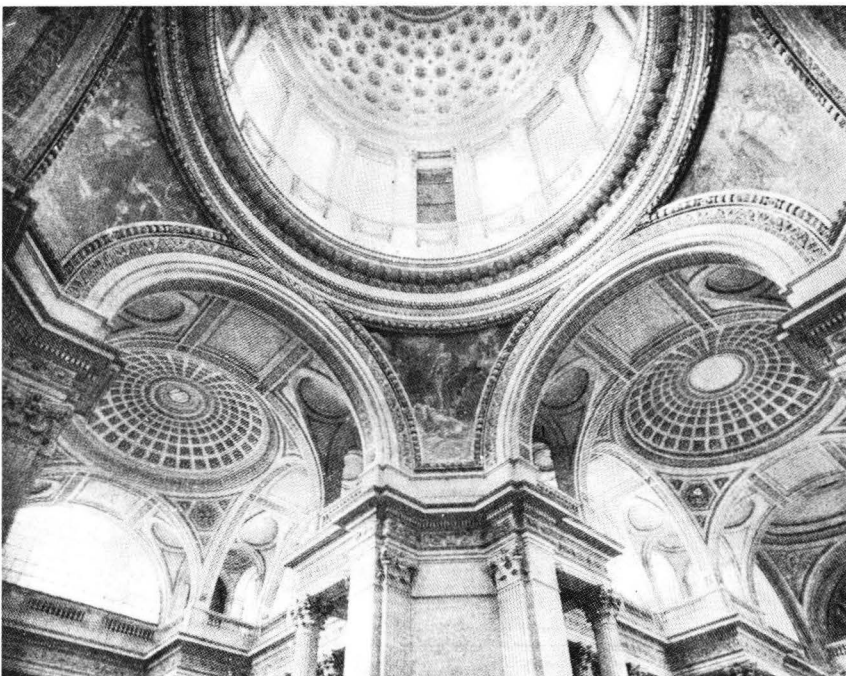
Kuva 156. Sainte-Geneviève eli Panthéon, Pariisi. Pohjakaava alkuperäisessä muodossaan. Kuparikaiverus. Lundberg 1960, k. s. 155.

Kuva 157. Sainte-Geneviève eli Panthéon, Pariisi. Leikkaus lopullisesta asusta. Lundberg 1960, k. s. 156.

Kuva 158. Sainte-Geneviève eli Panthéon, Pariisi. Ulkoasu sisääntuloportiikin puolelta. Kuparikaiverrus. Setterwall 1945, k. 77.

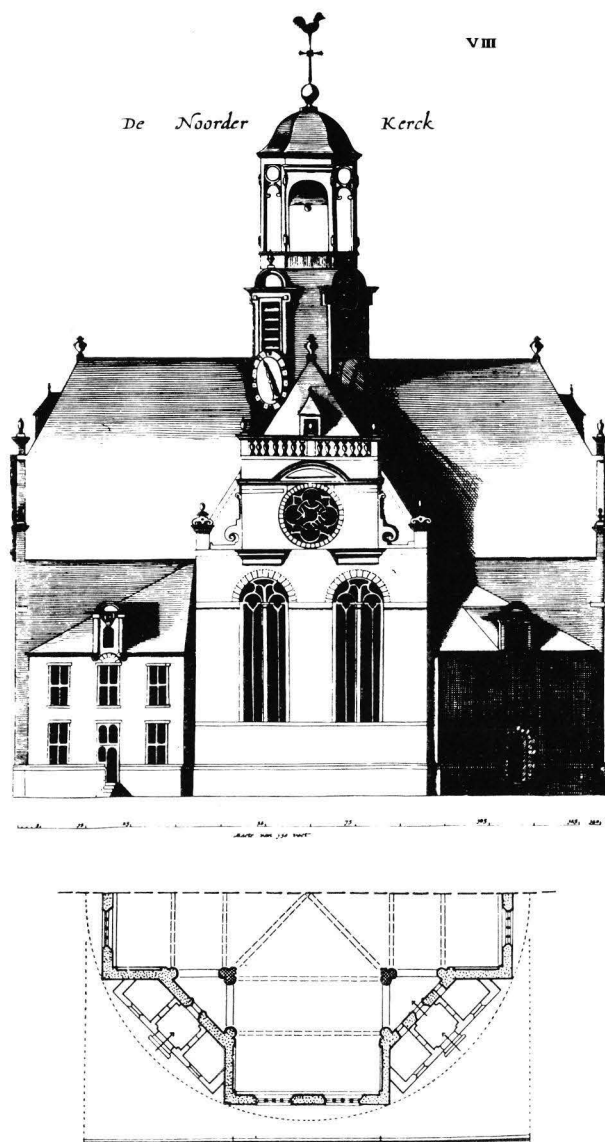

Kuva 159. Sainte-Geneviève eli Panthéon, Pariisi. Sisätilan kupoliholvausta. Lundberg 1960, k. s. 170.

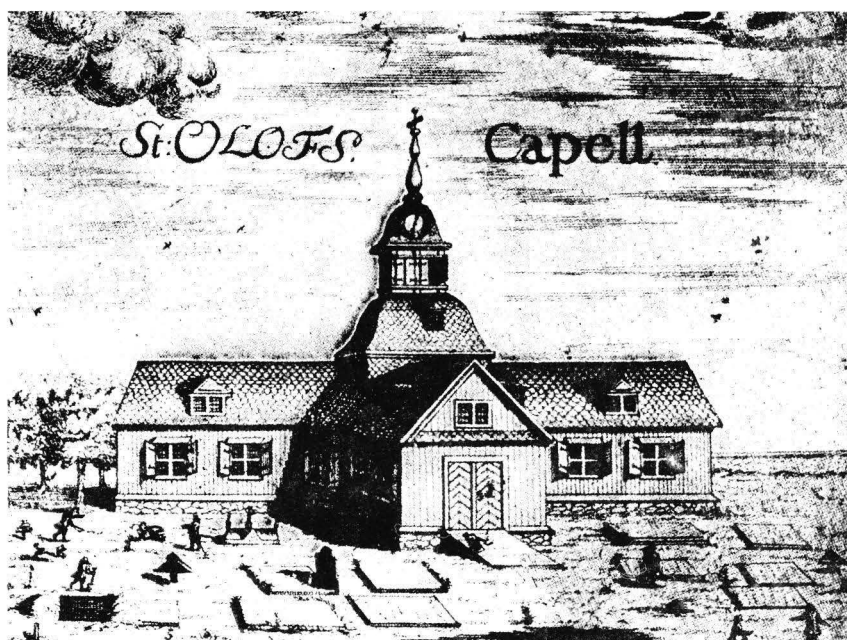
Myös ne viisteet, joita 1700-luvun alkuvuosista lähtien nimenomaan Pohjanmaalla mutta myös Lounais-Suomessa silloin tällöin on käytetty suora- kulmaisten ristikirkkojen holveissa välittämässä siirtymistä ristivarresta toiseen, ovat kenties helpottaneet seinävyöhykkeen sisäviisteiden omaksumista. Varhaisimpina esimerkkeinä voidaan mainita pohjalaisen Erik Nilssonin rakentama Houtskari 1703—04 (kuva 185)²⁸⁴ sekä Uusikaarlepyy²⁸⁵ 1708 (kuvat 112, 186) ja Paltamo 1726,²⁸⁶ minkä jälkeen seuraavat Bromarv 1753,²⁸⁷ Keuruu 1756—59 (kuva 187)²⁸⁸, Ilmajoki 1764—65 (kuvat 91, 195)²⁸⁹, Lohtaja 1768—69,²⁹⁰ Pulkki 1768 (kuva 93),²⁹¹ Piippola 1768—70,²⁹² Ähtävä 1770 (kuva 196),²⁹³ Purmo 1772,²⁹⁴ Virrat 1773—74 (kuva 96),²⁹⁵ Vöyrin laajennus 1777 (kuva 197),²⁹⁶ Haapavesi 1784²⁹⁷ ja Rantsila 1785.²⁹⁸ Näin ollaankin jo myös seiniltään sisäviisteisten kirkkojen vaiheessa. Ratkaisevia virikkeitä tällaiset holviviisteet tuskin kuitenkaan ovat pohjamuodolle antaneet.

Yleisvaikutelmaksi jää, että Mustasaaren, Oulun, Närpiön ja Teerijärven seinien sisäviisteet (kuvat 170, 176, 172, 177) olisivat ensi sijassa riippuvaisia Karlskronan tai Tukholman Adolf Fredrikin kirkkojen (kuvat 144—146, 150—154) edustamasta suunnasta ja Mustasaarta ehkä lukuunottamatta tuskin mahdollisia ilman näiden ajankohtaisten monumenttien tarjoamaa esikuvaa.

Kuitenkin on ajateltavissa, että Uumajan kirkko (kuvat 164—165), joka säilyi v:een 1887,²⁹⁹ ja P. Olavin kappeli (kuva 161), joka purettiin seuraajansa Adolf Fredrikin kirkon sisältä vasta kesällä 1774,³⁰⁰ olisivat helpottaneet sisäkulmaviisteiden omaksumista lamasalvoskirkkoon. Hans Biskop oli tehnyt Uumajan kirkkoon saarnatuolin v. 1735³⁰¹ ja tunsikaiketi myös itse kirkon.

Kuva 160. Noorderkerk, Amsterdam. Rakennettu v. 1620—23. Julkisivu ja pohjakaava. Hamberg 1955, k. s. 97.

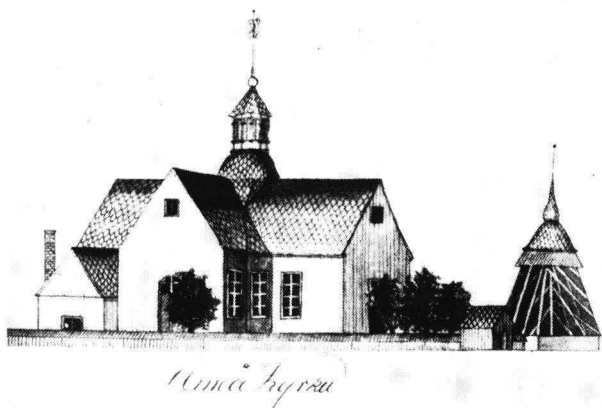
Kuva 161. P. Olavin kappeli, Tukholma. Rakennettu v. 1673—74. Ristivarsia oli pidennetty v. 1694. Ulkoasu v. 1727. Mannström 1924, k. 15.

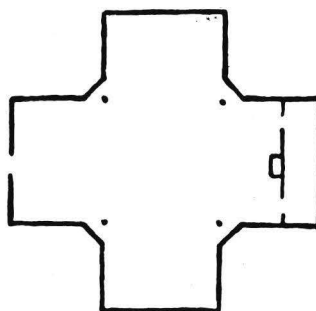
Kuva 162. Roslagskullan kirkko, Uplanti. Rakennettu v. 1705—06. Ulkoasu lounaasta. Valok. A. Nordström 1961. ATA.

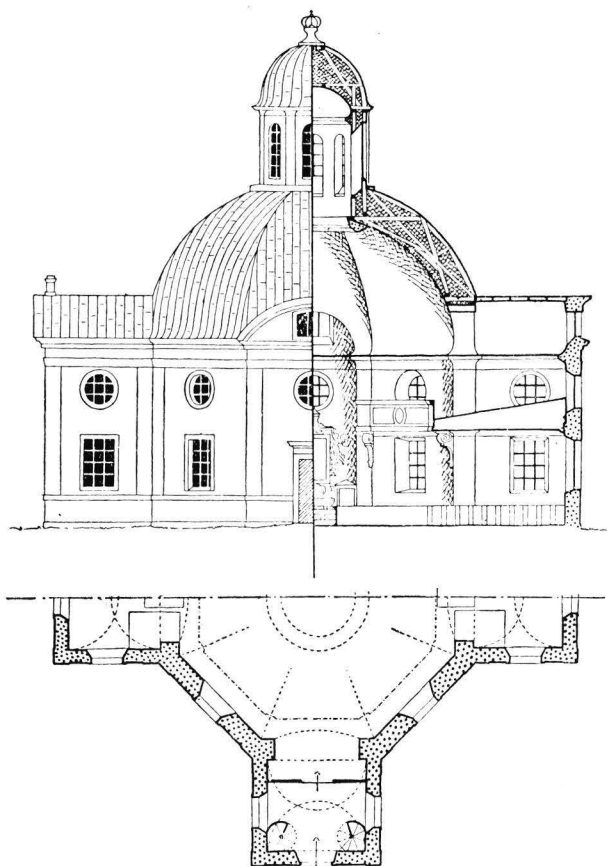
Kuva 163. Roslagskullan kirkko, Uplanti. Sisätila itään. Valok. ATA.

Kuva 164. Uumajan kaupungin kirkko. Rakennettu v. 1723—25. Sakaristo lisätty kuorin pohjoissivulle v. 1781. Ulkoasu luoteesta. Piirros Ekdahlin kokoelmassa. ATA. Beskow 1952, k. 42.

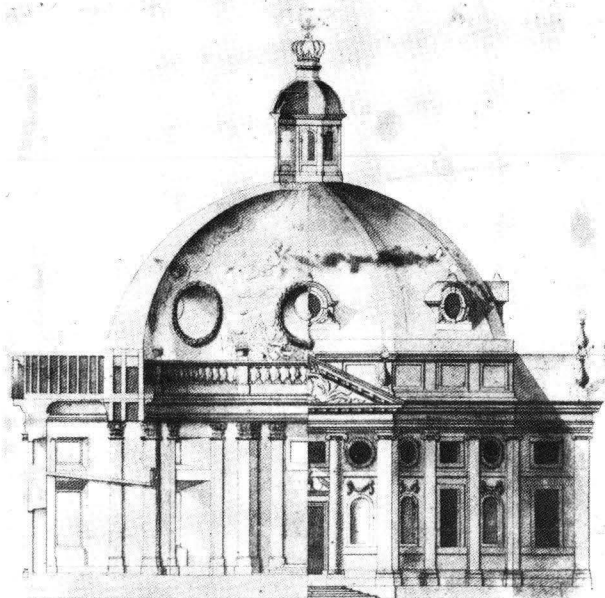

Kuva 165. Uumajan kaupungin kirkko. Pohjakaavan alkuperäinen muoto. Beskow 1952, k. 41.

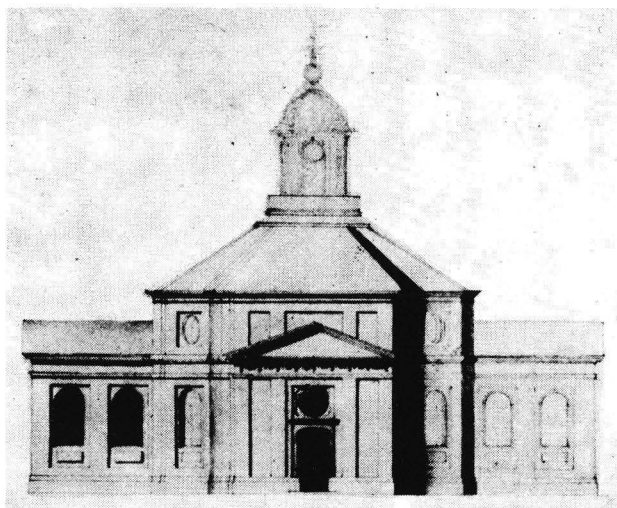
Kuva 166. Kung Karls kyrka, Kungsör. Suunnitellut Nicodemus Tessin nuorempi ja rakennettu v. 1689—1700. Ulkoasu, leikkaus ja pohjakaava. Hamberg 1955, k. s. 223.

Typus Kung Karls kyrkan i Kungsör

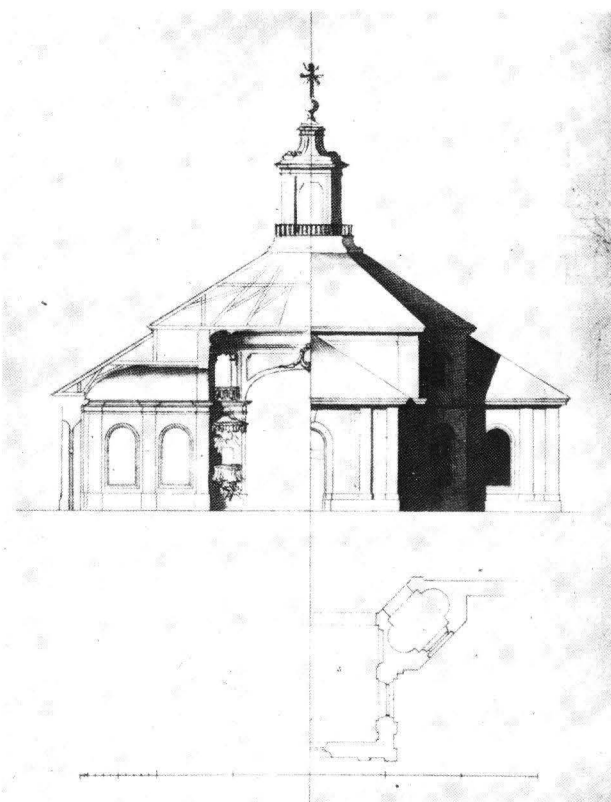

Karlskrona

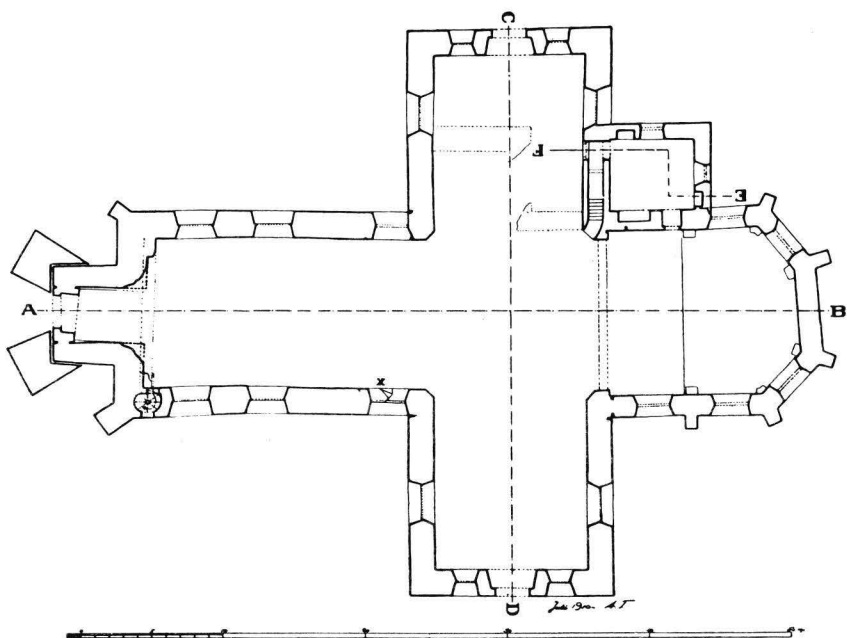
Kuva 167. P. Kolminaisuuden kirkko, Karlskrona. Suunnitellut Nicodemus Tessin nuorempi ja rakennettu v. 1697—1709. Tessinin leikkaus- ja julkisivupiirustuksen vanha kopio. Anderson — Kindström 1951, k. 56.

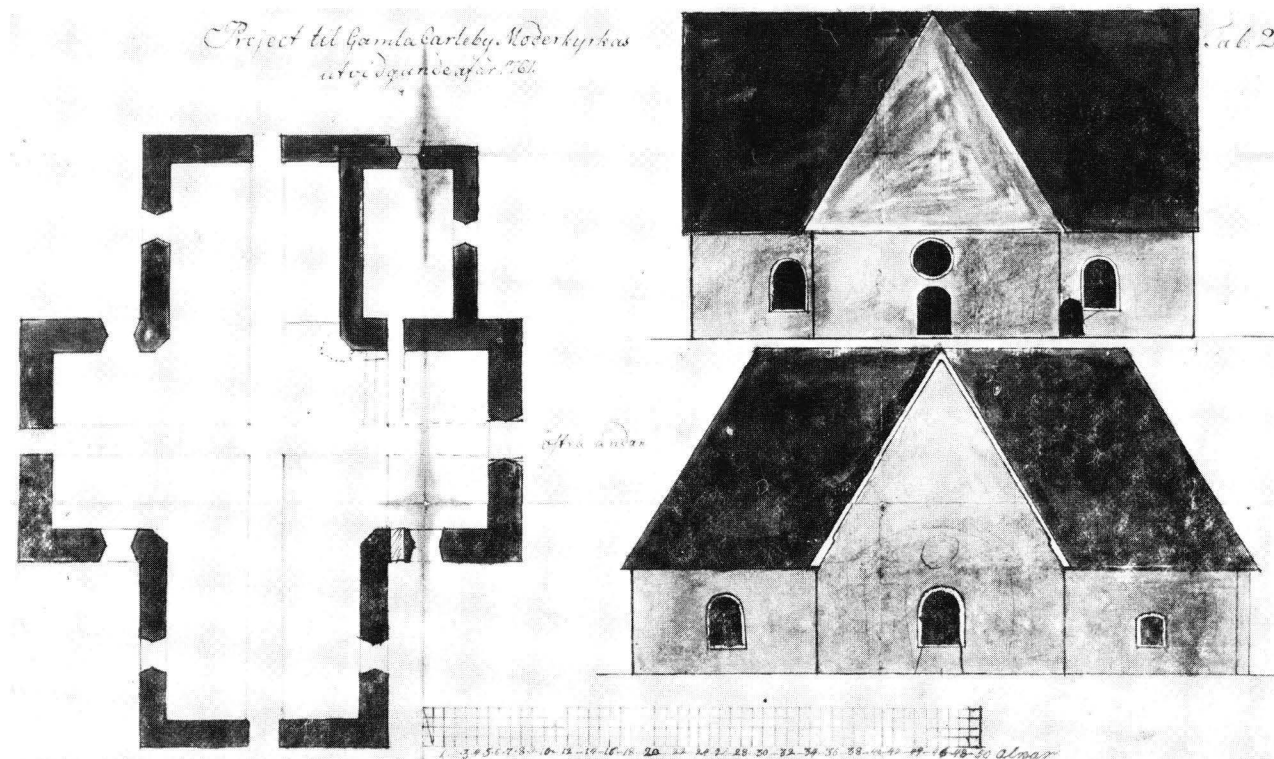
Kuva 168. Carl Hårlemanin luonnospöörustus Karlskronan Adolf Fredrikin eli uutta Amiraliteetin kirkkoa varten. Fogelmarck 1957, k. 134.

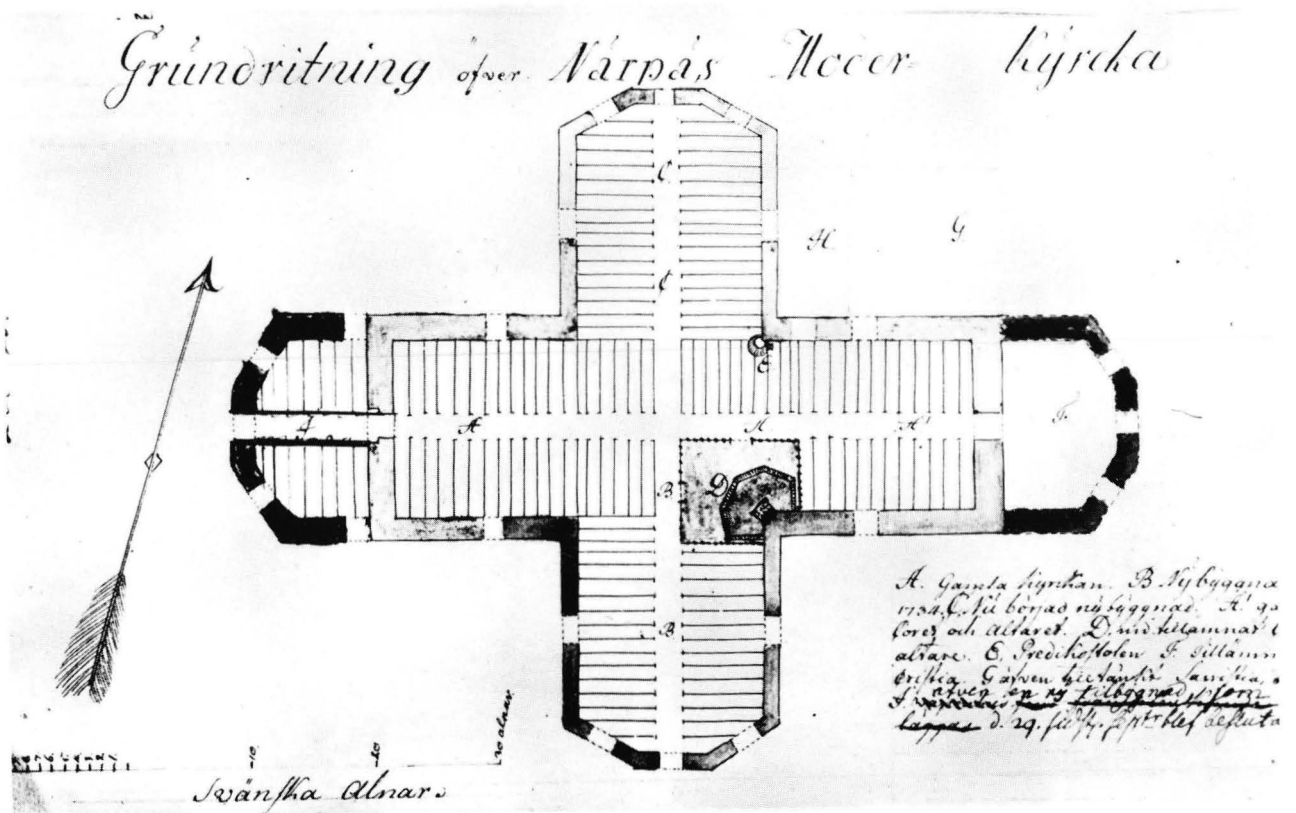
Kuva 169. C.F. Adelcrantzin keskeiskirkkoehdotus. Leikkaus, julkisivu ja pohjakaava. Fogelmarck 1957, k. 135.

Kuva 170. Mustasaaren ja Vaasan kivi-
kirkko. Raunion pohjakaava. Mitannut
Alarik Tavaststjerna 1910. Rinne 1912,
k. s. 7.

Kuva 171. Kokkolan pitäjänkirkko. Matti Hongan 7.9.1761
esittämä piirustus, joka tarkoittaa pitkäkirkon laajentamista
ristikirkoksi. Pohjakaava, eteläsivu ja itäsivu. YIV kuninkaalle
4.4.1786. RVA.

Kuva 172. Närpiön kirkko. Pohjakaavapiirustus kirkon laajentamiseksi, esitetty seurakunnalle 9.2.1771. YIV kuninkaalle 23.6.1773. RVA.

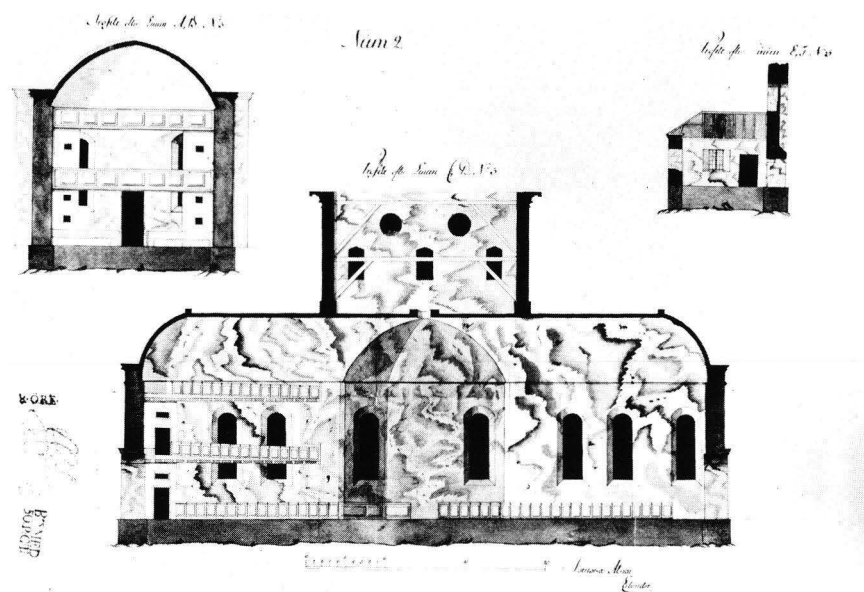
Kuva 173. Närpiön kirkko. Ulkoasu koillisesta v:ien 1771—73 laajennuksen jälkeisessä asussa. J.R. Aspelinin lyijykynäpiirros v:lta 1869. MVHK.

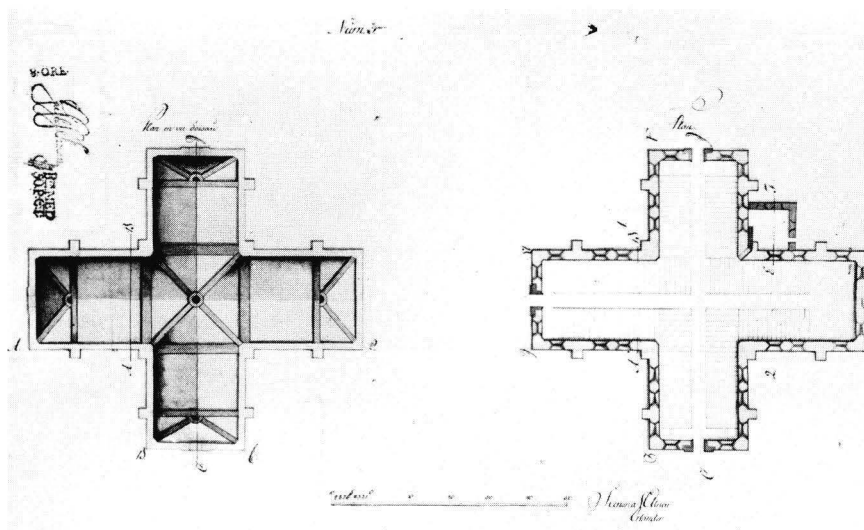
Kuva 174. Närpiön kirkko. Ulkoasu kaakosta. Valok. kirjoittaja 1963.

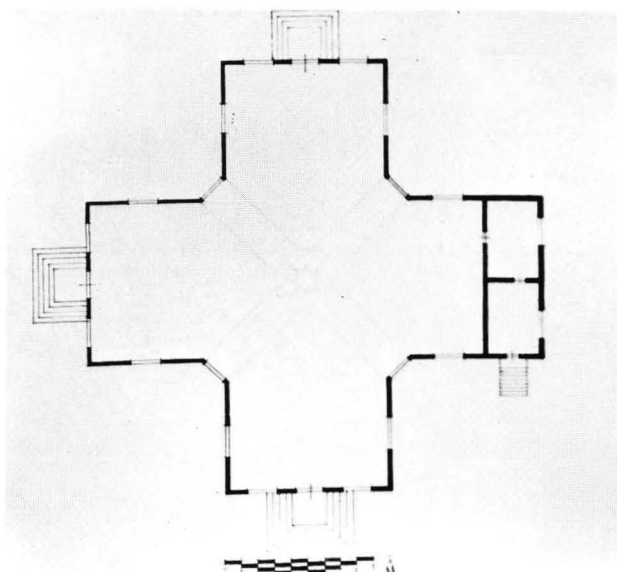

Kuva 175. Närpiön kirkko. Sisätila kaakkoon. Valok. Karl Hägglund.

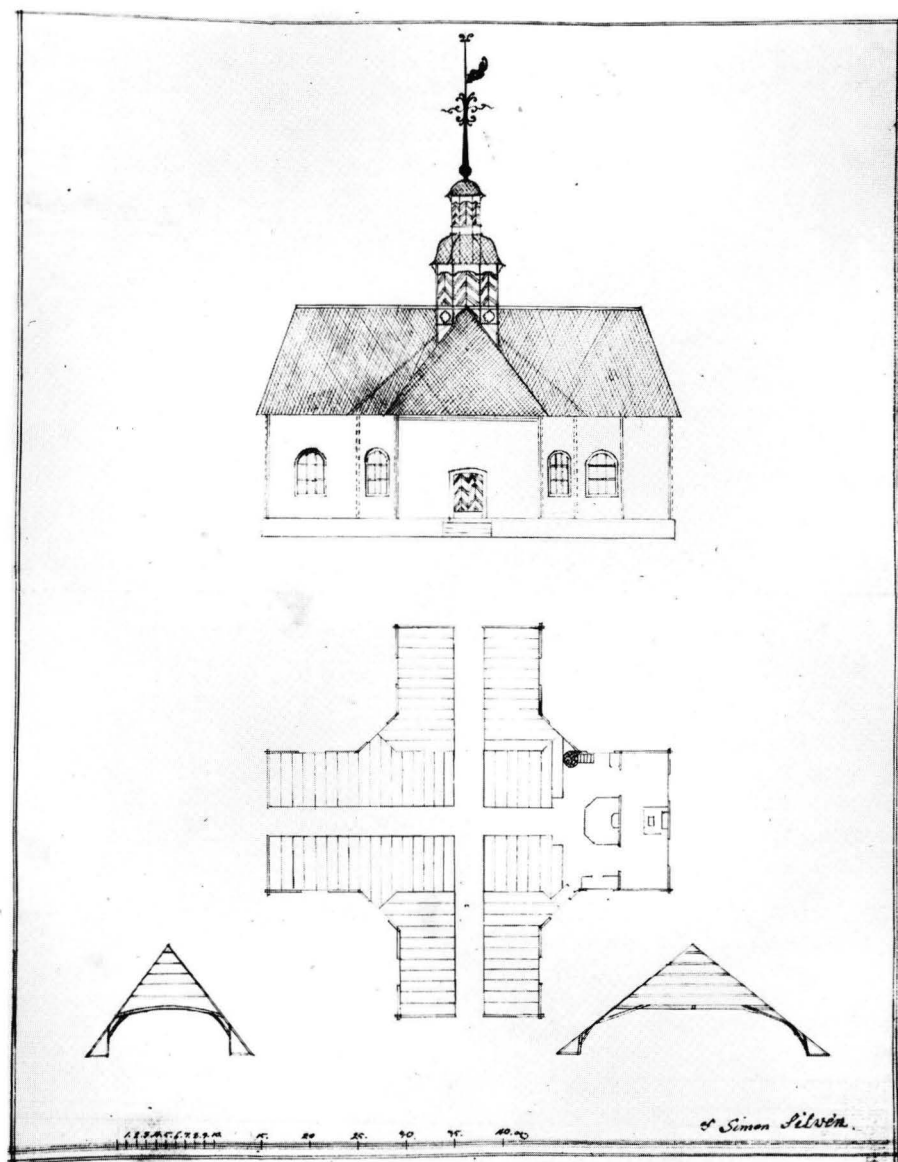

Kuva 176. Oulun kivikirkko. Kersantti Samuel Erlanderin ehdotus v:lta 1770. Poikittaisleikkaus länsiristin, keskitilan ja sakariston kohdalta sekä pohjakaava holvien ja ikkunoiden tasosta. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 27.5.1771. RVA. Valok. Hans Rydberg.

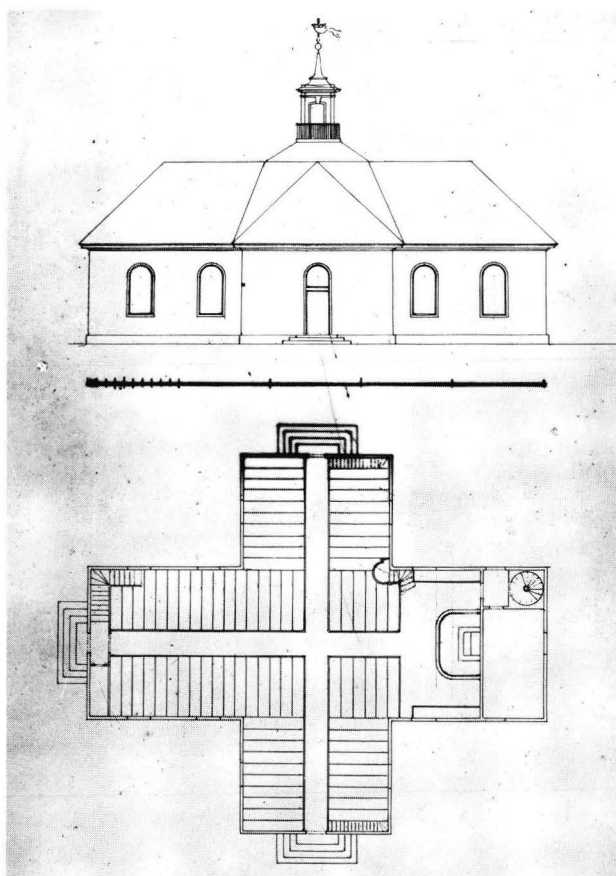

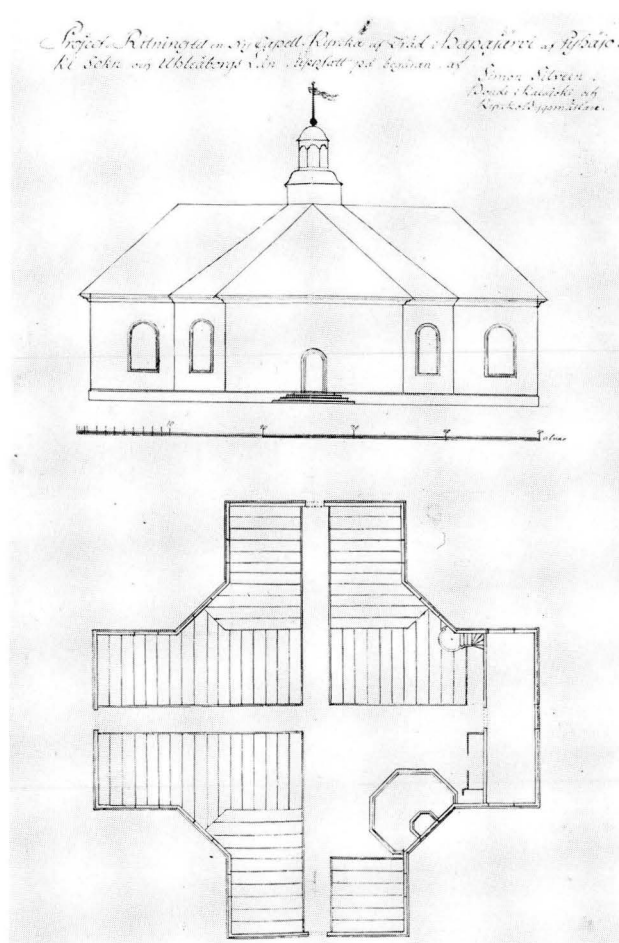
Kuva 177. Teerijärven kirkko v:lta 1774. Rakennusmestarina Matti Honka. Eteläsiivu ja pohjakaava ennen v:n 1877 muutostöitä. Rekonstruktiopiirustus, tehty Teknillisessä korkeakoulussa v. 1930. Kirkon sakaristossa. Valok. Pekka Toivanen 1978.

Kuva 178. Merijärven kirkko. Simon Silvenin 4.9.1777 esittämä ehdotus. Eteläsiivu, pohjakaava ja kattorakenteet. YIV kuninkaalle 1.6.1779. RVA. Valok. Hans Rydberg.

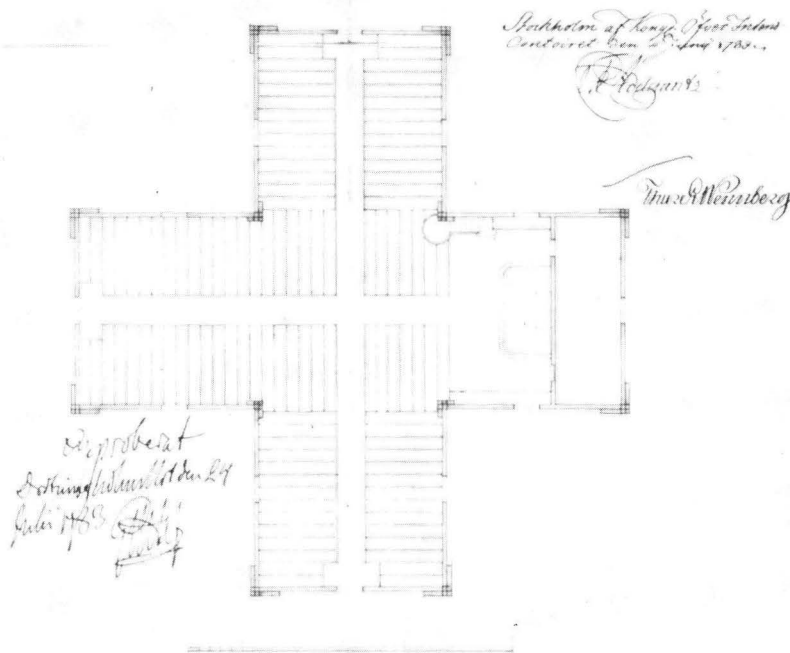
Kuva 179. Merijärven kirkko. YIV:n 1.6.1779 päivämän ja kuninkaan 16.6.1779 hyväksymän vastaehdotuksen kopio. Eteläsiivu ja pohjakaava. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 41235.

Kuva 180. Haapaveden kirkko. Simon Silfénin ehdotus, tehty 1.3.1781 jälkeen mutta nähtävästi viimeistään alkusyksystä samana vuonna. YIV kuninkaalle 4.6.1783. RVA. Valok. Hans Rydberg.

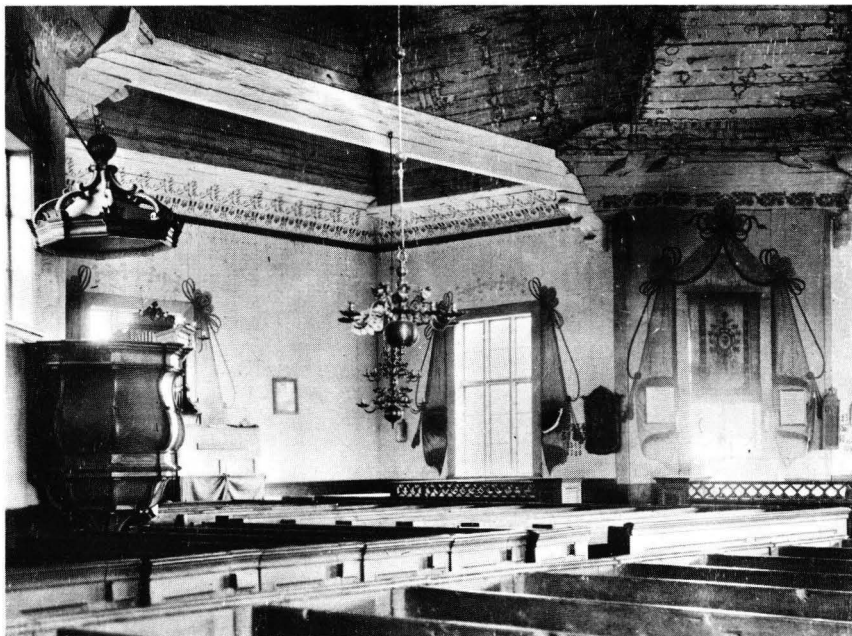

Kuva 181. Haapaveden kirkko. YIV:n 4.6.1783 päivää ja kuninkaan 24.7.1783 hyväksymä vastaehdotus. Eteläsiivu ja pohjakaava. Haapavesi KA.

Kuva 182. Nurmon kirkko. Antti Hakolan aloittama v. 1778 ja Kaapo Hakolan valmiiksi rakentama. Ulkoasu etelästä v. 1898. Valok. Chr. Ganderup. MVHK.

Kuva 183. Nurmon kirkko. Sisätila kaakkoon v. 1898. Valok. Chr. Ganderup. MVHK.

Kuva 184. Nurmon kirkko. Ulkoasu kaakosta v:n 1913 korjauksen jälkeisessä asussa. Valok. V.S. Salokangas 1952. MVHK neg. 46202. — Sakaristo on alusta lähtien ollut itäristin pohjoissivulla.

Kuva 185. Houtskarin kirkko v:lta 1703—04. Rakennusmestari-
na Erik Nilsson Pohjanmaalta. Sisätila koilliseen. Valok. K.K.
Meinander 1907. MVHK neg. 2611. Holvien väliset viisteet
alkuperäiset. Sidehirsien ja konsolien vuoraus poistettiin v:ien
1953—54 korjauksessa.

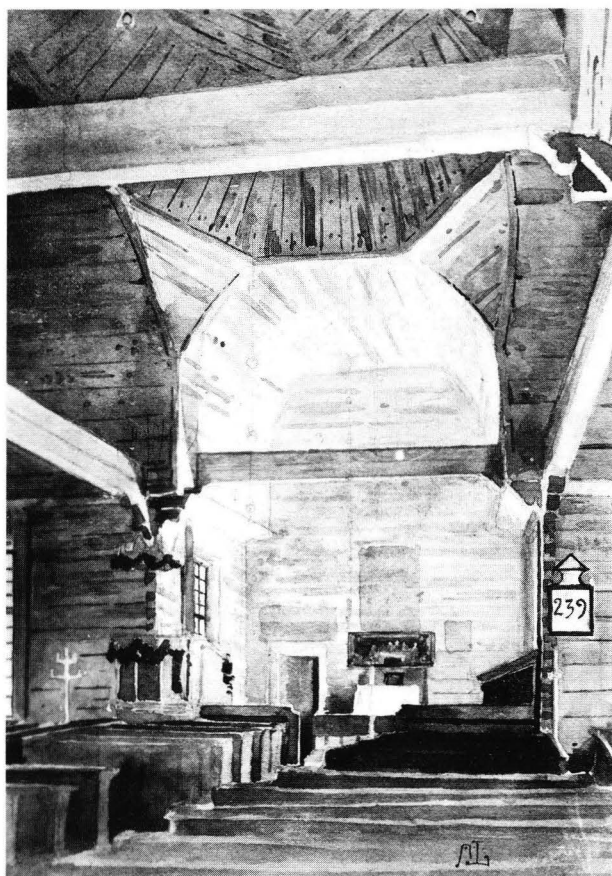
Kuva 186. Uudenkaarlepyyn kirkko v:lta 1708. Länsi- ja poh-
joisristin holvien välinen viiste. Valok. kirjoittaja 1957.

Kuva 187. Keuruun kirkko v:lta 1756—59. Rakennusmestarina
Antti Hakola. Länsi- ja pohjoisristin holvien välinen viiste.
Valok. kirjoittaja 1957.

Kuva 188. Dragsfjärdin kirkko v:ilta 1752—55. Rakennusmestarina Antti Piimänen. Sisätila ja holvaus koilliseen. Valok. Alarik Tavaststjerna 1912. MVHK neg. 7029.

Kuva 189. Kärkölän kirkko v:lta 1754. Rakennusmestarina Arvi Junkkarinen. Purettu pian v:n 1897 jälkeen. Sisätila itään. Armas Lindgrenin akvarelli 17.8.1897. MVHK.

Ulko- ja sisäviisteiden yhdistäminen

Oma käsitykseni on, että sisäviisteiden käyttöönoton lopullisena laukaisijana Suomen osalta on ollut nimenomaan Tukholman Adolf Fredrikin kirkko (kuvat 150—154), joka valmistui v. 1774.

Matti Honka oli introdusoinut ulkoviisteisen ristikirkon Alavetelissä n. v. 1751—54 (kuvat 84) ja sisäviisteisen Teerijärvellä 1774 (kuva 177).

Molempien aiheiden yhdistäminen jäi Antti Hakolan tehtäväksi Kuortaneella 1777 (kuvat 11—22), siitäkin huolimatta, että hän otteissaan oli vanhoillinen ja varovainen.

Honka ja Hakola eivät käyttäneet välikattokupolia vaan ainoastaan opaion-rengasta.

Matti Åkerblom sai Ruoveden ulkoviisteet (kuva 24) Virroilta (kuvat 25, 94—96), joka on Hakolan ainoa ulkoviisteinen ristikirkko.

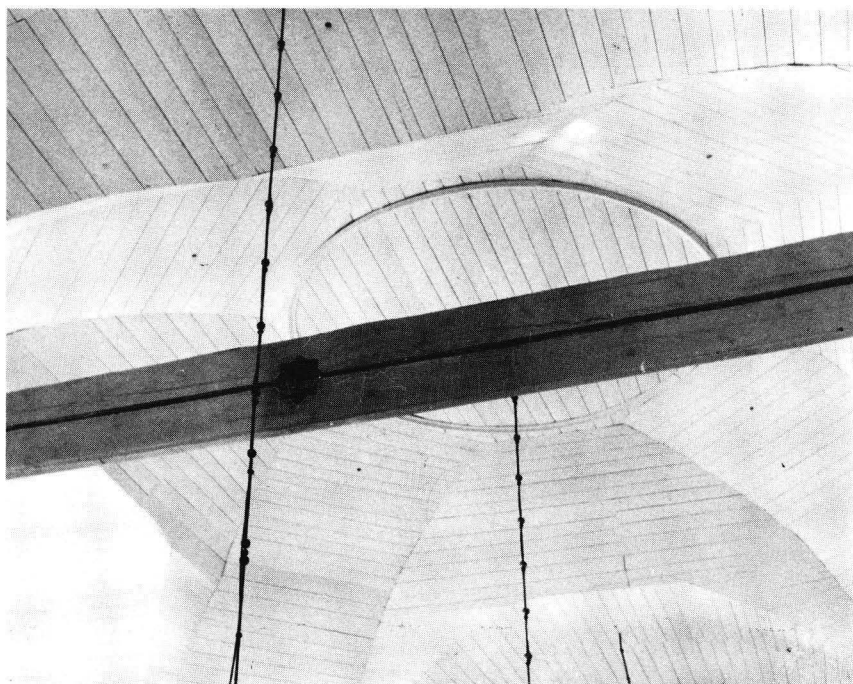
Ulko- ja sisäviisteiden yhdistämisen Ruovedellä samaan kirkkoon (kuva 27) Åkerblomin luulisi saaneen senkin Hakolalta ja silloin nimenomaan

Kuortaneelta, ehkä nimismies Björkin välityksellä. Ruoveden välikattokupolia (kuvat 37, 40, 51—52, 57—61) Åkerblom ei voinut saada Pohjanmaalta, koska siellä ei sellaisia ollut.

Tukholman P. Olavin kappelin sisäkupolista ei luulisi olleen ideanantajaa Ruovedelle. Sehän lie-
nee ollut Roslagskullan (kuva 163) tapainen.³⁰²

Lounais-Suomen ja Päijänteen seudun ristikirkkojen välikattokupoleista ja muista holvauksista ei liioin luulisi olleen välitöntä apua. Ne olivat tiet-
västi toisin jäsennellyt (kuvat 188, 189).³⁰³

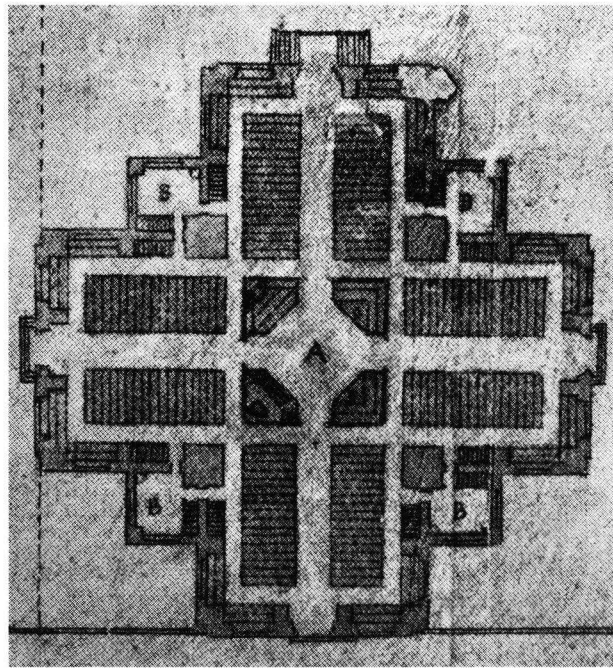
Ruoveden välikattokupolin (kuva 190) varsinaise-
na mallina olisi itse asiassa hyvinkin voinut olla uuden Adolf Fredrikin kirkon kupoli (kuvat 151, 153), nähtävästi merkittävin uutuuksia tällä alalla Ruotsin valtakunnassa sitten Katariinan kirkon kupoli-
holvauksen v. 1675³⁰⁴ ja Karoliinisen hautakuo-
rin holvauksen v:n 1740 vaiheilla (kuva 130).³⁰⁵

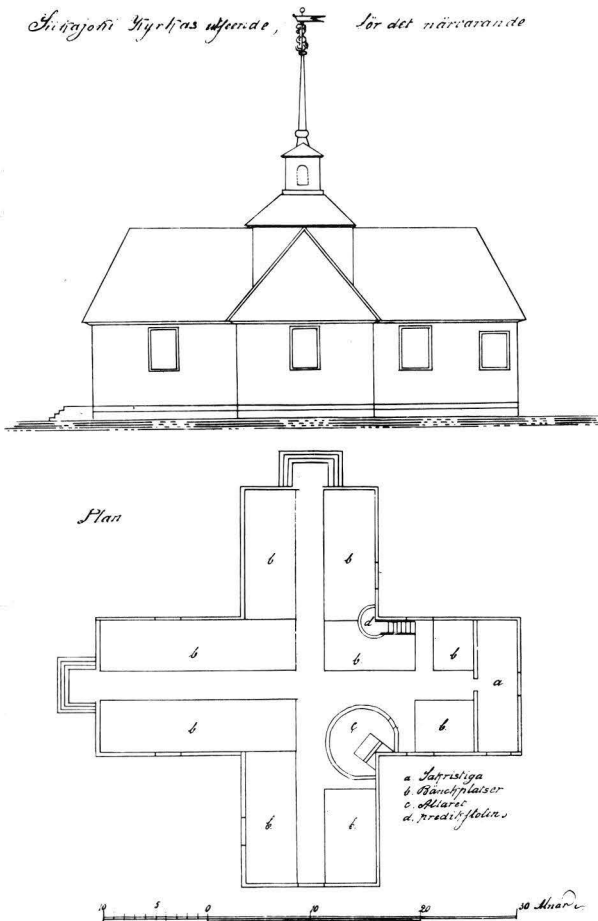
Kuva 190. Ruoveden kirkon välikatto-
kupoli lounaaseen. Valok. kirjoittaja
5.4.1978.

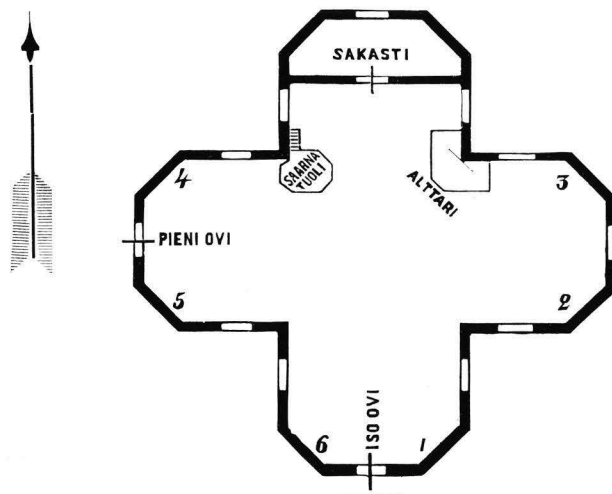
Kuva 191. Katarinan kirkko, Tukholma. Ulkoasu. Adam Perrellen kuparikaiverrus v:lta 1669 Erik Dahlbergin piirustusten mukaan. Dahlberg, Suecia Antiqua et Hodierna.

Kuva 192. Katarinan kirkko, Tukholma. Pohjakaava. Yksityiskohta Jean de la Valléen sijaintiehdotuksesta, ilmeisesti v:lta 1656. Pohjoinen alaspäin. Nordberg — Axel-Nilsson 1944, k. 146.

Kuva 193. Siikajoen kirkko. Rakennettu v. 1701. Johan Oldenburgin 26.4.1852 päiväämään korjauspiirustukseen sisältyvä mittauspiirustus kirkon vanhasta asusta, jossa alttari oli ristinelion kaakkoiskulmassa. Siikajoki KA. Valok. MVHK.

Kuva 194. Oulaisten kirkko v:lta 1753. Rakennusmestarina Matti Honka. Alttari oli ristinelion koilliskulmassa v:n 1882 korjaukseen asti. A.V.F. 1897, k. s. 27. Vrt. yllä kuva 88.

Kaakkoisviisteeseen sijoitettu alttari

Edellisestä on jo käynyt ilmi, että 24-kulmaiseen pohjakaavaan Kuortaneen (1777) toteutuksessa sekä Kauhajoen (1780) ja Ylihärman (1785) ehdotuksissa liittyy kaakkoisviisteeseen sijoitettu alttari (kuvat 12, 74, 76). Koska ainakin periaatteessa voisi olla kysymys erikoisen alttarinsijoituksen osuudesta pohjakaavaratkaisun valintaan tarkastelen lähemmin tätä kysymystä aiempaa esitystäni hieman täydentäen.³⁰⁶

Tukholman v. 1656 perustetussa ns. kaksoisristikirkon muotoisessa Katarinan kirkossa sakaristo on Jean de la Valléen piirustusten mukaisesti koillisessa kulmapaviljongissa, kun taas alttari olisi tullut ristinelioon kulmittain koillispilarin edustalle ja saarnatuoli vastaavasti kaakkoispilarin edustalle siten, että molempiin olisi lagennut ylävalo muuratun kupolin opaion-aukosta. Jokaiseen ristivarteen olisi tullut paitsi lehteri myös sisäänkäynti (kuvat 191—192). Näin keskitetyn tilajäsentelyn ideanantajana oli, kuten Hamberg on korostanut, ranskalaisten hugenottitemppelien perinne. Seurakunnan vastustuksesta johtuen alttari kirkon valmistumisvaiheessa v. 1690 päätettiin siirtää itäsakaraan, minkä jälkeen opaion tukittiin lautakannella v. 1694. Vastaavanlaisia järjestelyjä oli kaavailtu myös Hedvig Eleonoran kirkkoon (työn alla 1665—74), joka sittemmin toteutettiin De la Valléen ideoista poiketen.³⁰⁷

Katarinan kirkon ensimmäinen ja varsin erikoislaatuinen alttarinsijoitus ei näytä saaneen mainittavaa vastakaikua Ruotsissa.³⁰⁸

Sitä vastoin on Suomesta tiedossa ainakin neljä, jo ennen isoavihaa tehtyä ristikirkkoa, Somero 1668,³⁰⁹ Padasjoki 1669,³¹⁰ Kuusamo 1694³¹¹ ja Siikajoki 1701 (kuva 193),³¹² joiden alttari kaiketi alusta lähtien oli ristinelion koillis- tai kaakkoiskulmassa.³¹³

Lisäksi oli Houtskarin (1703—04) alttari alkuaan ristinelion yhteydessä, ilmeisesti sen koilliskulmassa (kuva 185). Kirkon rakennusmestari Erik Nilsson oli Pohjanmaalta.³¹⁴ Käsittääkseni hän on identtinen samannimisen mestarin kanssa, joka v. 1702—12 rakensi Kokkolan kaupungin tapulin ja v. 1706 Vetelin tapulin.³¹⁵

Tällaista menettelyä on sittemmin jatkettu varsinkin Pohjanmaalla ja erityisesti 1700-luvun puolivälin jälkeisissä ristikirkoissa.

Varhaisin tiedossani oleva tapaus on Matti Hongan Oulainen 1753 (kuva 194),³¹⁶ jossa järjestely oli samankaltainen kuin Siikajoella.

Matti Hongan 7.9.1761 esittämässä, Kokkolan pitäjänkirkon laajentamista tarkoittavassa piirustuksessa on ehdotettu alttari ristinelion sisäpuolelta viistettävään koilliskulmaan ja saarnatuoli alttarin yläpuolelle (kuva 171).³¹⁷ Silloinen kirkkoherra Jakob Chydenius tunsikin tämänkaltaisen alttarinsijoi-

Kuva 195. Ilmajoen kirkko vuolta 1764—65. Rakennusmestarina Matti Honka. Sisätila kaakkoon. Valok. K.K. Meinander 1900. MVHK neg. 757.

tuksen ainakin edellisestä virkapaikastaan Kuusamosta.³¹⁸

Matti Hongan Ilmajoen kirkkoon v:ilta 1764—65 tuli alusta lähtien ristineliön kaakkoiskulmaan sijoitettu alttari (kuvat 90, 195),³¹⁹ samoin Hongan v. 1765 rakentamaan Lappajärven (kuva 92)³²⁰ ja v. 1770 rakentamaan Ähtävän kirkkoon (kuva 196).³²¹ Närpiö sai tällaisen v:ien 1771—73 laajennuksessa (kuvat 172, 175),³²² Vöyri v:n 1777 laajennuksessa (kuva 197)³²³ mutta v. 1777 rakennettu Kuortane (kuva 12)³²⁴ ja v. 1778 aloitettu Nurmo (kuva 183)³²⁵ alusta lähtien.

Haapaveden kirkkoa varten 1.3.1781 jälkeen mutta nähtävästi viimeistään alkusyksystä samana vuonna tekemässään piirustuksessa Simon Silvén on ehdottanut alttaria kaakkoisviisteen yhteyteen (kuva 180).³²⁶

Samalla tavalla hän menetteli 5.7.1781 esittämässään piirustuksessa Rantsilan kirkoksi.³²⁷

Nämä molemmat Silvénin piirustukset jäivät toteuttamatta, sillä kirkot rakennettiin YIV:n vastaehdotusten pohjalta.³²⁸

Kokkolan pitäjänkokouksessa 13.6.1784 päätettiin hylätä v. 1761 hyväksytty suunnitelma ja muuttaa ohjelmaa siten, että alttari tulisi sisäpuolelta viistettävään kaakkoiskulmaan vain saarnatuolin jäädessä koilliskulmaan, ”hwilket sätt at inreda Althare och Predikostol här i flere Kyrckor är antaget.”³²⁹ Jo 15.6.1784 Anders Chydenius on tehnyt päätöstä myötäilevän piirustuksen (kuva 198), jonka pohjalta YIV sitten esitti vastaehdotuksensa, kunnes lopulta päästiin itse rakennustyöhön.³³⁰

Voimme vielä todeta, että mainitunlaista kulmitaista alttarinsijoitusta esiintyy vuosisadan vaihteeseen asti, aivan erityisesti Jakob Rijfin rakentamissa tai uusimissa kirkoissa, ja ettei YIV näytä menettelyä erityisemmin vastustaneen. Lopulta YIV kuitenkin v. 1803 otti selvästi kielteisen kannan. Vähänkylön toivoma kulmittainen alttari olisi hartautta häiritsevä eikä sitä koskaan saataisi riittävän juhlalliseksi.³³¹

Nyt esitetyt alttarinsijoitusta koskevat tiedot näyttäisivät antavan aiheetta seuraavanlaiseen tilanteen arviointiin. Ainakin pääasiassa Katarinan kirkosta säteillyt muoti on saavuttanut Kemän Lapin (Kuusamo 1694) ja Pohjois-Pohjanmaan (Siikajoki 1701) jo ennen isoavihaa. Myöhemmin 1700-luvun puolivälin jälkeen levikkikeskuksena ainakin Matti Hongan ja hänen avustajiensa toiminnasta päättäen (Oulainen 1753, Kokkolan pitäjä 1761, Ilmajoki 1764—65, Lappajärvi 1765, Ähtävä 1770, Närpiö 1771—73, Vöyri 1777) oli Kokkolan seutu. Sittenkin tätä ratkaisua ovat harrastaneet alahärmäläiset Antti ja Kaapo Hakola (Kuortane 1777, Nurmo 1778, Ylihärmä 1785) sekä Ilmajoelta käsin toiminut Salomon Köhlström (Kauhajoki 1780), kalajokelainen Simon Silvén (Haapavesi 1781, Ransila 1781) ja lopulta Jakob Rijf, jonka asuinpaikkana oli Uudenkaarlepyyn pitäjän Soklotin kylä.

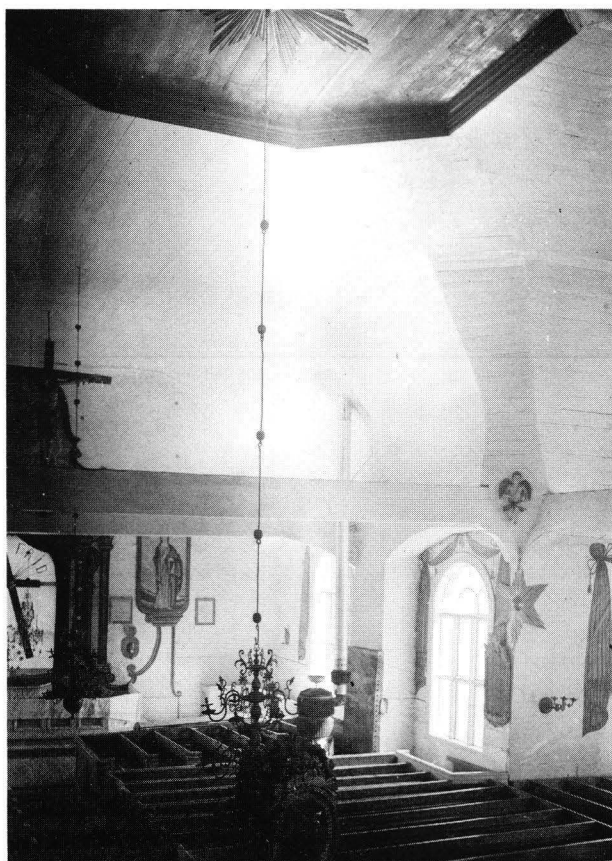
Jo Kokkolassa (1761) alttari olisi liittynyt sisäpuoliseen viisteeseen, ja näin asia ratkaistiin myös Närpiössä (1771—73). Toisaalta ensimmäinen sisäviisteinen puinen ristikirkko Teerijärvi (1774) sai alttarin vielä normaaliin paikkaan, ja samanlaista ratkaisua Silvén ehdotti vielä Merijärvellä (1777). Vasta Kuortaneella (1777) ja Nurmossa (1778) alttari on täydellisen sisäviisteen kohdalla esiintyneeseen sitten tällaisena yhdistelmänä vain toteuttamatta jääneissä tai muutetuissa ehdotuksissa (Kauhajoki 1780, Haapavesi 1781, Ransila 1781, Ylihärmä 1785).

Keskitilan kulmaan sijoitettu alttari ei siis välttämättä ole vaatinut viistettä, eikä täydellisen sisäviisteen käyttöönoton voittopuolisena syynä luulisi olleen seinätaustan järjestäminen alttaria varten.

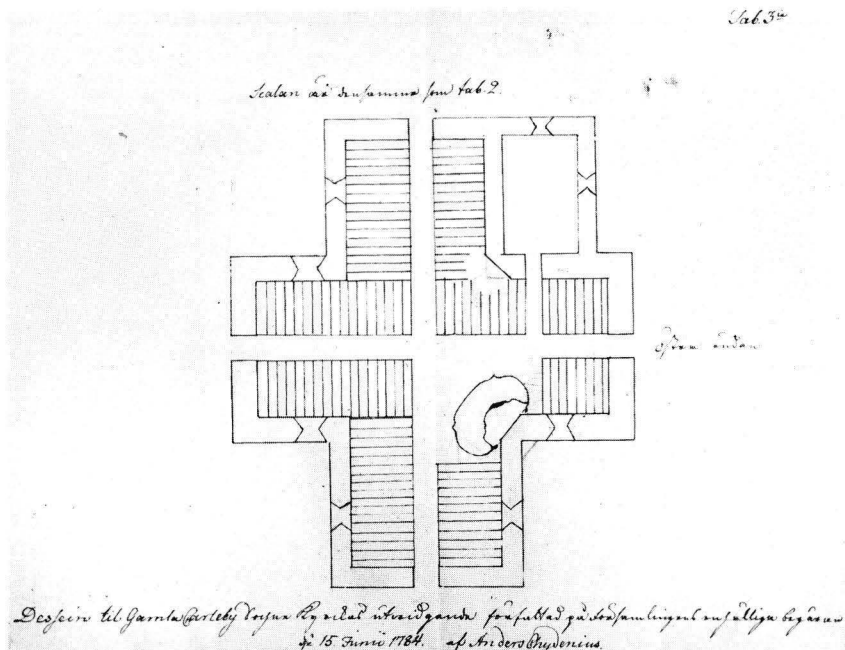
Kuortane (1777) ensimmäisenä 24-kulmaisena ristikirkkona olisi kaiketi hyvinkin voinut syntyä ilman keskitilaan kytkettävää alttaria. Kuitenkin on vaikeata välttää ajatusta, etteikö 24-kulmaisuuksessa nimenomaan Kuortaneella olisi nähty keino saattaa myös alttarikysymys entistä tyydyttävämpään päätökseen.

Kuva 196. Ähtävän kirkko v:lta 1770. Rakennusmestarina Matti Honka. Sisätily itään. Valok. P.O. Welin 1959. MVHK neg. 59848.

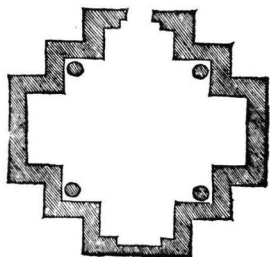
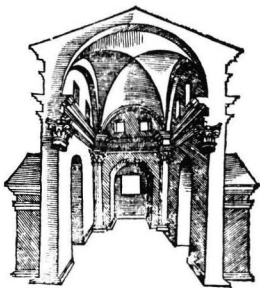

Kuva 197. Vöyrin länsitorillinen tukipilarikirkko rakennettiin alkuaan v. 1626 ja laajennettiin ristikirkoksi v. 1777. Alttari oli v. 1777—1841 ristineliön kaakkoiskulmassa, jossa tästä järjestelystä vielä jälkiä. Sisätily kaakkoon. Valok. K.K. Meinander 1900 tai 1901. MVHK neg. 881.

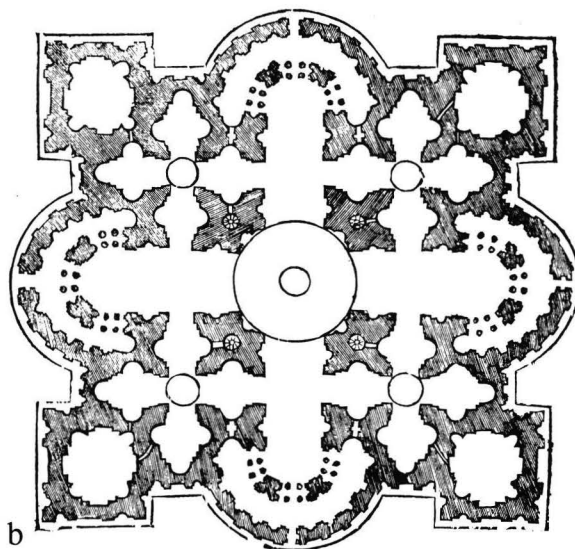

Kuva 198. Kokkolan pitäjänkirkko. Anders Chydeniuksen 15.6.1784 päivää laajennusehdotus, jonka mukaan alttari tulisi sisäpuolelta viistettävään kaakkoiskulmaan saarnatuolin jäädessä koilliskulmaan. YIV kuninkaalle 4.4.1786. RVA.

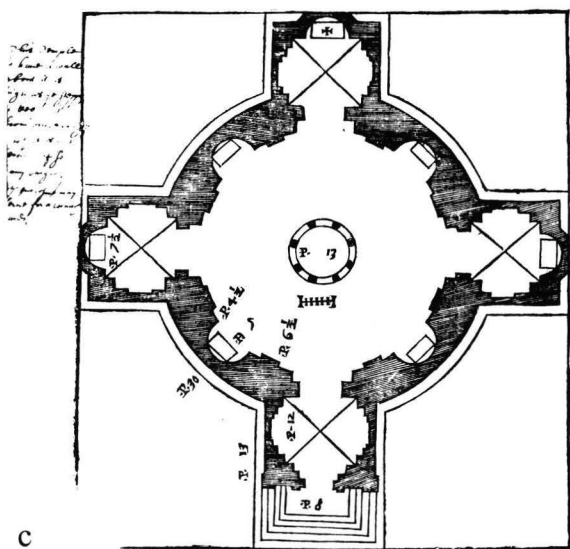
Il presente tempio è fuori di Roma, parte di pietra cotta, & parte di marmo, liquale è rinunato affatto, & si giudica che fusse un sepolcro, & è di forma quadrata perfetta per ogni verso: da muro a muro è circa palmi trenta. La grossezza del muro è palmi due & mezzo. La larghezza delle capelle è palmi dieci. La porta è larga palmi cinque. L'altezza delle colonne con le bafe, & i capitelli è palmi ventidue & mezzo. La grossezza d'effe è poco più di due palmi. L'architrave, il fregio, & la cornice è alta da palmi quattro, dalla cornice alla sommità della volta è da palmi undeci. L'altezza de gli archi delle capelle è palmi venti.

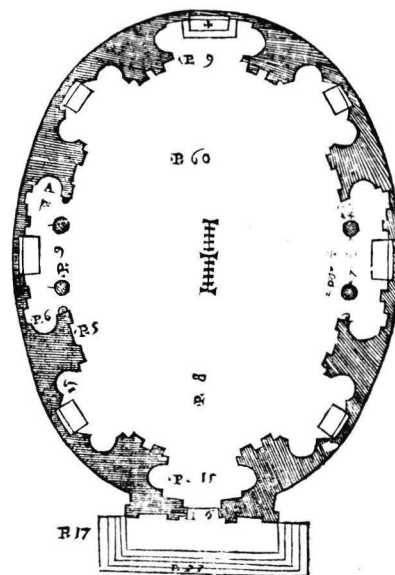
a

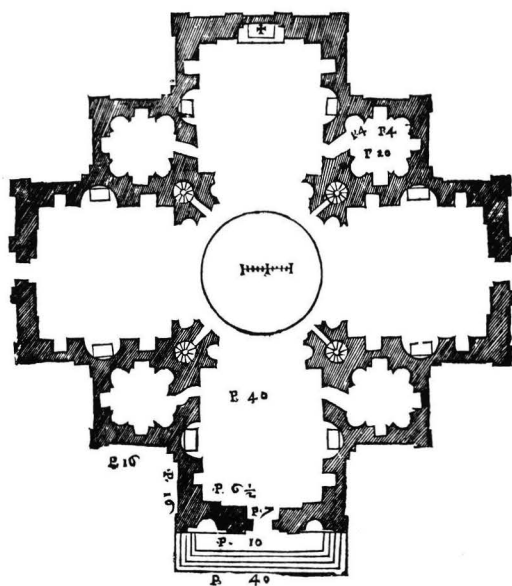
b

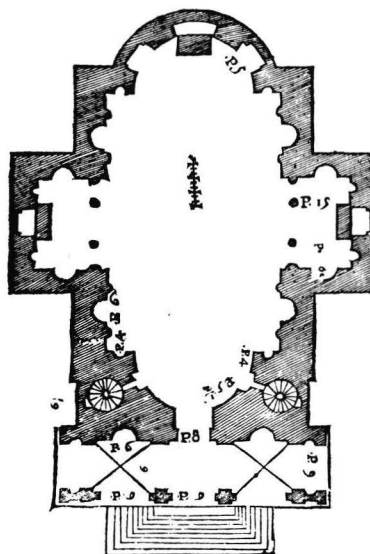
c

d

e

f

Kuva 199. Sebastiano Serlione Tutte l'opere d'architettura-teo-
seen sisältyviä pohjakaavoja. Serlio 1619 III, f. 63 v., f. 65 v., V,
f. 203 v., f. 204 v., f. 213 v., f. 218 v. Näistä järjestyksessä toisena
oleva tarkoittaa Baldassare Peruzzin muunnelmää Bramanten
Pietarinkirkkoa varten tekemistä ehdotuksista.

Pohjakaavakokeilujen käytännöllisiä taustatekijöitä

Painavina syinä puisten ristikirkkojen pohjakaavakokeiluihin 1700-luvun kolmannella neljänneksellä ja ehkä varsinkin 1770-luvulla ovat nähdäkseni olleet kruunun väestö- ja asutuspolitiikka, väkiluvun ennen kuulumattoman voimakas nousu ja siihenastisten kirkkotyyppien riittämättömyys tilakysymyksiä ratkottaessa.³³² Itä-Suomessa Haminan kaksoisristikirkot ovat olleet formaalisina virikkeenantajina vastaavanlaisiin, kulmaulokkeita ja myös kapenevia ristivarsia käyttäviin tilajäsentelyihin. Pelkästään tyyliseikoista tuskin täälläkään oli kysymys.³³³

Samalla monikulmainen pohjakaava on tehnyt mahdolliseksi entistä lyhyempien hirsien käytön, mikä arvattavasti sopi hyvin yhteen kruunun metsänsuojelu- ja puunsäästöpyrkimysten kanssa.³³⁴

Vaikkei kaadettavien puiden määrä välttämättä olisi pienentynyt, puutavaran hukkaprosentti kuitenkin olisi voinut jonkin verran vähetä. Samalla kun entistä lyhyempiä hirsii oli helpompi liikutella itse salvostyön määrä kuitenkin lisääntyi useampien nurkkien takia. Kuten edellisestä jo on käynyt ilmi, 24-kulmaisten ristikirkkojen suunnitteluvaiheissa ei tiettävästi kuitenkaan ole suoranaisesti viitattu hirsien puutteeseen. Tämä olisikin ollut vähemmän tarkoituksenmukaista, kun samalla haluttiin välttää kirkon tekoa. Orivedellä todettiin kuitenkin, ettei seinähirsien tarvinnut olla kuin 4 sylen pituisia.

Pohjakaavakokeilujen, väkiluvun kasvun ja puunsäästön kannalta on valaisevaa todeta, ettei Kuortanetta ensimmäisenä 24-kulmaisena ristikirkkona kuitenkaan tehty emäkirkoksi vaan kappeliksi. Vasta Ruovesi rakennettiin emäkirkoksi ja sama oli tarkoitus Orivedellä. Seuraavat suunnitelmat, Teisko ja Kauhajoki, tehtiin kappeleita varten, kun taas Ylihärmä valmistuessaan oli vain saarnahuone. Alaveteli oli vielä laajennuksen jälkeenkin vain kappelin asemassa.

Mainittujen toteutusten ja suunnitelmien keskinäinen järjestys koon mukaan on seuraava: Orivesi (66 × 60 k.), Ruovesi (65 × 60 k.), Kuortane (60 ½ × 60 ½ k.), Teisko (59 ¼ × 55 k.), Kauhajoki (53 × 54 k.), Alaveteli (50 ½ × 50 ½ k.), Ylihärmä (45 ¼ × 45 ¾ k.).

Emäkirkot ovat siis kuten odottaa sopii kappeleita isommat ja viimeisenä tulee saarnahuone.

Itse asiassa vaikuttaa nyt ilmeiseltä, ettei seurakunnan silloinen arvoasema ole mekaanisesti säädellyt 24-kulmaisen pohjakaavan valintaa, vaan että

ratkaisut ovat ensi sijassa riippuneet paitsi rakennusmestarien ehdotuksista myös päätöksentekijäin mieltymyksistä ja käsityksistä siitä, mikä seurakunnan asema tulee olemaan pitemmällä tähtäimellä.

Vastaavanlaista ylikomeutta ja ”kaukonäköisyyttä” on jonkin verran harrastettu pohjalaisissa renessanssitapuleissa. Yleensä kolmen kellon tapuleita tehtiin vain emäkirkkojen yhteyteen tai kappeliseurakuntiin, jotka toivoivat pian pääsevänsä itsenäisiksi.³³⁵

Täytynee vielä ottaa huomioon sekin mahdollisuus, että Matti Honka olisi saanut haltuunsa jonkinlaisen mallipiirustussarjan, joka olisi sisältänyt tavallisen ja ulkoviisteisen ristikirkon ohella myös muut hänen ajan mittaan käyttämänsä tai osittain kokeilemansa pohjakaavat. Jo Serlion Tutte l'opere d'architettura³³⁶ olisi tarjonnut riittävän aineiston (kuva 199).

Tähän kysymykseen liittyy kenties mahdollisuus, että Pohjanmaalla joskus 1700-luvun kolmannella neljänneksellä papiston ja rakennusmestarien yhteistyönä olisi hahmoteltu tyyppisarjaa, joka olisi luontevasti sopeutunut seurakuntien arvoasteikkoon eli vastannut saarnahuonetta, kappelia ja emäkirkkoa. Jos tällaista todella on tapahtunut, 24-kulmaista ristikirkkoa luulisi kaavaillon nimenomaan emäkirkkoja varten. Kuten jo tiedämme, kaavaa ei ole mekaanisesti noudatettu.

Tulevaisuuden asia on selvittää, missä määrin akustiset näkökohdat kenties olisivat myötävaikuttaneet ulko- ja sisäviisteiden käyttöön.

Pohjanmaan kellotapuleissa esiintyvä tapa salvoa pohjakerroksen seinät liuhalle eli ulospäin kallelleen (kuvat 200–201)³³⁷ on luullakseni edistänyt kellojen äänen kuulumista.

Vastaavasti keskisuomalaisten tapulien pohjakerroksen ristimäinen, ulospäin kapenevin sakaroin varustettu sisätila (kuva 202) on voinut edistää kuuluvuutta.³³⁸

Itäsuomalaisten kahtamoisten ja ristikirkkojen kapenevissa ristivarsissa (kuvat 203–204)³³⁹ on ehkä nähty keino edistää messun, virrenveisuun ja saarnan kuuluvuutta.

Onhan kapeneva ristivarsi jossain määrin esim. kanteleen kopan muotoinen.

Jos näitä näkökohtia pyritään soveltamaan pohjalaisiin ulko- ja sisäviistekirkkoihin, herättää huomiota kanteleen rakentamisen ja soiton perinne erityisesti Kaustisen, Vetelin ja Halsuan pitäjissä (kuva 205), jotka ovat Kokkolan entisiä kappeleita.

Kanteleen soiton ohella kuvaan kuuluu myös viulunsoitto, josta näillä seuduilla on kirjallisia tietoja 1700-luvun jälkipuoliskolta lähtien.³⁴⁰

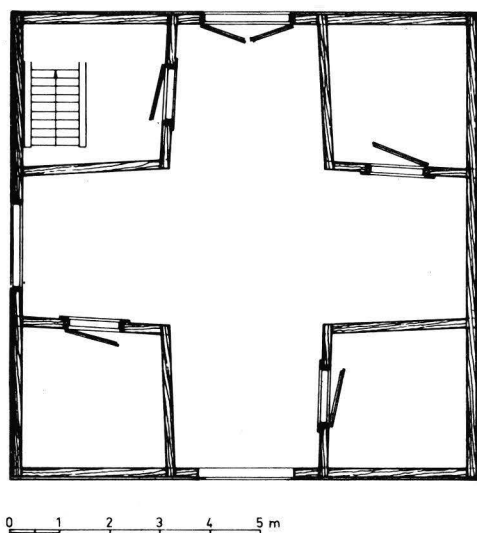
Kuortaneelta on A.O. Väisäsen ja Heikki Klemenin mukaan pantu muistiin pyörein luvuin 600 sävelmää eli enemmän kuin mistään muusta Suomen pitäjistä.³⁴¹ Vaikka tilasto ei enää pitäisikään täsmällisesti paikkaansa tämän kuitenkin luulisi merkitsevän tavallista suurempaa musikaalista harrastusta. Tuntuu luonnolliselta, että juuri tällaiselle paikkakunnalle on ensimmäisenä rakennettu puukirkko, jossa tilajäsentely on mahdollisimman rikas ja akustiikka tiettävästi tavallista parempi.³⁴²

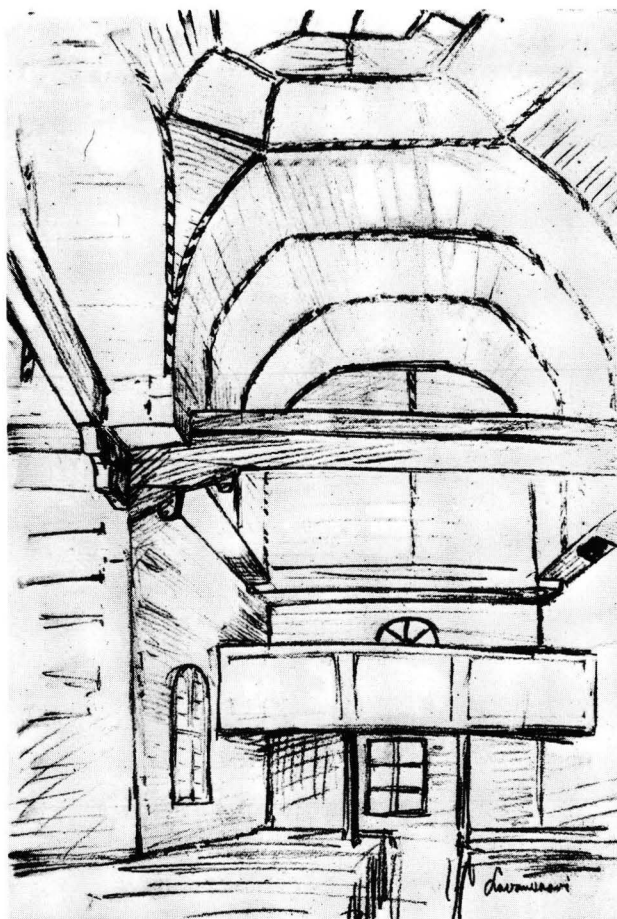
Kuva 200. Tornion v. 1684—86 rakennettu kaupunkikirkko ja sen n. v. 1686—88 tehty tapuli luoteesta. Valokuvapostikortti.

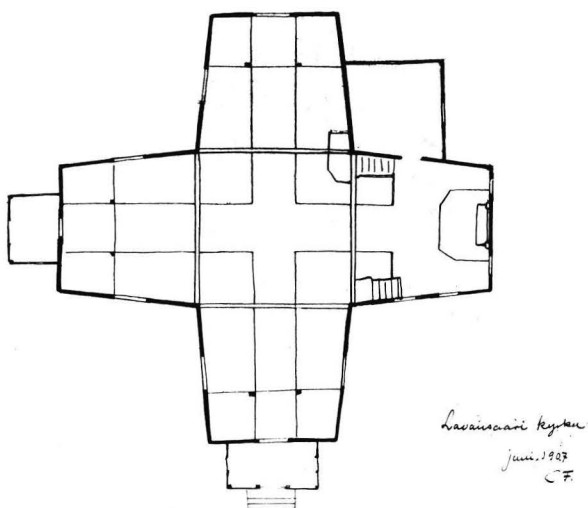
Kuva 201. Alavieskan v. 1795 rakennettu ja v. 1916 palanut kirkko sekä mahdollisesti n. v. 1746—53 rakennettu tapuli lounaasta. Valok. K.K. Meinander 1905. MVHK neg. 2234.

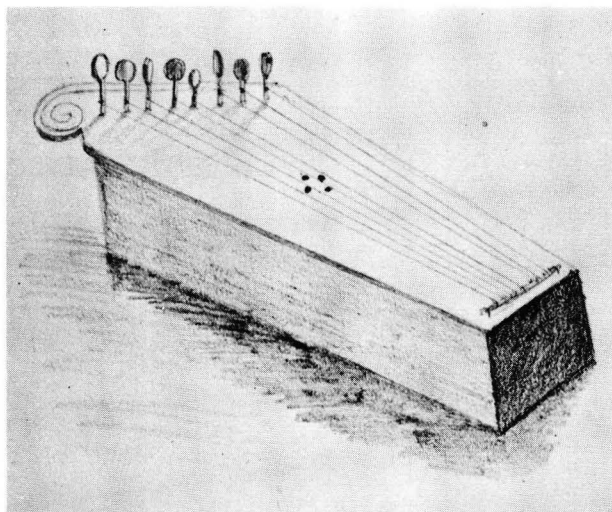
Kuva 202. Joutsan tapuli n. v:lta 1820. Rakennusmestarina todennäköisesti Eerik Jaakonpoika Leppänen. Pohjakerroksen pohjakaava. Pettersson 1976, k. s. 526.

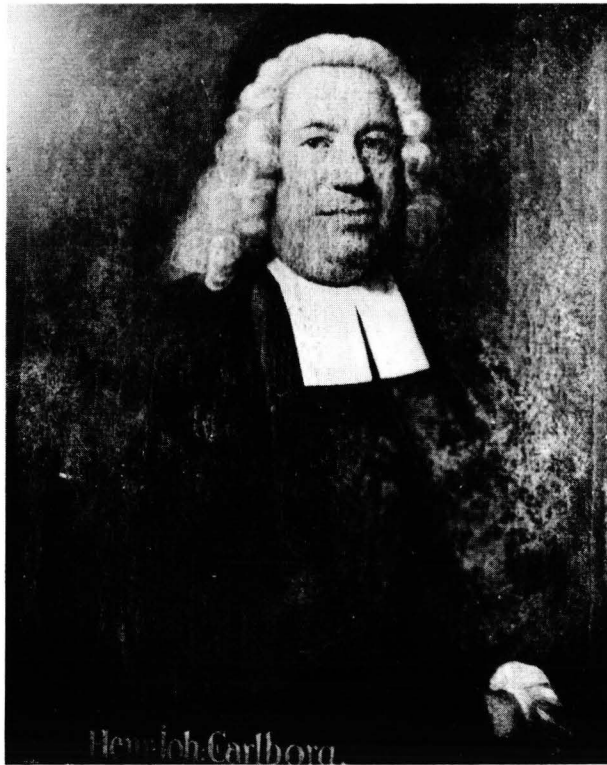
Kuva 203. Lavansaaren kirkko v:lta 1783. Sisätila pohjoiseen. Carl Frankenhaeuserin lyijykynäpiirros, ilmeisesti v:lta 1907. MVHK.

Kuva 204. Lavansaaren kirkko. Pohjakaavamittaus. Carl Frankenhaeuser 1907. MVHK.

Kuva 205. Kantele Keski-Pohjanmaalta. V.E. Laurellin lyijykynäpiirros v:lta 1882. MVKK 1483:124.

Kuva 206. Närpiön kirkkoherra Henrik Johan Carlborg, s. 1694, k. 1764. J.H. Scheffelin maalaama öljyvärimuotokuva, todennäköisesti v:ltä 1747, Närpiön kirkossa. Valok. K.K. Meinander 1900. MVHK neg. 875. Meinander 1931, k. 141.

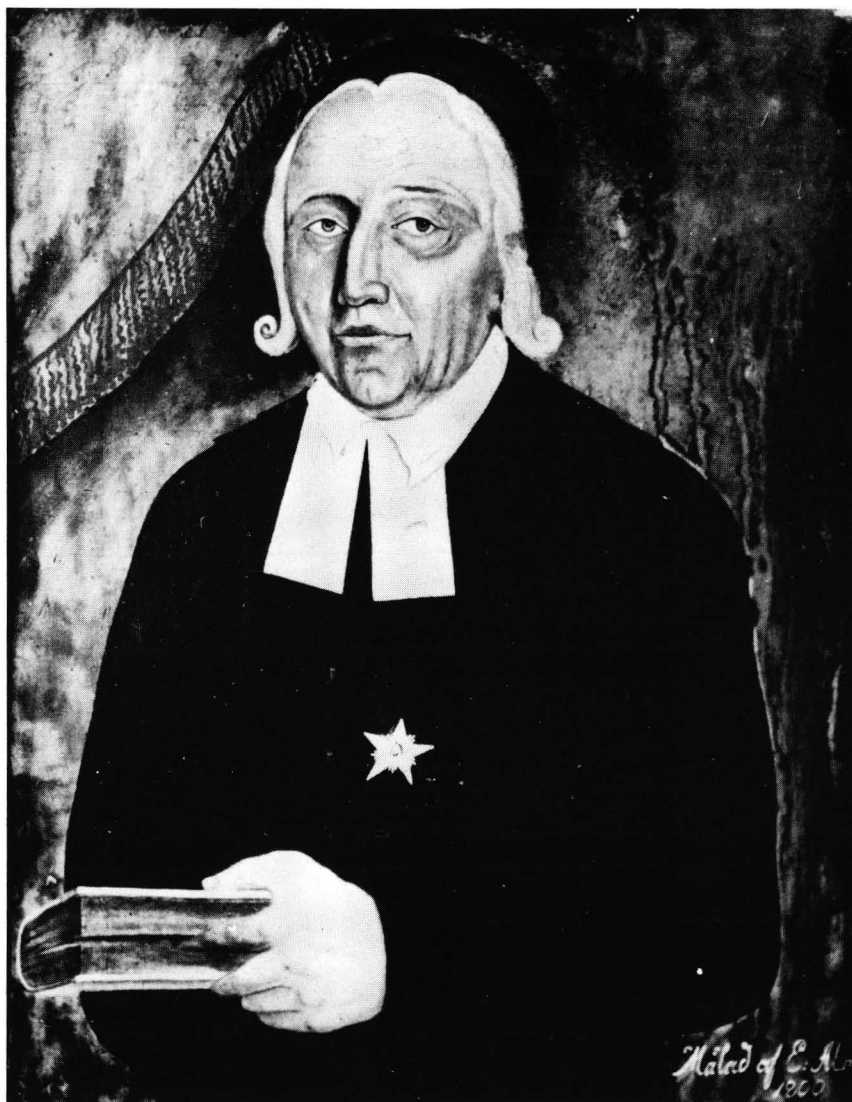
Henkilökysymyksiä

Viimeksi käsitellyissä pohjakaavakeiluissa ja niihin liittyvissä seikoissa aloiterikkeilla ja ennakkoluulottomilla virkamiehillä, erityisesti papistolla, on saattanut olla paljonkin sanottavaa. Tarkastelen näytteeksi muutamia tapauksia.

Henrik Johan Carlborgin (s. 1694, k. 1764) osuudesta Närpiön kirkon laajennukseen on jo yllä ollut puhe (kuva 206).³⁴³ Lähes vastaavanlaista aktiiviteettia osoitti hänen seuraajansa Johan Laihian-der (s. 1720, k. 1795), poikkeuksellisen oppinut mies, joka päin vastoin kuin Carlborg lukeutui hattupuolueeseen.³⁴⁴

Matti Hongan näkökulmasta on erityisesti syytä mainita Kuusamosta Kokkolan pitäjän kirkkoher-raksi tullut Jakob Chydenius (s. 1703, k. 1766) ja hänen kuuluisa poikansa Anders Chydenius (s. 1729, k. 1803), joka v:sta 1753 oli saarnaajana ja sittemmin kappalaisena Alavetelissä sekä v:sta 1770 Kokkolan kirkkoherrana (kuva 207).³⁴⁵

Anders Chydeniuksen yleishyödyllisen ja poliittisen toiminnan peruspiirteissä on nähdäkseni tiettyä paralleeliteettia hänen toiminnalleen kirkonrakennusasioissa, joista on runsaasti tietoja Kokkolan pitäjänkirkon ja Kokkolan kaupunkikirkon laajen-

Kuva 207. Kokkolan pitäjän kirkkoherra Anders Chydenius, s. 1729, k. 1803. Emanuel Almin maalaama öljyvärimuotokuva

v:ltä 1800 Kaustisen kirkossa. Valok. K.K. Meinander 1900. MVHK neg. 4827. Meinander 1931, s. 134.

nus- ja korjaustöiden osalta.³⁴⁶ Ohjelmat selkiytyvät nähtävästi asteittain eikä uuden työvaiheen alkaessa läheskään aina ollut tietoa siitä, miten se päättyisi. Toimenpiteitä sävytti melkoinen ennakkoluulottomuus ja epäsovinnaisuus mutta myös ilmeisen holhoava asenne seurakuntalaisiin päin.

Matti Hongan rakentaessa ikäjärjestyksessä toisen ulkoviisteisen ristikirkkonsa Oulaisiin (1753), täällä ei vielä ollut omaa kappalaista, vaan sielunhoitajana toimi Pyhäjoen emäseurakunnan pitäjänapulainen Aron Wilander (s. 1720, k. 1760).³⁴⁷ Emäseurakunnan johdossa sitä vastoin oli v. 1744—72 Petter Niklas Mathesius (s. 1711, k. 1772), valistunut ja monitoiminen mies (kuva 208), jonka vaikutus Pohjanmaan historiaan on ollut hyvin suuri. Myssypuolueen jäsenenä hän oli useilla valtiopäivillä.³⁴⁸ Pitäisin itsestään selvänä, että hänen kantansa on vaikuttanut pohjaratkaisun valintaan.

Teerijärven kappalaisena v. 1760—81 oli Georg Mathesius (s. 1732, k. 1816), tunnettu taloustieteellisistä harrastuksistaan (kuva 209).³⁴⁹ Hänen osuu-

tensa v. 1774 rakennetun kirkon suunnittelussa on kuitenkin avoin kysymys.

Antti Hakolan kotiseurakunta Alahärmä kuului Lapuan emäpitäjään, jonka kirkkoherrana v. 1757—88 oli Isak Lithovius (s. 1709, k. 1788), innokas saarnamies ja puhdasoppisuuden täysiverinen edustaja. V:n 1771 rovastintarkastuksessa todettiin, että hän valvoi seurakunnissaan mitä tarkimmin kristillistä vaellusta, kun hän joka juhlapäivä saarnasi vuorottain kirkoissaan.³⁵⁰ Kun myös Ylihärmä kuului Lapuan emäpitäjään ja sai vielä Lithoviuksen eläessä 24-kulmaisen pyhäkön, herää epäily, että mahtavalla rovastilla ”vanhoillisuudetaan” huolimatta olisi ollut osuutta uudenlaisen pohjakaavatyypin käyttöönottoon.

Kuortaneen rakentamisen aikoihin seurakunnan kappalaisena ollut Gabriel Collin (s. 1707, k. 1778) oli Ruoveden kirkkoherran poika. Hän oli aikanaan käynyt ”riiumatkoilla” Ruovedellä mutta hänen muista varteenotettavista ominaisuuksistaan en toistaiseksi ole tavannut tietoa.³⁵¹

Myös Alahärmän tämän vaiheen kappalainen

Kuva 208. Pyhäjoen kirkkoherra Petter Niklas Mathesius, s. 1711, k. 1772. Per Fjellströmin maalaama öljyvärimuotokuva n. v:lta 1756 Pyhäjoen pappilassa. MVHK neg. 8780. Meinander 1931, s. 114—115.

Kuva 209. Teerijärven kappalainen ja sittemmin Uudenkaarlepyyn kirkkoherra Georg Mathesius, s. 1732, k. 1816. Mikael Toppeliuksen maalaama akvarellimuotokuva 1800-luvun alusta. Suomen Kansallismuseo, inv. n:o 5734:1. Valok. E. Laakso 1954. MVHK neg. 47728. Meinander 1931, k. 569.

Johan Stenbäck (s. 1728, k. 1789) jää aiheemme kannalta verrattain värittömäksi.³⁵²

Turun piispoista, jotka tarkastusmatkoillaan olisivat voineet puuttua kirkkotyypiasioihin, tulevat ajankohdan puolesta kysymykseen Johan Brovallius (virassa 1749—55) ja Carl Fredrik Mennander (virassa 1757—75). Molemmilla oli läheisiä suhteita Pohjanmaalle. Brovallius teki laajan tarkastusmatkan vuodenvaihteessa 1750—51, Mennander vuodenvaihteessa 1759—60.³⁵³ Seuraava piispa Jakob Haartman (virassa 1776—88) astui näyttämölle siksi myöhään,³⁵⁴ ettei hän ilmeisestikään ole ehtinyt näihin kysymyksiin vaikuttaa. Toistaiseksi en kuitenkaan ole tavannut mitään tietoja siitä, että piispat olisivat tehneet selviä ehdotuksia rakennusmuotojen suhteen.

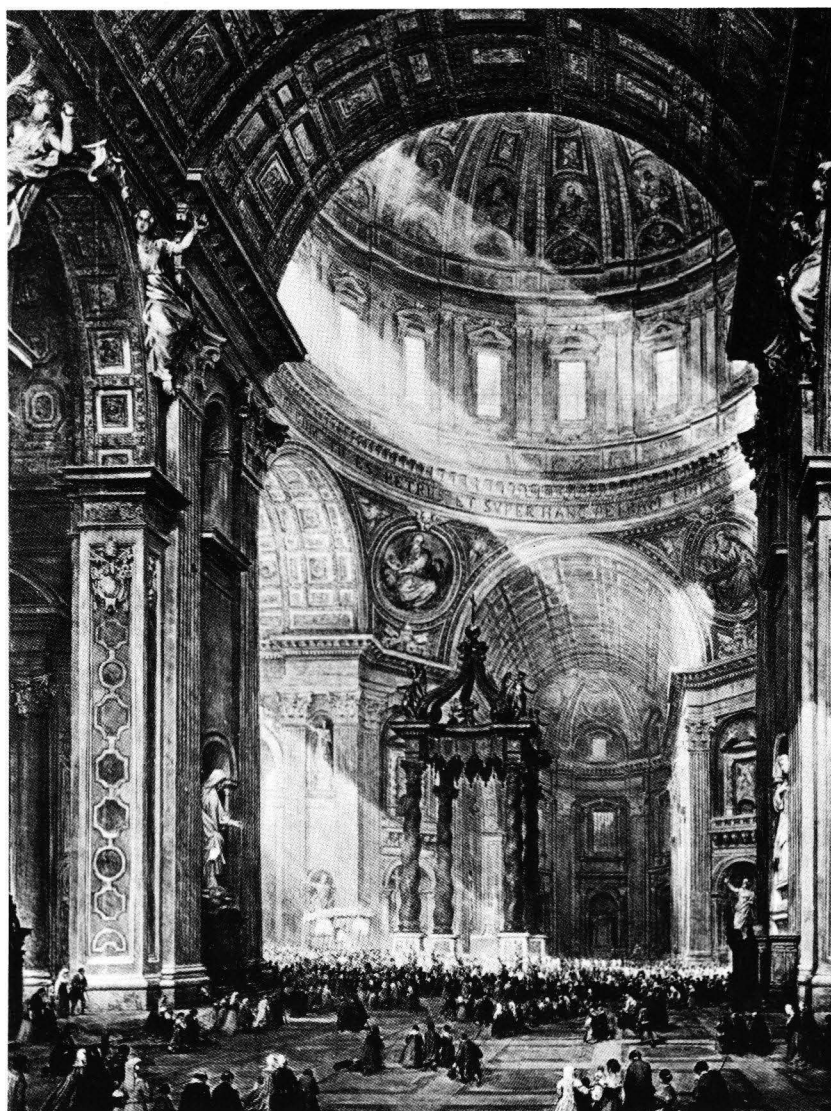
Pohjanmaan läänin maaherroista tulevat kysymykseen Gustav Abraham Piper (virassa 1746—61)³⁵⁵ ja Lars Johan Göös (virassa 1763—74)³⁵⁶ sekä Vaasan läänin ensimmäinen maaherra Bror Cederström (virassa 1775—85).³⁵⁷ Piper oli poikkeuksellisen virkaintoinen ja kiinnostunut

myös rakennusasioista ja metsänsäästökykyisistä,³⁵⁸ Göös yleensä talouselämästä, isojaosta ja suoviljelystä. Cederström oli ennen Vaasaan tuloaan toiminut Karlstenin linnoituksen komendanttina ja nautti Kustaa III:n suosiota. Kuortaneen ja varsinkin Ruoveden kirkon suunnitteluun Cederström olisi ehtinyt vaikuttaa, viimeksi mainittuun kaiketi kruununvouti Björckin kautta. Vaasan läänin seuraava maaherra Adolf Tandefelt (virassa 1785—94) oli aiemmin toiminut Oulun läänin maaherrana (1782—85) sekä jo v. 1778 Vaasassa v.t. maaherrana (kuva 210).³⁵⁹ Pääongelmamme kannalta hän kuitenkin Ylihärman tapauksesta huolimatta sattuu liian myöhäiseen ajankohtaan.

Lopulta täytynee erityisesti Kuortaneen ja sen lähimpien seuraajien kohdalla ottaa huomioon mahdollisuus, että entistä rohkeampiin ratkaisuihin olisi myötävaikuttanut se yleinen innostus ja optimismi, joka seurasi Kustaa III:n v. 1775 tekemää Suomen matkaa. Pohjanmaan osalle tuli erityisesti lääninjakko ja Vaasan hovioikeuden perustaminen.³⁶⁰

Kuva 210. Vaasan läänin maaherrana v. 1785—94 toiminut Adolf Tandefelt, s. 1747, k. 1822. C.F. von Bredan maalaama öljyvärimuotokuva v:lta 1814 Turun hovioikeudessa. Valok. P.O. Welin 1975. MVHK neg. 131053. Meinander 1931, k. 314.

Kuva 211. Pietarinkirkko, Rooma. Sisä-
tila pääkupolin kohdalla pohjoiseen
nähtynä. Louis Haghen akvarelli v:lta
1864. Lees-Milne 1967, k. s. 179.

Tiivistelmä

Nyt läpiviedyn selvittelyn valossa 24-kulmaisen ristikirkon keskeisistä syntyongelmista toiset ovat ratkenneet nähdäkseni vakuuttavammin, toiset vain vaihtoehtoisina todennäköisyyksinä. Haluamatta toistaa jo esitettyjä päätuloksia korostan kuitenkin vielä muutamia mielestäni tärkeitä pidettäviä seikkoja.

Pohjakaavaratkaisun ja tilajäsentelyn osatekijät sekä sommitteluvirikkeet ovat tulleet useana peräkkäisenä tapahtumana voittopuolisesti Ruotsin ja erityisesti Tukholman kautta.

Kaiken takana muita vaikuttavampina idealähteinä ovat olleet ne suunnitelmat, jotka Bramante ja hänen lähimmät seuraajansa tekivät Rooman uutta Pietarinkirkkoa varten ja jotka erilaisina yhdistelminä muodostivat ihailtuja malleja johtavalle länsimaiselle kirkkoarkkitehtuurille (kuva 211).

Ruotsin maaperällä ovat tärkeitä väliasemina nähtävästi olleet toisaalta suurvalta-ajan hautakuo-riarkkitehtuuri erityisesti sellaisena kuin se ilmeni Ritariholman kirkon ja Ludgon yhteydessä sekä toisaalta Karlskronan ja Tukholman Adolf Fredrikin kirkot. Näistä ensin mainittu keskeneräisenä purettiin jälkimmäisen valmistuessa juuri kustavilaisen kauden alussa sisäviisteillä varustettuna v. 1774.

Vielä samana vuonna 1774 teki Matti Honka Teerijärvellä Pohjanmaan ensimmäisen sisäviisteisen puukirkon, kun taas Antti Hakola Kuortaneella v. 1777 yhdisti samaan kirkkoon nyt uudet sisäviisteet ja Matti Hongan jo 1750-luvun alussa introdusoimat ulkoviisteet. Seuraavan askeleen otti Matti Åkerblom Ruovedellä v. 1777–78 liittäessään Kuortaneelta saamaansa 24-kulmaiseen pohjakaavaan lounaissuomalaisia piirteitä ja välikattokupolin, joka todennäköisesti pyrki myötäilemään Tukholman Adolf Fredrikin kirkon v. 1773 tehtyä ja ehkä Pariisin Panthéonin innoittamaa pendenttiivi- ja kalottikupolia. Ylihärmässä Kaapo Hakola v. 1785–87 lähinnä toisti isänsä Kuortaneella käyttämät ratkaisut, näin myös holvauksessa, johon ei

kuulu välikattokupolia. Ruovesi liittyy siis Pohjanmaan 24-kulmaisiin kirkkoihin vain pohjakaavan pääpiirteiden osalta. Muutenhan se on vahvasti lounaissuomalainen.

Strzygowskin perimmäisiin käsityksiin verrattuna tuloksemme eivät niistä ehdottoman jyrkästi poikkea. Tilanne voidaan kuitenkin nyt nähdä sekä arkkitehtonisesti ja teknisesti että historiallisesti nyanssoidummin. Bramanten viitoittamat monumentaalisen tilan jäsentelykeinot tarjosivat uudelleen yhteen koottuina rakennustaiteellisesti arvovaltaisen ja teknisesti hämmästyttävän käyttökelpoisen esikuvan ajankohtana, jolloin väkiluvun voimakas nousu vaati lamasalvoksien ristikirkon yhä uusia pohjakaavakokeiluja. Toisaalta kruunun metsänsuojelu- ja puunsäästöpyrkimykset näihin aikoihin suosivat entistä lyhyempien ja samalla helpommin liikuteltavien hirsien käyttöä. Kuitenkin on pidettävä mielessä, että ulkoviisteinen ristikirkko Pohjanmaalla neljännesvuosisadan kukoistuksen jälkeen jo oli väistymässä mutta sisäviisteinen ristikirkko vasta alkuvaiheessaan. Itse asiassa 24-kulmaiset kirkot sijoittuvat keskimäärin näiden tapahtumien liitoskohtaan. Kyseessä ei näyttäisi olevan kovin kiinteä synteesi vaan vähälukuiseksi jäänyt uskaliaiden kokeilujen sarja, josta pitempikäisena tuloksena olikin pelkästään sisäviisteillä varustettu kirkko.

Sekä Kuortaneella ja Ylihärmässä että Ruovedellä valmistumisvaiheen ilme paljaista hirsiseinistä ja jyrkistä paanukatoista johtuen epäilemättä on ollut korostetusti vanhahtava. Kirkkojen perusratkaisuihin sisältyvien ”uutuuksien” näkökulmasta on tapahtunut huomattavaa arkaisoitumista, mikä useinkin helposti aiheuttaa väärinkäsityksiä taidehistoriallisessa arvioinnissa. Esim. Ruoveden kohdalla on syytä muistaa, että kirkko myös on rakentajasukupolven haluamalla tavalla Sofia Magdalena sekä pitäjäläisten ja rakennusmestarin varmaankin tietämättä renessanssista lähtien johtavan ja yhä uudistuskäytön keskeiskirkkotyyppin edustaja.

- 1 Lindberg 1926, s. 166—168; Lindberg 1927, s. 172—174.
- 2 Lindberg 1934 ja 1935. Alaveteli, Kuortane, Ruovesi ja Ylihärmä sekä tyyppikaavio n:o XXIII.
- 3 Klemetti 1927, s. 92—97.
- 4 Klemetti 1927, s. 145—148; Vrt. Klemetti 1936, s. 29 ja Gardberg 1957, s. 145—146.
- 5 Klemetti 1932, s. 180—193.
- 6 Luutonen-Koivisto 1928.
- 7 Koukkula 1967, erit. s. 359—363.
- 8 Strzygowski 1928, s. 69—72, erit. s. 71, pl. XVIII: a—b, pl. XIX: a—b, k. 40.
- 9 Strzygowski 1929, s. 20, 151, 225, k. 5.
- 10 Strzygowski 1929, s. 236, k. 227.
- 11 Strzygowski 1929, s. 147, 243, 245, k. 6, 126—131.
- 12 Strzygowski 1929, s. 249, k. 240, 241.
- 13 Strzygowski 1929, s. 250.
- 14 Pettersson, Den finska träkyrkoarkitekturen. Konsthistorisk pro gradu-avhandling 1939, s. 184—209. THL; Pettersson, Ruoveden kirkko ja sen rakennusmuotojen alkuperä. Esitelmä Ruovesi-Seurassa 23.2.1952; Pettersson, Matti Åkerblomin pohjoishämäläiset puukirkot. Esitelmä Suomen Museoliiton museopäivillä Tampereella 28.8.1954; Pettersson 1956, s. 104—110; Pettersson 1959, s. 106.
- 15 Pettersson 1975, s. 136—139 ja erit. viitteet 18, 21, 22.
- 16 Klemetti 1927, s. 92—97, k. 178—182, erit. k. 181; Klemetti 1932, s. 179—181; Inv. 1827. Kuortane KA. Rakennusvuosi 1777; Vrt. Meinander 1923, s. 46. Arvelu, että Hakola olisi rakentanut Kuortaneen kirkon.
- 17 Katselmuspkt. 3.5.1736. Lapuan Liuhtarlan kylässä 15.—18.9.1736 pidettyjen kihlakunnankäräjien pkt. Pohjanmaan maaherra kuninkaalle 25.7.1737. RVA; Klemetti 1927, s. 21; Klemetti 1932, s. 125—130.
- 18 Isak Lithovius Turun piispalle ja tuomiokapitulille 23.10.1780. Piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat 1725—1836. Lapua KA. VMA; Klemetti 1932, s. 180; Österbladh 1949, s. 592 ja viite 11; Kirkon tilikirja v:ilta 1737—92 sisältää v:ien 1767—91 osalta vain köyhäin- ja viinikassan tilejä. Kuortane KA. VMA; Mikäli kolehtia-pua ei olisi anottu, kirkon uusimisasian ei välttämättä olisi tarvinnut mennä maaherranvirastoa ja tuomiokapitulia pitemmälle, jos se oli pantu vireille ennen Kustaa III:n 31.7.1776 antamaa rakennusasetusta. Pettersson 1973, s. 475; Asianomaiset dokumentit olisivat voineet tuhoutua Turun palossa 1827 tai Vaasan palossa v. 1852.
- 19 Klemetti 1932, s. 164, 183, 187—188.
- 20 Wilskman II:3 1933, p. 871—874; Suomen maanmittarit 1628—1928, no 64; Klemetti 1932, s. 164; Ala-Kulju 1977, s. 17.
- 21 Wilskman II:3 1933, p. 871—872; Vrt. Elgenstierna I 1925, s. 522.
- 22 Viinikassan tilit 1777. Tilikirja 1737—92. Kuortane KA. VMA.
- 23 Kirkkoherra Heikki Vihman tiedonannot 7.9. ja 3.10.1978; Vrt. myös Ala-Kulju 1977, s. 17.
- 24 Wilskman II:3 1933, p. 873—874.
- 25 Ala-Kulju 1977, s. 17.
- 26 Klemetti 1932, s. 183, 188.
- 27 Senaatin talousosaston KD 132/259 1839. VA; Klemetti 1932, s. 182—183, k. 67 (erehdyksessä k. 61).
- 28 Tarkistusmittaukset on pyynnöstäni tehnyt hautausmaanhoitaja, kirvesmies Esa Arvola 29.9.1978; V:sta 1827 lähtien säilyneissä, kirkon esittelyn sisältävissä inventaarioluetteloissa ilmoitetaan, että sekä pituus että leveys on 61 kyynärää. Inv. 1827, 1847, 1857, 1879, 1891, 1907, 1922. Kuortane KA.
- 29 Jo. v. 1827 kirkossa oli punaiseksi sivelty ulkovaalaus, kun taas sisätila saarnatuolia lukuun ottamatta oli vielä kauttaaltaan maalaamaton. Lehtereitä oli kolme, mutta niitä ei vielä ollut sisustettu. Inv. 1827. Kuortane KA. Heikki Mikkilän v. 1839 tekemä suunnitelma, joka tar-koitti vanhan sakariston purkamista ja uuden sakariston sijoittamista itäristin perälle ja alttarin siirtämistä itäristin uutta väliseinää vasten, uusittiin IK:ssa v. 1840 ja toteutetiin Mikkilän johdolla v. 1840—43 toimeenpannussa korjauksessa. Tällöin sisätilan seinät ja holvit valkaistiin, kiinteä sisustus maalattiin ja ulkoasun punamultasively uusittiin. Alttarilaite jäi vielä tässä vaiheessa maalaamatta. Sen.tal.os. KD 132/259 1839. VA; Tilit 1.5.1840—1.5.1843. Kuortane KA. VMA; Inv. 1847, 1857. Kuortane KA; Klemetti 1927, s. 97; Klemetti 1932, s. 182—183, k. 212—213. Mahdollisesti jo äskeisessä korjauksessa kirkon ovet ja ikkunat on laajennettu siihen asuun mikä niillä on v. 1892 otetuissa sisä- ja ulkovalokuissa. Sisävalokuva koilliseen. Ulkovalokuva, jossa kirkko lounaasta, tapulista nähtynä. Klemetin kokoelma. THL; Klemetti 1936, k. 39. V. 1865 herastuomari Lassus Vöyristä kultasi ainakin saarnatuolin ja v. 1881 kirkko varustettiin uudella, haka-tusta kivistä tehdyllä kivijalalla. Inv. 1891. Kuortane KA. Josef Stenbäckin suunnittelemassa ja johtamassa korjauksessa v. 1893—94 sisäseinät ja holvi sekä sidehirit ja konsolit vuorattiin ja maalattiin, minkä ohella myös ovet ja ikkunat sekä lehterit ja penkit uusittiin. Ulkoasussa seinien pystyvuoraus uusittiin vaakasuoraksi ja kattopaa-nutusta korjattiin. Kirkkoon asennettiin kamiinalämmi-tys. Tyyllisesti on kysymys lähinnä uusgotiikasta ja uusrenessanssista. Josef Stenbäckin Helsingissä 1892 päi-väämät ja Senaatin talousosaston 17.3.1893 hyväksymät piirustukset uudistus- ja korjaustöitä varten. Kuortane KA; Josef Stenbäckin v. 1892 päiväämien uudistus- ja korjauspiirustusten sinikopioita sekä detaljiselvityksiä. MVROA; Inv. 1907. Kuortane KA; Klemetti 1927, s. 96; Klemetti 1932, s. 181. V. 1926 kirkko maalattiin uudelleen sisältä ja v. 1927 ulkoa Heikki ja Armi Klemetin väritysohjeen mukaan. Kaksi vesivärein täydennettyä perspektiivipiirrosta kirkon sisätilasta. Tehnyt Armi Klemetti v:n 1926 sisämaalaus- sen ohjeeksi. Kuortane KA; Inv. 1927. Kuortane KA; Klemetti 1927, s. 97. Uusimmista korjauksista mainittakoon kattopaa-nutuksen uusiminen vanha kuviointi säilyttämällä v. 1958, Yki Nummen suunnittelema sisämaalaus v:ilta 1962 ja seinien vahvistaminen v. 1977 rak.insin. Yrjö Vuorenmaan suun-nitelmien mukaan. Kirkkoherra Heikki Vihman tiedon-annot.
- 30 Hautausmaanhoitaja Esa Arvolan 29.9.1978 toimeenpa-nemat tarkistusmittaukset; Vrt. mittausspiirustukset A. Alopaeus, G. Dunderfelt ja E. Suhonen 1930. Länsisivu ja poikittaisleikkaus itään. Teknillisen korkeakoulun arkkii-

- tehtiosasto.
- Vrt. tuonnempana Ylihärman kirkko (1785—87), jonka seinät myös tehty liuhalle. Antti Hakolan kirkoista ainakin Virrat (1773—74) sekä Kaapo Hakolan valmiiksi saattama Nurmo (1778) sisältävät saman ilmiön. Kts. viitteet 282 ja 325. Nurmon kohdalla olen saanut tarkistusapua suntio Jaakko Leppilahdelta.
- Matti Hongan kirkoissa tahallinen seinäkallistuma ei esiinny ainakaan kovin näkyvänä. Esim. Ilmajoki 1764—65. Kts. viitteet 124 ja 319.
- Pohjalaisissa tukipilarikirkoissa ilmiö lienee ollut verrattain yleinen. Kts. Pettersson 1971, s. 9 (Hailuoto n. 1620). Kellotapuleista tulee tuonnempana puhe.
- Seinäkallistumasta profaanirakennuksissa kts. esim. Lilius 1967, s. 98, k. 4—8 ja Vuorela 1949, erit. s. 151—152.
- Seinäkallistuman laajempaa taustaa tulen seikkaperäisemmin käsittelemään Saloisten v. 1930 palanutta kirkkoa koskevassa tutkimuksessa.
- 31 Sisätila koilliseen. Valokuva v:lta 1892. Klemetin kokoelma. THL.
 - 32 Hautausmaanhoitaja Esa Arvolan tiedonanto 7.9.1978.
 - 33 Leikola 1928, s. 134—157; Mittauspiirustukset, Vilho Kolho ja Bertel Strömmer 1912. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto.
 - 34 Kts. Klemetti 1927, s. 97, k. 183c; Suomalaisia konsoliprofilointeja olen käsitellyt esitelmässäni "Saloisten ja Hailuodon sidehirsikonsolien taustaa" Suomen Muinaismuistoyhdistyksessä 7.5.1972.
 - 35 Yhdistelmän rakenteen on v:n 1977 korjauksen aikana tekemiensä havaintojen nojalla kirjoittajalle selvittänyt Esa Arvola.
 - 36 Kts. Klemetti 1927, k. 183c ja MVHK neg. 923.
 - 37 Sisätila koilliseen. Valokuva v:lta 1892. Klemetin kokoelma. THL; Klemetti 1927, s. 97.
 - 38 Kts. viite 162.
 - 39 Vrt. Pettersson 1971, k. 95, toinen vasemmalta.
 - 40 Aluskehikosta olen saanut tietoja Esa Arvalalta. Muilta osin tilanne selvisi käyntini yhteydessä 7.9.1978.
 - 41 Sisätila koilliseen. Valokuva v:lta 1892. Klemetin kokoelma. THL; Inv. 1891. Kuortane KA; Vrt. Klemetti 1927, s. 97 ja Klemetti 1932, k. 126, jonka kuvatekstin mukaan saarnatuoli olisi Uudenkaarlepyyn kauppiaiden rakennusaikana lahjoittama.
 - 42 Jokipii 1959, s. 453—455; Koukkula 1967, s. 358—359; Vesanen 1978, s. 32—33.
 - 43 Pitäjänkokousten pöytäkirjoissa uuden kirkon rakentamisasia oli ensimmäisen kerran esillä 16.7.1775. Kirkonkokousten pöytäkirjat 1764—1798. Ruovesi KA.
 - 44 Koukkula 1967, s. 388.
 - 45 Elgenstierna IV, s. 250.
 - 46 Koukkula 1967, s. 46, 49.
 - 47 Elgenstierna IV, s. 250; Koukkula 1967, s. 272.
 - 48 Pit.kok.ptk. 25.8.1776. Ruovesi KA; Klemetti 1927, s. 145 ja Gardberg 1957, s. 145—146. Åkerblomin henkilötietoja.
 - 49 Åkerblomin materiaalilista 26.8.1776 ja vastaavat piirustukset. YIV kuninkaalle 20.4.1779. RVA.
 - 50 Virtain kirkosta kts. Koukkula 1967, s. 375—376, 379, viite 63; J. W. Durchmanin piirustus 27.12.1857, josta ilmenee sakariston alkuperäinen paikka pohjois- ja itäristin välissä. Sen.tal.os. KD 11/446 1858. VA.
 - 51 Pit.kok.ptk. 15.12.1776. YIV kuninkaalle 20.4.1779; Tätä pöytäkirjaa ei ole säilynyt Ruoveden KA:ssa.
 - 52 Koukkula 1967, s. 262—265.
 - 53 Elgenstierna I, s. 562; Saarenheimo 1974, s. 230—232.
 - 54 Elgenstierna VII, s. 244; Suomen historian perustutkimustoimikunta. Suomen värvätty upseeristo 1700-luvulla. VA. Tiedot on ystävällisesti antanut fil. maisteri Kaarina Lindholm 8.6.1976.
 - 55 Elgenstierna VII, s. 240; Jutikkala 1954, s. 55; Vallinheimo 1954 B, s. 64, 66.
 - 56 Alanen 1948, s. 387—389, 395—397.
 - 57 YIV kuninkaalle 20.4.1779. RVA; Kysymys ei ollut kolehtiavun anomisesta vaan ainostaan piirustuksista ja luvasta saada rakentaa kirkko puusta. Vrt. Klemetti 1927, s. 148, jossa ilmeinen erehdys.
 - 58 Kirkkokok. ptk. 14.9.1777. Ruovesi KA.
 - 59 Pit.kok.ptk. 28.12.1777. Ruovesi KA.
 - 60 Pit.kok.ptk. 17.5.1778. Ruovesi KA.
 - 61 Luutonen-Koivisto 1928, liite s. 12—13.
 - 62 Pit.kok.ptk. 12.12.1779, 23.1.1780, 4.6.1780, 2.7.1780, 13.8.1780, tilit 1779—1781. Ruovesi KA; Koukkula 1967, s. 362—363; Vesanen 1978, s. 41.
 - 63 Luutonen-Koivisto 1928, s. 12; Vesanen 1978, s. 41; MVHK neg. 136065 P. O. Welin 1976.
 - 64 Heikki Salon piirustus v:lta 1849, Heikki Salon vastaava selitys sekä materiaali- ja kustannusarvio 28.3.1849, Ote pit.kok.ptk. 29.1.1849. Sisältyvät aktiin Sen.tal.os. KD 22/450 1849. VA; V:ien 1861—62 korjauksesta kts. viite 65.
 - 65 V:ien 1976—78 korjaustöiden valmistelun yhteydessä ja niiden aikana tehty tutkimusmuistiinpanot ja mittauspiirustukset sekä vastaavat valokuvat. MVROA; Sen.tal.os. KD 22/450 1849 liitteineen, erityisesti Intendentinkonttori Senaatin talousosastolle 22.6.1852. VA; Intendentinkonttorin 24.6.1852 päivämäärä ja Senaatin 29.6.1852 hyväksymät piirustukset (E. Lohrmann/August Boman) uutta sakaristoa, uusia lehtereitä ja muutamia muutoksia varten. Ruovesi KA; Josef Stenbäckin Helsingissä 1904 päivämäärä ja Senaatin talousosaston 17.5.1905 hyväksymät piirustukset penkkijakoa ja laipiota varten. Ruovesi KA; Luutonen-Koivisto 1928, s. 11—13; Koukkula 1967, s. 365—367; Vesanen 1978, s. 42—44.
 - Ruoveden kirkko ja tapuli lounaasta. Öljyvärikopio tuntemattoman originaalin mukaan, maalannut v. 1870 Adolf Israel August Plantin (s. 1824, k. 1880). 62,5 × 89,5 sm. Merk. oik. alakulmaan A. Plantin cop. 1870. Suomen Kansallismuseo, inv. n:o 60007. MVHK neg. 60161. — Originaali lienee kirkon asusta päättäen maalattu v:ien 1821—22 ja 1861—62 korjausten välissä. — Samaan originaaliin palautuneen öljyväritaulu, jonka aiheena takasivulle tehdyn merkinnän mukaan olisi "Saaris kyrka" ja tekijänä Alexandra Simberg, Hugo Simbergin isän sisar. Omist. rouva Dolly Therman, Nuhjalan kartano. Martina Standertskjöldin inv. kertomus 1978. MVHT.
 - 66 Kts. viite 65; Suunnittelupiirustukset ja työselitykset v:ien 1976—78 korjausta varten. Arkkitehti Heikki Elomaa, Helsinki: Vesanen 1978, s. 44—46.
 - 67 Pekka Rajalan mittauspiirustukset v:lta 1951. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto; Pettersson 1956, s. 106—110, jossa Rajalan mittauspiirustuksia ja valokuvia; Sillanpää 1969, s. 335—336; Vrt. myös Gallen-Kallela 1924, k. s. 155, jossa sidehirs- ja kattotuolisysteemi havainnollisesti esitetty. Originaalipiirros Pk IV-12. Pirkko ja Aivi Gallen-Kallela, Helsinki. Neg. Gallen-Kallelan Museo, Tarvaspää.
 - 68 Vallinheimo 1954 B, s. 60—61.
 - 69 Pit.kok.ptk. 19.9.1779. Orivesi KA. Hämeenlinnan maakunta-arkisto; Vrt. Vallinheimo 1954 B, s. 63.
 - 70 Esim. Vallinheimo 1954 B, s. 60—61.
 - 71 KO a 118 Ylä-Satakunta, f. 672, § 18. VA; Vrt. Vallinheimo 1954 B, s. 61—62, viite 1.
 - 72 Lindberg 1934, s. 123; Alarik Tavaststjernan mittauspiirustukset v:lta 1910. MVHK.

- 73 Pettersson 1959, s. 106—107.
- 74 Vallinheimo 1954 A, s. 125—129.
- 75 Antti Piimäsen piirustus 22.1.1765. YIV kuninkaalle 31.5.1765. RVA; Klemetti 1927, s. 105—106, k. 185 a; Lindberg 1934, s. 161; Gardberg 1957, s. 144.
- 76 Lindberg 1934, s. 156—157.
- 77 Pit.kok.ptk. 19.9.1779. Orivesi KA. Hämeenlinnan maakunta-arkisto; Vrt. Vallinheimo 1954 B, s. 63.
- 78 Pit.kok.ptk. 19.9.1779. Orivesi KA. Hämeenlinnan maakunta-arkisto.
- 79 Turun tuomiokapituli ja Hämeen läänin maaherra kuninkaalle 2.10. ja 27.10.1779. YIV kuninkaalle 17.2.1780. RVA.
- 80 Klemetin tieto, että pohjakaavapiirustus olisi tallessa, ei pitäne paikkaansa. Vrt. Klemetti 1927, s. 149.
- 81 YIV kuninkaalle 17.2.1780 ja aktiin tehty merkintä. RVA; YIV:n vastaehdotuksen kopiot. YIV:n piirustusarkisto. RVA; MVHK neg. 37789, 37790.
- 82 Vrt. Pettersson 1975, s. 134—136; Kts. myös tuonnempaa YIV:n vastaehdotus Kauhajoen kirkoksi.
- 83 Vallinheimo 1954 B, s. 63—66; Arkkitehti Arvid Tolletin muutospiirustukset v:lta 1937 ja 1938. Fotostaattikopiot kirjoittajan hallussa; Pettersson 1956, k. 63; Oriveden kirkko paloi 7.5.1958. Kirkkoherranviraston tiedonanto 10.8.1978.
- 84 YIV kuninkaalle 25.10.1780 liitteineen. RVA; Åkerblomin pohjakaavapiirustus, Klemetti 1927, s. 158, k. 100.
- 85 YIV kuninkaalle 25.10.1780 ja aktiin tehty merkintä. RVA; YIV:n vastaehdotuksen kopiot. YIV:n piirustusarkisto. RVA; MVHK neg. 41170a—41170b.
- 86 Arajärvi 1954, s. 463.
- 87 MVHK neg. 2363, 19904, 42656.
- 88 Esimerkkeinä mainittakoon seuraavat: Kuhmoisten kirkko, ehdotus 18.5.1782, Tyrvännön kirkko, ehdotus 5.11.1796, Jämsän kirkko, ehdotus 1801. Kts. Klemetti 1927, k. 304, 305, 312a, 314; Nurmijärven kirkko rakennettiin v. 1793 Åkerblomin johdolla ja ainakin jossain määrin YIV:n ehdotuksen pohjalta. Kts. Tommila 1959, s. 292, 295—296. Pohjakaava on kuitenkin sisäviisteinen ja holvaus välikattokupolia myöten Åkerblomille tunnusomainen. MVHK, pohjakaavamittaus v:lta 1887.
- 89 Kts. Pettersson 1976, s. 496—499, 507—512, 515—516.
- 90 Klemetti 1927, s. 207—208, k. 415.
- 91 YIV kuninkaalle 11.9.1781 liitteineen. RVA.
- 92 Liakka 1934, s. 477, 482—484; Lindberg 1934, s. 58; Pettersson 1975, s. 154.
- 93 YIV kuninkaalle 11.9.1781 ja aktiin tehty merkintä. RVA.
- 94 YIV:n vastaehdotuksen kopiot. YIV:n piirustusarkisto. RVA; MVHK neg. 41201, 41202.
- 95 Lindberg 1934, s. 88; Österbladh 1949, s. 598; Mähönen 1975, s. 249—250.
- 96 Leinberg 1906, s. 51; Perälä 1907, s. 186—190; Perälä 1938, s. 10—23; Österbladh 1949, s. 578—579; Vrt. myös Klemetti 1927, s. 194.
- 97 Klemetti 1927, s. 194; Kansallinen elämäkerrasto II, s. 342.
- 98 Vaasan lääninkanslian 11.3.1776 antama ote diariosta v:lta 1772 sekä Antti Hakolan materiaali- ja kustannusarvio, jonka jatkona Isak Lithoviuksen lausunto. Ylihärmän seurakuntaa ja kirkkoa koskevia asiakirjoja 1772—1841. Ylihärma KA; Perälä 1938, s. 10—12; Henrik Holbmista kts. Suomen maanmittarit 1628—1928, no 101 ja Klemetti 1927, s. 184—186, 225. Holmbom siirtyi v. 1776 Oulun läänin alueelle.
- 99 Perälä 1938, s. 12—14
- 100 Vaasan läänin maaherra kuninkaalle 23.5.1786. RVA; Kts. myös viite 359; Vrt. Perälä 1938, s. 14—16.
- 101 YIV kuninkaalle 19.9.1786. RVA; Klemetti 1927, s. 194, k. 381.
- 102 Vaasan läänin maaherra kuninkaalle 23.5.1786. RVA; H. H. Krookin henkilötiedot kts. Alanen 1948, s. 397.
- 103 YIV kuninkaalle 19.9.1786. RVA.
- 104 YIV:n vastaehdotuksen kopiot. YIV:n piirustusarkisto. RVA; MVHK neg. 41211, 41212.
- 105 YIV kuninkaalle 31.10.1786. RVA.
- 106 Inv. 1830 alkaen. Ylihärma KA; MVHK neg. 922, 923; Klemetti 1927, s. 194, k. 382—383; Lindberg 1934, s. 311; Perälä 1938, s. 17—19; Österbladh 1949, s. 592—593.
- 107 Rovastintarkastuksessa 7.6.1804 päätettiin seinät rapata sisältä ja ulkoa (Perälä 1938, s. 35).
- V. 1830 kirkosta ilmoitetaan, että se oli sisältä maalattu ja ulkoa rapattu. V. 1845 on alttariin avattu uusi ovi pohjoispuolelle lähemmäksi sakaristoa eteläpuolella olleen oven tilalle (tieto tarkoittanee alttarinkehää). Inv. 1830 ja lisäys. Ylihärma KA.
- V. 1851 ja 1852 tehtiin kirkkoon kolmet portaat hakautusta kivestä. V. 1873 ulkoseinien rappaus poistettiin, minkä jälkeen seinät laudoitettiin ja siveltiin valkoisella öljyväriellä. Inv. 1849 ja lisäys. Ylihärma KA.
- V. 1876 tehtiin sakaristoon suoraan ulos johtava ovi ja v. 1877 kirkon sisätila maalattiin lähes kauttaaltaan uudelleen. Inv. 1886. Ylihärma KA. Vrt. myös Perälä 1938, s. 85—86.
- V. 1891 kirkko maalattiin ulkoa uudelleen ja v. 1904 siihen asennettiin kaksi kamiinaa. V. 1913 kirkko laudoitettiin sisältä ja maalattiin, minkä lisäksi se varustettiin lehterillä. V. 1923 kirkkoon tehtiin "trossipermanto", uudet penkit ja sisälasit, minkä jälkeen lattiat, penkit ja ikkunanpuutteet maalattiin. Inv. 1887 ja lisäykset. Ylihärma KA. Vrt. myös Perälä 1938, s. 102, 107—108, 113—114.
- 108 MVHK neg. 923. K. K. Meinander 1901.
- 109 Kts. Pettersson 1960 ja 1961.
- 110 K. K. Meinanderin inventointikertomus Ylihärmän kirkosta syyskuulta 1901. MVHT. Meinanderin silloinen oletamus, että taulu perustuisi C. F. von Bredan maalaamaan ja Yong'in kaivertamaan originaaliin, ei voi pitää paikkaansa; C. A. Nordmanin inventointikertomus Ylihärmän kirkosta v:lta 1930. MVHT; MVHK neg. 23298. C. A. Nordman 1930; Kirkkoherra Väinö Uusitalon tiedonanto 8.10.1978 taulun siirrosta; Vrt. Ehrnrooth 1973, s. 74—76, k. 56, s. 114—130, k. 96—102. Thomas Kiempen alttaritaulu n. v:lta 1799 ja hänen maalaamansa muotokuvat.
- Ylihärmän muotokuvan esikuvan on ystävällisesti määritellyt intendentti Lars Sjöberg, Nationalmuseum, Tukholma. Kirje tekijälle 8.11.1978.
- 111 Tilit 16.9.1753. Alaveteli KA. Rak. mestari Matts Lillhånga sai 100 taalaria kirkon rakentamisesta; Chydenius 1754, s. 20. Kirkko rakennettiin v. 1751 ilman kolehti- tai muuta apua. Kello ostettu v. 1752; Sandelin 1894, s. 134—135. Rakennusvuosi Chydeniuksen mukaan 1751; Klemetti 1927, s. 83. Matti Honka rakensi kirkon v. 1753; Lindberg 1934, s. 14. Matti Hongan rakentama 1752—54; Vester 1958, s. 68. Kirkko tehty v. 1752 mahdollisesti Matti Hongan johdolla; Granvik, Nederveitil kapellförsamlings uppkomst och äldsta historia 1752—1820. S. a. Alaveteli KA; Kirkkoherra Erik Wentin 27.9.1978 antamat tiedot.
- 112 Sen.tal.os. KD 12/417 1812. VA; Pettersson 1975, s. 138, viite 21; Heikki Matinpoika Kuorikoski, kts. Klemetti 1936, s. 30—32; Virrankoski 1961, s. 424—427; Petters-

- son 1977, s. 365—366.
- 113 Kts. viite 112; Klemetti 1936, k. 229.
- 114 Kts. viite 112; Rijf, kts. Pettersson 1977 B, lähteineen.
- 115 Piirustus kehystettynä Alavetelin kirkossa; MVHK neg. 91941; Intendentinkonttorille jäänyt kopio, Rakennushallituksen piirustukset 56 M 1/1, IK/A W Arppe 1812. VA; Klemetti 1936, k. 231.
- 116 Intendentinkonttori Senaatin talousosastolle 2.6.1812. Sen.tal.os. KD 12/417 1812. VA.
- 117 Inv. 1826 ja 1836. E VI 76. Turun tuomiokapitulin arkisto. Turun maakunta-arkisto; Inv. 1924. Alaveteli KA.
- 118 Lindberg 1934, s. 14; Klemetti 1936, k. 250, s. 144; Virrankoski 1961, s. 428—429; Näiden teosten mukaan rakennusmestarina oli Lauri Heikki Kuorikoski. Inv. 1924 mainitsee tässä kuitenkin Mikko Karjalahden.
- 119 Matti Hongan syntymäpäivä oli 28.12.1713 ja kuolinpäivä 18.5.1777. Kaarjalan ruotsalaisen seurakunnan virkato-distus 29.7.1977; Birger Råbbin kirje tekijälle 30.7.1977; Vrt. K. V. Åkerblom 1928, s. 162—166, jossa kuolinpäivä erheellisesti 17.5.1774; Klemetti 1927, s. 82.
- 120 Kts. viite 111.
- 121 Tilit 1752-53. Oulainen KA; A.V.F. 1897, s. 26—28, k. s. 27; Matinalli 1969, s. 406—407; Lindberg 1934, k. s. 380.
- 122 Tilit 1754-56. Paavola KA; Paalasmaa 1945, s. 66—69.
- 123 Halila 1954, s. 505; Piirustus v:lta 1760. Kiiminki KA; Mähönen 1975, s. 239—240.
- 124 Tilit 1764—65. Ilmajoki KA; Mähönen 1975, s. 240; Liakka 1934, s. 477, 482—484; Lindberg 1934, k. s. 380.
- 125 Tilit 1765. Lappajärvi KA; Inv. 1833, 1852. Lappajärvi KA; Lampola 1937, s. 108, k. 111, 119, 167; Jakob Rijfin laajennusuunnitelma 18.2.1797, julkisivu ja pohja. YIV kuninkaalle 9.9.1797. RVA. Sakaristo oli alkuaan itäisen ristivarren perällä.
- 126 Pettersson 1962, s. 160.
- 127 Tilit 1763. Haukipudas KA; Pettersson 1962, s. 160.
- 128 Historisk och Oeconomisk Beskrifning öfwer Kielwiå Sochn uti Österbottens Höfdingedöme belägen. Kälviä KA; Tilit 1764—65. Kälviä KA.
- 129 Inv. 1832. Pulkkilä KA; Klemetti 1927, s. 78—80, k. 137—140.
- 130 Klemetti 1927, s. 80, 186, k. 143; Lindberg 1934, s. 260.
- 131 Klemetti 1927, s. 202; Lindberg 1934, s. 203; Vrt. Halila 1954, s. 507; Mähönen 1975, s. 21; Pettersson 1973, s. 473.
- 132 Koukkula 1967, s. 375—376, 379; Tapulin ylärakenteessa punamaalilla vuosiluku 1776 ja nimi And. Hakolainen. Kirjoittajan muistiinpanot v:lta 1938.
- 133 Pohjakaavassa päiväys 6.6.1775 ja David Olanderin nimi. Saman arkin takasivulla vapaammin hahmoteltu epäilemättä saman kirkon ulkokuva. YIV kuninkaalle 1.11.1775. RVA; Klemetti 1927, s. 118—119, k. 99, 215; Lindberg 1934, s. 169.
- 134 Boreman 1938, s. 258; Beskow 1952, s. 81—82, k. 41, 44—46; Beskow 1953, s. 546; Haapaniemi 1963, s. 5; Vrt. myös Suomela 1978, s. 39—40. THL.
- 135 Biskop kuoli Alatorniolla 78-vuotiaana v. 1762. Fil.maist. Marja Mäkelän ystävällinen tiedonanto; Pettersson 1975, s. 147, viite 53.
- 136 Beskow 1952, s. 75—88; Pettersson 1975, s. 147—148.
- 137 Boreman 1938, s. 259, 304—305; Beskow 1952, k. 41; Haapaniemi 1963, s. 7; Pettersson 1975, s. 155, viite 84; Vrt. Suomela 1978, s. 40, viite 4. THL.
- 138 Katselmusptk. 21.6.1784 ja Wilhelm Granlundin mittaus- ja laajennuspiirustus. YIV kuninkaalle 6.4.1786. RVA; K. V. Åkerblom 1923, s. 78—82; K. V. Åkerblom 1928, s. 155—156; Melin 1943, s. 9—12; Bror K. Åkerblom 1962, s. 289—292; Suomela 1978, s. 16—28. THL.
- 139 K. V. Åkerblom 1941, s. 531—534; Suomela 1978, s. 25—28. THL.
- 140 Cornell-Rappe 1939, s. 178—188; Beskow 1952, s. 94; Suomela 1978, s. 30—33. THL.
- 141 Beskow 1952, s. 79—97.
- 142 Henrik Tomasson Katil Vöyrin Jöralan kylästä. Syntymävuosi 1693 esiintyy rippikirjoissa. Vöyri KA.
- 143 Kihlakunnanoikeuden katselmusptk. 4.7.1820 ja sen liitteenä oleva C. G. Holmin laatima kirkon pohjakaava ja kirkkotarhan kartta. Sen.tal.os. KD 122, 123/127 1822. VA; Kirkon muoto ilmenee kiistattomasti Holmin pohjakaavasta; Vrt. myös Klemetti 1927, s. 187—188; Lehtinen 1963, s. 527—528; Suomela 1978, s. 52—60. THL.
- 144 Tuulasvaara 1960, s. 308—310; Suomela 1978, s. 97—116. THL.
- 145 Vilkuna 1956, s. 515—518; Suomela 1978, s. 117—126. THL.
- 146 Suomela 1978, s. 135—144. THL.
- 147 Suomela 1978, s. 145—153. THL.
- 148 Suomela 1978, s. 61—69. THL.
- 149 Suomela 1978, s. 70—96, 127—134, 154—176. THL.
- 150 Hamberg 1955, s. 44, 121—122, 148; Hamberg 1971, s. 2—3.
- 151 Suomela 1978, erit. s. 4—15, 177—182. THL.
- 152 Beskow 1952, erit. s. 75—76; Gyllengripin henkilötiedoista kts. Elgenstierna III, s. 268.
- 153 Beskow 1952, s. 80—81.
- 154 Elgenstierna III, s. 268; Vrt. myös Halila 1954, s. 144.
- 155 Förteckning Uppå — Gabriel Gyllengrips efterlämnade böcker, — Stockholm 1755.
- 156 Teos on ollut Helsingin yliopiston kirjastossa mutta sitemmin kadonnut. Pohjoismaisissa kirjastoissa se näyttää olevan äärimmäisen harvinainen. Lähin kirjasto, josta se on voitu saada kaukolainaksi on Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek, 34 Göttingen, BRD (sign. 2°, Math. arch. I 1487/1726).
- 157 Der Kirchenbau des Protestantismus, s. 70—72, k. 117—119; Hempert 1962, s. 16; Hagemann-Rave, k. 20; Vrt. myös Lutherkirche zu Plauen 1693—1722. Der Kirchenbau des Protestantismus, s. 69, k. 114.
- 158 Sturm 1712, taulu I; Der Kirchenbau des Protestantismus, s. 74—77, 121, k. 120—121, 212, 214; Clasen 1956, s. 73, k. 121; Hamberg 1954, s. 2—4, k. s. 3; Hamberg 1955, s. 78—79, 146—147, 168, 246.
- 159 Beskow 1952, s. 81.
- 160 Elgenstierna III, s. 187; Vrt. myös Halila 1954, s. 144.
- 161 Kronikka ja pappisluettelo, irrallaan kirkkoneuvoston pöytäkirjoja v:lta 1693—1743 sisältävässä niteessä. Uusi-kaarlepyy KA; Schalin 1907, s. 81; Nijecarlebij Stadz afrijtningh medh dess Regularitet Renoverat Anno 1651 af Claes Claesson. Kmf utan känd prov. 411. RVA. Kop. MVHK.
- 162 Kirkkoneuvoston ptk. Dnca quasimodogeniti 1707, 26.4.1708 ja Dnca 22 p. Trin. 1708. Uusi-kaarlepyy KA; Mähönen 1975, s. 21, viite 157.
- 163 Rinne 1912, s. 20—25, k. s. 6; K. V. Åkerblom 1941, s. 413—419; Jokipii 1960, s. 111; Oxenstiernan laatima kirkon laajennuspiirustus Tidön linnan arkistossa (Kors-holm och Vasa Grefskap), josta professori Mauno Jokipii on sen löytänyt.
- 164 Kts. Brandel 1927, s. 226, 229—234, 305, k. 63, 65; Hamberg 1955, s. 178—182, erit. s. 180.
- 165 K. V. Åkerblom 1928, s. 158—161.
- 166 Katselmusptk. 24.9.1726. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 26.5.1727. RVA.
- 167 Tyrkkö 1948, s. 117—118, 123.

- 168 Österbladh 1949, s. 590—591; Klemetti 1927, s. 89, 97; Katselmuspstk. 26.6.1781 ja Johan Elfströmin Vaasassa 5.7.1783 päiväämä piirustussarja koskien kirkon laajentamista. YIV kuninkaalle 28.4.1784. RVA.
- 169 Kirkonkok. ptk. 23.9.1753, jossa viittaus 6.5.1750 tehtyyn katselmuspöytäkirjaan. Kauhava KA; Antti Hakolan kustannusarvio Kauhavan jo rakenteilla olevan uuden kirkon siihenastisista ja vielä jäljellä olevista menoista 23.8.1755. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 8.9.1755. RVA; Tilit 1751, 1753, 1755, 1756, 1757, 1761. Kauhava KA; Österbladh 1949, s. 591; Inv. 1836. Kauhava KA; Lehteripiirustukset, joissa kirkon pohjakaava ja poikittaisleikkaus. Th. Granstedt 1883. Kauhava KA; Klemetti 1927, k. 170—172; Klemetti 1936, k. 37.
- 170 Indrenius 1953 (1753), s. 16; Leikola 1928, s. 134—157; Mittaspiirustukset, Vilho Kolho ja Bertel Strömmer 1912. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto.
- 171 K. V. Åkerblom 1941, s. 421.
- 172 Rinne 1912, s. 31—32; K. V. Åkerblom 1941, s. 426.
- 173 Rinne 1912, s. 32—42; K. V. Åkerblom 1941, s. 427—435.
- 174 H. J. Carlborgin henkilötiedot kts. Nordlund 1928, s. 133—148; Cederberg 1942, s. 367; Åström 1949, s. 93.
- 175 Nordlund 1928, s. 65—68, 76—77, k. s. 70—71 välissä; Nikula 1974, s. 26.
- 176 Nordlund 1928, s. 90—93, 148—157; Nikula 1974, s. 29—30, 38—40; Pettersson 1975, s. 140.
- 177 Dahlberg III 1968, k. 1543; Bohrn 1944, s. 2—4; Liljegren 1947, s. 120, k. 56, 81; Schnell 1965, s. 178, k. s. 117.
- 178 Liljegren 1947, s. 154; Schnell 1965, s. 178; Elgenstierna II, s. 249, 319.
- 179 Olsson 1937, s. 375—378.
- 180 Olsson 1928, s. 167—183; Liljegren 1947, s. 98—103.
- 181 Olsson 1928, s. 187—190; Liljegren 1947, s. 142—147, k. 69—72.
- 182 Olsson 1928, s. 190—195; Liljegren 1947, s. 112, k. 47.
- 183 Olsson 1928, s. 196—202, k. 73—74; Liljegren 1947, s. 148, k. 73—74.
- 184 Dahlberg I 1963, k. 190—200, erit. k. 190; Liljegren 1947, k. 43.
- 185 Olsson 1928, s. 217—222, k. 184—189; Liljegren 1947, s. 148—153, k. 75—80.
- 186 Förster 1956, esim. k. 96.
- 187 Kts. esim. Lundberg 1954, k. s. 181—183; Bruschi 1969, s. 922—930, k. 451—452, 454—459.
- 188 Hamberg 1955, s. 114—119, k. s. 117.
- 189 Olsson 1928, s. 223—224; Liljegren 1947, s. 153—154.
- 190 Liljegren 1947, s. 154.
- 191 Vrt. esim. Liljegren 1947, k. 43 ja 68 tai Dahlberg I 1963, k. 190 ja Olsson 1928, pl. I.
- 192 Olsson 1928, s. 224—228, k. 190—191; Liljegren 1947, s. 154, 207—211, k. 117.
- 193 Olsson 1928, s. 228—229; Liljegren 1947, s. 210—211.
- 194 Olsson 1928, s. 229—232; Josephson 1931, s. 132—134.
- 195 Olsson 1928, s. 232—242; Liljegren 1947, s. 211, 215, k. 119; Lindblom 1947, s. 470, k. 622; Vrt. Härlemanin ehdotus C. G. Tessinin hautakuoriksi Bettnan kirkon yhteyteen. Liljegren 1947, s. 218, k. 124.
- 196 Olsson 1928, s. 209.
- 197 Nordberg — Axel-Nilsson 1944, s. 304—324.
- 198 Lindblom 1941, s. 23—29, pl. 17—27.
- 199 Olsson 1928, k. 11; Den svenska historien 6, k. s. 39.
- 200 Olsson 1928, k. 1; Martin A. Olsson 1951, s. 62—69.
- 201 Olsson 1928, s. 18.
- 202 Åström 1949, s. 93.
- 203 Nordlund 1928, s. 133—148.
- 204 Kts. Jokipii 1956, s. 47; Jokipii 1960, s. 36.
- 205 Olsson 1937, s. 569—572.
- 206 Mathesius 1734, luku 3, § 15; Chydenius 1754, s. 1—3; Vrt. Mickwitz-Möller 1951, s. 2—3.
- 207 Nordlund 1928, s. 134—136; Neologian osalta vrt. Mähönen 1975, s. 18.
- 208 Nordlund 1928, s. 139—140; Cederberg 1947, s. 90, 92, 160, 164, 173—174.
- 209 Vrt. Jokipii 1956, s. 41.
- 210 Elgenstierna IV, s. 705—706, 709; Olsson 1928, s. 501.
- 211 Elgenstierna I, s. 613—614.
- 212 Nordlund 1928, s. 127.
- 213 Elgenstierna I, s. 614; Olsson 1928, s. 727, pl. XII.
- 214 Nordlund 1928, s. 60—61.
- 215 Jokipii 1960, s. 137.
- 216 Nordlund 1928, s. 80.
- 217 Elgenstierna III, s. 268; Olsson 1937, s. 502, 515—516.
- 218 Dahlberg III 1968, k. 1887—1890; Vrt. Beskow 1952, s. 43, k. 19.
- 219 Raast. ptk. 29.12.1694. RVA; Mähönen 1975, s. 19, viite 134.
- 220 Muistotaulu kirkon kuorin seinällä; Raast. ptk. 28.2.1695. RVA; Mäntylä 1971, s. 194—196.
- 221 Elgenstierna VI, s. 176—177; Virrankoski 1973, s. 365; Halila 1954, s. 336; Den svenska historien 4, s. 159; Den svenska historien 6, s. 121.
- 222 Halila 1954, s. 332.
- 223 Vrt. Suomela 1978, s. 41—42. THL.
- 224 Linnaeus 1965 (1732); Outhier 1744.
- 225 Schauman 1908, s. 9—28, 370—380, 421—427, 628—637; Åström 1947, s. 177—179; Krook 1967, s. 218—241; Pettersson 1975, s. 148—149.
- 226 Åström 1947, s. 210—211; Chydenius 1754, s. 1—3.
- 227 Strandberg II 1834, s. 118; Halila 1954, s. 144—145.
- 228 Vrt. Pettersson 1975, s. 147—148.
- 229 Pettersson 1975.
- 230 Kts. esim. Lundberg 1954, s. 150—163, 253, 255, pl. 57; Förster 1956, s. 209—275, erit. k. 96—98, 100—101, 104, 108, 120—123; Bruschi 1969, s. 529—593, 883—908, k. 109—112, 356—381; Lees-Milne 1967, k. s. 142—143, 154, 158—159, 162, 179, 186, 194, 211, 216, 238, 291; Vrt. myös Serlio 1619 III, f. 65 r. ja v., V, f. 213 v.
- 231 Lundberg 1954, s. 225, pl. 44.
- 232 Lundberg 1959, s. 114—119, 129.
- 233 Lundberg 1954, s. 375, pl. 74.
- 234 Lundberg 1959, s. 141, 150, 208—209, pl. 32, 34—35.
- 235 Hautecoeur 1952, s. 188—196, 336—337, k. 86—89, 190; Lundberg 1960, s. 150—164, 170, pl. 33—36.
- 236 Lundberg 1959, s. 301—304, 316, pl. 44.
- 237 Liljegren 1947, k. 75, 78, 80, 83.
- 238 Hamberg 1955, k. s. 203, 205.
- 239 Josephson 1931, s. 132—134, k. 87, 93—94.
- 240 Anderson-Kindström-Curman 1959, s. 229—251, k. 167—174, 176—177.
- 241 Pettersson 1946, s. 324—335, erit. k. 1—4.
- 242 Stavenow 1927, s. 265—268, k. 142—144.
- 243 Stavenow 1927, s. 268; Nikander 1930, s. 257—258, pl. 14; Pettersson 1946, s. 322—324.
- 244 Nikander 1930, s. 259—262, k. s. 260—261.
- 245 Pettersson 1975, s. 144.
- 246 Mannström 1924, s. 62—71; Fogelmarck 1957, erit. s. 389—391.
- 247 Fogelmarck 1957, s. 149.
- 248 Mannström 1924, k. 21, 23, 28, 34, 44, 46; Fogelmarck 1957, k. 121, 129—130, 302 b.
- 249 Vrt. Lundberg 1960, s. 400, k. s. 155, 401.
- 250 Mannström 1924, s. 34—35, 39, k. 15.
- 251 Mannström 1924, s. 43, k. 28, 34.

- 252 Nordberg — Axel-Nilsson 1944, s. 220, pl. 9, s. 282—283, 293; Hamberg 1955, s. 206.
- 253 Vrt. Mannström 1924, s. 34.
- 254 Kts. esim. Lundberg 1954, k. s. 90, pl. 40, 75; Bourget-Cattai 1960, pl. CXLI.
- 255 Kts. yllä viite 196.
- 256 Kts. yllä viite 235; Vrt. myös Palmstedt 1927 (1778—1780), s. 67; Setterwall 1945, s. 128—130; Fogelmarck 1957, s. 500 n:o 11.
- 257 Vrt. Mannström 1924, k. 28 ja Lundberg 1960, k. s. 170.
- 258 Serlio 1619 V, f. 203 v., f. 204, f. 211.
- 259 Hamberg 1955, s. 96—98.
- 260 Wilcke-Lindqvist 1942; Wilcke-Lindqvist 1945, s. 312—313.
- 261 Mannström 1924, s. 34—35, 39, k. 15; Hamberg 1955, s. 211—213.
- 262 Vennberg-Bohrn 1950, s. 646, 654; Hamberg 1955, s. 213; Gils Olsson Nordberg 1956, s. 30—38.
- 263 Steckzén 1922, s. 215—216, 256—262, 268—272, k. s. 257, 268, 270; Beskow 1952, s. 77—78, k. 41—42; Hamberg 1955, s. 214.
- 264 Pettersson 1975, s. 146, k. s. 132.
- 265 Hamberg 1955, s. 222—224.
- 266 Anderson-Kindström 1951, s. 86—87, erit. k. 55, 56; Hamberg 1955, s. 222, 224—226.
- 267 Fogelmarck 1957, s. 158—159, k. 132—135; Vrt. myös Lilius 1963, erit. s. 542—543.
- 268 Pettersson 1976, erit. s. 504—506; Pettersson 1977 B, s. 2 (Alatornio 1793); Pettersson 1977 C, paneeli n:o 1, kuvat 3 a—b, Alatornio 1793.
- 269 Rinne 1912, s. 32—42, erit. s. 33, k. s. 6—7; K. V. Åkerblom 1941, s. 427—435.
- 270 Project til Gamla Carleby Moderkyrkas utvidgande af år 1761. Pohjakaava, eteläsivu ja itäsivu. Katselmusptk. 7.9.1761, läsnä Matti Honka ja Thomas Rijf. YIV kuninkaalle 4.4.1786. RVA; Pitäjänkok. ptk. 13.6.1784 ja sen liitteenä Anders Chydeniuksen maaherra Bror Cederströmille lähettämän kirjeen konsepti. Kaarlela KA.
- 271 Nordlund 1928, s. 90—93. Laajennuksen päävaiheet sekä tiedot rakennusmestarista, muurareista ym.; Pohjakaavapiirustus, liittyä katselmusptk. 9.2.1771, jossa Matti Hongan ja David Olanderin kustannusarviot. YIV kuninkaalle 23.6.1773. RVA; Hedman 1928, s. 217—218.
- 272 Rinne 1912, s. 44, 83—84.
- 273 Nikula 1974, s. 29—30, 38—40; Sigrid Nikulan kirje tekijälle 25.2.1975.
- 274 Erlanderin piirustukset. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 27.12.1770. RVA; Westerlund 1959, s. 52, 220, k. 1—4. THL; Halila 1953, s. 553, viite 28.
- 275 Lindberg 1934, s. 146, 249; Killinen 1890, s. 98—99.
- 276 Kts. viite 119.
- 277 Sandelin 1894, s. 99, 105. V. 1738 aloitetun ”kyrkobokin” selostus rakennustyön kulusta; Klemetti 1927, s. 83, k. 497, kirkko korotettuna; K. V. Åkerblom 1928, s. 165; Tegengren 1943, s. 386—388; Inv. 1826, 1839, 1841, 1842, 1851, 1853, 1856. E VI 81, Turun tuomiokapitulin arkisto. Turun maakunta-arkisto. Kirkkoa koskevat selostukset mittatietoineen. Viisteitä ei tosin mainita, mutta vain niiden avulla selittyy esim. ikkunoiden lukumäärä; Rekonstruktiopiirustus kirkon asusta ennen v:n 1877 uudelleen muotoilua. Kehystetty planssi kirkon sakaristossa. Tehty Teknillisessä korkeakoulussa v. 1930. MVHK, neg. 18828. Mitat vastaavat melko hyvin inv. luetteloiden mittoja; Keskitilaa rajaavat poikittaiset sidehirret liittyvät nykyisessä asussa sisäviisteisiin samaan tapaan kuin Åkerblomin kirkoissa. Niiden ikää en ole vielä onnistunut selvittämään. Sisävalokuva koilliseen.
- Klemetin kokoelma. THL.
- 278 Simon Silvéenin allekirjoittama mutta päiväämätön piirustus liittyy 4.9.1777 pidetyn katselmuksen pöytäkirjaan, jossa mainitaan Silvéenin itsensä esittäneen piirustuksen. YIV kuninkaalle 1.6.1779. RVA. Aktiin tehdyn merkinän mukaan YIV:n 1.6.1779 lähettämä vastaehdotus on kuninkaan hyväksymä 16.6.1779; YIV:n vastaehdotuksen kopio. YIV:n piirustusarkisto. RVA. MVHK neg. 41235; Klemetti 1927, s. 198—199, k. 389—392; Matinoli 1969, s. 416—418.
- 279 Katselmusptk. 5.7.1781, liite. YIV kuninkaalle 14.3.1782. RVA; Klemetti 1927, k. 393—394.
- 280 YIV kuninkaalle 4.6.1783. RVA; Pettersson 1975, s. 131—133, k.s. 132.
- 281 Pettersson 1975, s. 135—136 (Rantsila), s. 131 (Haapavesi); Pettersson 1973, s. 475—479, 481—493 (Haapavesi).
- 282 Klemetti 1927, s. 97, k. 183a ja 183c; Österbladh 1949, s. 592.
- 283 Kts. yllä Orivesi ja Teisko sekä viite 88; Pettersson 1977 B, s. 2; Pettersson 1977 C, Alaveteli, Himanka, Karstula, Korttesjärvi, Kuhmo, Larsmo, Lehtimäki, Oravainen, Puolanka.
- 284 Nikula 1973, s. 95, 97—99, 111, k. 7, 10; MVHK neg. 2611; Erik Nilssonin muusta toiminnasta kts. viite 315.
- 285 Kirkkoneuvoston ptk. Dnca qvasimodogeniti 1707, 26.4.1708 ja Dnca 22 p. Trin. 1708. Uusikaarlepyy KA; Mähönen 1975, s. 21, viite 157, k. 14; MVHK neg. 13264.
- 286 Katselmusptk. 24.9.1726. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 26.5.1727. RVA; Mähönen 1975, s. 21, k. 37; MVHK neg. 649.
- 287 Lindberg 1934, s. 23; MVHK neg. 3770.
- 288 Leikola 1928, s. 134—157; Mittauspiirustukset, Vilho Kolho ja Bertel Strömmer 1912. Teknillisen korkeakoulun arkkitehtiosasto.
- 289 Tilit 1764—65. Ilmajoki KA; Mähönen 1975, s. 240; Liakka 1934, s. 477, 482—484; Mähönen 1975, k. 222; MVHK neg. 757, 768.
- 290 Klemetti 1927, s. 83, k. 154; Luukko 1957, s. 358—361; Mähönen 1975, k. 143; MVHK neg. 13477.
- 291 Inv. 1832. Pulkila KA; Klemetti 1927, s. 78—80, k. 140; Mähönen 1975, k. 134; MVHK neg. 689.
- 292 Klemetti 1927, s. 80, 186; Lindberg 1934, s. 260; MVHK neg. 59855.
- 293 K. V. Åkerblom 1950, s. 490, k. s. 492; Lindberg 1934, s. 319, k. 721.
- 294 Klemetti 1927, s. 91—92; Lindberg 1934, s. 213.
- 295 Koukkula 1967, s. 375—376, 379; MVHK neg. 54565.
- 296 Tilit 1776—79; Inv. 1826 ja lisäys. Vöyri KA; Bror K. Åkerblom 1937, s. 158—159; MVHK neg. 881.
- 297 Pettersson 1973, s. 484—489, k. s. 486; MVHK neg. 692.
- 298 Klemetti 1927, k. 579; Pettersson 1975, s. 135—136; Mähönen 1975, k. 246, 252; MVHK neg. 681.
- 299 Beskow 1952, s. 78.
- 300 Mannström 1924, s. 39.
- 301 Steckzén 1922, s. 259; Beskow 1952, s. 78.
- 302 Hamberg 1955, s. 213—214.
- 303 Näin esim. Dragsfjärdin kirkossa, jonka Antti Piimänen rakensi v. 1752—55. Kts. Nikula 1944, s. 40—41, k. s. 43; Myös Kärkölän v. 1754 rakennetun kirkon kupoli oli ratkaisevasti toisenlainen. Armas Lindgrenin akvarelli ja mittauspiirustukset v:lta 1897. MVHK. Kts. myös Klemetti 1927, s. 64, k. 114, Lindberg 1934, s. 132 ja Pettersson 1959, k. s. 105; Petäjäveden v. 1763—64 rakennetun kirkon kupoli muistuttaa Kärkölää. Kts. Kuusanmäki 1962, s. 374—386, k. s. 381, Pettersson 1965, erit. n:o 24, 25, 27, vrt. myös Klemetti 1927, k. 327; Jos tähän vielä

- lisätään Antti Piimäsen Bromarvissa v. 1753 käyttämät holvien sisäviisteet (Lindberg 1934, s. 23 ja MVHK neg. 3770), saadaan tosin tärkeä lisätekijä Ruoveden sisäkupoliin, mutta kokonaisidea jää saavuttamatta.
- 304 Kts. Nordberg — Axel-Nilsson 1944, s. 282—283, pl. 9.
- 305 Kts. yllä viitteet 195—196.
- 306 Vrt. Pettersson 1975, s. 149—155.
- 307 Nordberg — Axel-Nilsson 1944, s. 209—223, 265—293; Hamberg 1955, s. 192—201.
- 308 Vrt. Liljegren 1947, s. 141, k. 67.
- 309 Inv. 1849. Somero KA; Säihke 1949, s. 228—232, 246—247; Alttari oli ristinelön koilliskulmassa.
- 310 Pulkila 1947, s. 260—262; Kronqvist 1930, erit. s. 11, k. 2; Alttari oli ristinelön koilliskulmassa mutta siirrettiin v. 1782 itäsakaraan.
- 311 Penkkijakoluettelo 1738 ja 1768, hautaluettelo n. 1731. Kuusamo KA. Pohjakaava ja alttarin sijainti ristinelön kaakkoiskulmassa ilmenevät vain välillisesti mutta riittävän selvästi; Rakennusvuosi 1694, kts. Hülphers 1922, s. 209—210; Lindberg 1934, s. 127.
- 312 Johan Oldenburgin korjauspiirustus 26.4.1852 (sisältää vanhan asun mittauspiirustuksen). Siikajoki KA. Alttari siirrettiin ristinelön kaakkoiskulmasta itäsakaraan v. 1852; Katselmusptk. 17.8.1726 tarkoittaen Siikajoen kirkon isonvihan aikaisia vahinkoja. Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 26.5.1727. RVA. Mainitaan kolme vuorattua, lukollista ovea, mikä vastaa v:n 1852 mittauspiirustuksen pohjakaavatilannetta; Viinikassan tilit 1764, 1766. Siikajoki KA. Jaakko Suonperän v. 1765 johtama korjaus koski myös sisustusta, mutta mitään alttarin siirtoon viittaavaa ei ilmene; Nykyinen holvaus sisäviisteineen lienee v:n 1852 korjauksesta.
- 313 Vielä Korpilahden v. 1753 rakennetussa kirkossa alttari näyttäisi olleen keskitalan koilliskulmassa. Kts. Kuusanmäki 1962, s. 344—346.
- 314 Nikula 1973, s. 95, 97—99, 111. Alttari siirrettiin v. 1881—82 pohjoisristiin.
- 315 Pettersson 1962, s. 195; Pettersson 1973, s. 472; Virrankoski 1961, s. 265.
- 316 Kts. viite 121 sekä erityisesti A.V.F. 1897, s. 26 ja k. s. 27. Alttari oli keskinelön koilliskulmassa v:n 1882 korjaukseen asti.
- 317 Kts. viite 270.
- 318 Kts. viitteet 225, 227, 311.
- 319 Kts. viite 124; MVHK neg. 757, 768.
- 320 Kts. viite 125; Jaakko Rijfin laajennussuunnitelma 18.2.1797, julkisivu ja pohja. YIV kuninkaalle 9.9.1797. RVA.
- 321 Inv. 1829. E VI 152. Turun tuomiokapitulin arkisto. Turun maakunta-arkisto; K. V. Åkerblom 1950, s. 490, k. s. 492; Lindberg 1934, s. 319, k. 721, 726.
- 322 Kts. viitteet 176, 271, 273.
- 323 Tilit 1776—79; Inv. 1826 ja lisäys. Vöyri KA. Alttari palautettiin itäpäätyyn v. 1841; V:n 1777 laajennustyötä johtanut rak.mest. Hånga olisi todennäköisesti Johan Lillhånga Kokkolan pitäjistä. Kts. Bror K. Åkerblom 1937, s. 158—159.
- 324 Kts. Klemetti 1932, s. 181—182, k. 67.
- 325 Kts. Klemetti 1927, s. 97, k. 183 c.
- 326 Kts. viite 280.
- 327 Kts. viite 279.
- 328 Kts. viite 281.
- 329 Kts. viite 270.
- 330 Dessein till Gamla Carleby Sochne Kyrckas utvidgande författad på Församlingens enhälliga begäran d. 15. Junii 1784. af Anders Chydenius. Pohjakaava. YIV kuninkaalle 4.4.1786. RVA; YIV:n 4.4.1786 päiväämät ja kuninkaan 11.5.1786 hyväksymät laajennuspiirustukset. Kaarlela KA; Samojen piirustusten kopiot. YIV:n piirustusarkisto. RVA; Pitäjänkok. ja kirkkoneuvoston kok. ptk. v:ilta 1786, 1787 ja 1789 sekä tilit 1785—89. Kaarlela KA.
- 331 Pettersson 1975, s. 155, viite 80; Pettersson 1977 B, s. 2; Pettersson 1977 C, paneeli 54, kuva 2; YIV kuninkaalle 21.6.1803. RVA.
- 332 Väkiluvun noususta kts. Jutikkala 1934, erit. s. 114—123, k. 14, 17; Jutikkala 1949, n:ot 10—11, 15; Alanen 1948, erit. s. 258—264, 268—272, 332—338; Halila 1954, s. 36—40, 99—104; Matinolli 1969, s. 137; Vrt. myös Vallinheimo 1954 B, s. 60.
- 333 Kaksoisristikirkkoista kts. Pettersson 1960 ja 1961.
- 334 Monikulmaisen pohjakaavan ja lyhyiden hirsien eduista kts. Klemetti 1936, s. 101 (Kaavi 1812) ja Klemetti 1927, s. 249—252 (Valkjärvi 1825); Vrt. myös Hamberg 1955, s. 213—214; Metsänsuojelu- ja puunsäästöpyrkimyksistä kts. Halila 1954, s. 229—231.
- 335 Pettersson 1962, s. 183—184.
- 336 Serlio 1619 III, f. 63 v., f. 65 v., V, f. 203 v., f. 204 v., f. 213 v., f. 214, f. 218 v., f. 219.
- 337 Tilit 1746—56, Alavieska KA; Klemetti 1927, k. 400 (Alavieska); Lindberg 1934, s. 14, k. 11 (Alavieska); Pettersson 1958, k. 63—64, 68—69 (Tornio); Pettersson 1962, s. 177, k. 12—13 (Utajärvi); Pettersson 1971, k. 168—169 (Hailuoto); Pettersson 1973, s. 473 (Haapavesi); Pettersson 1977, s. 327—328, 331 (Tornio ja Liminka).
- 338 Pettersson 1976, s. 527, k. s. 526; Vrt. myös Pettersson 1960, k. 16.
- 339 Kts. esim. Pettersson 1960, k. 13—15, 19—20.
- 340 Ala-Könni 1961 A, s. 460—462; Ala-Könni 1961 B, s. 663—690.
- 341 Klemetti 1932, s. 326—346, erit. 327—328.
- 342 Prof. Erkki Ala-Könnin käsitys Klemetin tilastosta tämän hetken tilanteesta suullisesti tekijälle 27.9.1978; Kirkkoherra Heikki Vihman kokemukset Kuortaneen kirkon akustiikasta. Suullisesti tekijälle 7.9.1978.
- 343 Kts. viitteet 174, 202—203, 207—208.
- 344 Kts. viitteet 176 ja 271.
- 345 Kts. viite 225.
- 346 Pitäjänkirkon laajennuksesta v. 1786—89 ja 1798—1804 kts. erityisesti pit.kok. ja kirkkoneuvoston kok. ptk. 1784—89 ja 1796—1804. Kaarlela KA; Kaupunkikirkon laajennus- ja korjaustöistä v. 1793—96 kts. erityisesti kirkkoneuvoston ptk. 1792—96. Kokkola KA.
- 347 Åström 1947, s. 123—124; Matinolli 1969, s. 463, 469.
- 348 Åström 1947, s. 30—31; Matinolli 1969, s. 453; Halila 1954, erit. s. 498, 531, 550, 618.
- 349 Åström 1947, s. 247—248; Tegengren 1943, s. 424—425.
- 350 Åström 1947, s. 40; Lehtinen 1963, s. 537—541, 563.
- 351 Klemetti 1932, s. 184, 191—192.
- 352 Åström 1947, s. 201; Blomstedt-Matinolli 1963, s. 41; Alahärmän kirkonkok. ptk. 26.2.1786. Vaasan läänin maaherra kuninkaalle 23.5.1786. RVA. Pöytäkirjaan otetussa memoriaalissa Stenbäck vastustaa Ylihärmän kirkonrakennushanketta mm. sillä perusteella, ettei koko seurakunnassa ole tähän sopivaa hirsimetsää. Stenbäckin kielteisen kannan varsinaisena syynä näyttää kuitenkin olleen pelko omien tulojen pienenemisestä.
- 353 Halila 1954, s. 499—500; Lehtinen 1963, s. 548.
- 354 Kansallinen elämäkerrasto II, s. 308; Lehtinen 1963, s. 548.
- 355 Elgenstierna V, s. 715; Alanen 1948, s. 372—376; Halila 1954, s. 142.
- 356 Elgenstierna III, s. 72; Alanen 1948, s. 377—378; Halila 1954, s. 143.
- 357 Elgenstierna I, s. 809—810; Alanen 1948, s. 378—380;

- Halila 1954, s. 144.
- 358 Kts. esim. Rinne 1912, s. 33; K. V. Åkerblom 1941, s. 427—432; Vrt. myös Pohjanmaan läänin maaherra kuninkaalle 6.9.1755. RVA. Tämä asia koskee Saloisten kirkon korjausta. Piper huomauttaa runsaan tervanpolton aiheuttaman kypsän honkametsän vähenemisestä ja maakunnan monien puukirkkojen vastaisen ylläpidon

- vaikkeudesta.
- 359 Elgenstierna VIII, s. 142; Alanen 1948, s. 380—382; Halila 1953, s. 65—66; Pettersson 1977 B, s. 3.
- 360 Kts. esim. Alanen 1948, s. 360, 378, 391—394, 482—487; Fogelmarck 1957, s. 61—65, 485—490; Blomstedt 1976, erit. s. 13—47; Lehtikanto 1976, s. 121—154, k. s. 132, 138—139.

LÄHTEET

Lähdeluetteloon ei ole merkitty tavanomaista arkistoaineistoa, joka löytyy kunkin kirkon kohdalta helposti viitteiden avulla.

PAINAMATTOMAT TUTKIELMAT JA SELVITYKSET

Alavetelin kirkonarkisto

GRANVIK, EIGIL, Nedervetil kapellförsamlings uppkomst och äldsta historia 1752—1820. S.a.

Helsingin yliopiston taidehistorian laitos (THL)

PETTERSSON, LARS, Den finska träkyrkoarkitekturen. Konsthistorisk pro gradu-avhandling. Helsingfors 1939.

SUOMELA, EVA, Pitkänomaisen oktagonin muotoisen puukirkkotyypin taustasta ja levinneisyydestä Ruotsissa 1600- ja 1700-luvulla sekä tyypin edustajat Suomessa. Taidehistorian pro gradu-työ 1978.

WESTERLUND, JORMA, Oulun kivikirkko. Taidehistorian pro gradu-työ 1959.

Valtionarkisto, Helsinki (VA)

Suomen historian perustutkimustoimikunta. Suomen värvätty upseeristo 1700-luvulla.

PAINETTU KIRJALLISUUS

ALA-KULJU, REINO, Kuortaneen kirkko 200-vuotias. Seinäjoki 1977.

ALA-KÖNNI, ERKKI, Kansanmusiikki. Oma Maa 9. Porvoo 1961 (1961 A).

ALA-KÖNNI, ERKKI, Perhonjokilaakson suomalaispitäjien kansanmusiikki 1800-luvulla. Kokkolan pitäjän yläosan historia. Kaustisen, Vetelin, Halsuan ja Perhon vaiheita esihistoriallisesta ajasta 1860-luvulle. Keski-Pohjanmaan historiasarja V. Kokkola 1961 (1961 B).

ALANEN, AULIS J., Isostavihasta Suomen sotaan 1700—1809. Etelä-Pohjanmaan historia IV. 1. Vaasa 1948.

ANDERSON, WILLIAM — KINDSTRÖM, LARS-GÖRAN, Trefaldighetskyrkan eller Tyska kyrkan i Karlskrona. Sveriges kyrkor. Blekinge III:2. Stockholm 1951.

ANDERSON, W. — KINDSTRÖM, L.-G. — CURMAN, S., Amiralitetskyrkan i Karlskrona. Sveriges kyrkor. Blekinge III:3. Stockholm 1959.

ARAJÄRVI, KIRSTI, Messukylän—Teiskon—Aitolahden historia. Tampere 1954.

A.V.F., Oulaisten kirkon vanhat maalaukset. Suomen Museo 1897.

BESKOW, HANS, Bidrag till studiet av Övre Norrlands kyrkor. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar Del 79:1. Lund 1952.

BESKOW, HANS, Kyrkobyggnaderna. Luleå stift i ord och bild. Stockholm 1953.

BLOMSTEDT, YRJÖ, Vaasan hovioikeus 1776—1776. Vaasan hovioikeus 1776—1776 Vasa hovrätt. Vaasa 1976.

BLOMSTEDT, YRJÖ — MATINOLLI, EERO, Turun hiippakunnan paimenmuisto. 1. vihko. Helsinki 1963.

BOHRN, ERIK, Ludgo kyrka. Sörmländska kyrkor 30. Södermanlands hembygdsförbund. Eskilstuna 1944.

BOREMAN, PER, Övertorneå kyrka förr och nu. Tornedalen Nr 6—7. Haparanda 1938.

BOURGET, PIERRE — CATTAL, GEORGES, Jules Hardouin Mansart. Paris 1960.

BRANDEL, SVEN, S. Klara kyrka II. Byggnadshistoria och inventarier. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor VI:2. Stockholm 1927.

BRUSCHI, ARNALDO, Bramante architetto. Bari 1969.

CEDERBERG, A. R., Suomen historia vapauden ajalla I. Porvoo 1942.

- CEDERBERG, A. R., Suomen historia vapauden ajalla II. Porvoo 1947.
- CHYDENIUS, JACOB, Om Gamle Carleby II. Åbo 1754.
- CLASEN, KARLHEINZ, Die Baukunst an der Ostseeküste zwischen Elbe und Oder. Dresden 1956.
- CORNELL, HENRIK — RAPPE, AXEL, Lögdö kapell. Sveriges kyrkor. Medelpad, häfte 2. Stockholm 1939.
- DAHLBERG, ERIK, Suecia Antiqua et Hodierna [1667—1716].
- DAHLBERG, ERIK, Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna I. Stockholm 1963.
- DAHLBERG, ERIK, Teckningarna till Suecia antiqua et hodierna III. Stockholm 1968.
- Den svenska historien 4. Gustav Adolfs och Kristinas tid 1611—1654. Stockholm 1967.
- Den svenska historien 6. Frihetstiden 1719—1772. Stockholm 1967.
- Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart. Herausgegeben von der Vereinigung Berliner Architekten. Berlin 1893.
- EHRNROOTH, ANNA BRITA, Målaren Thomas Kiempe. SMYA-FFT 76. Helsingfors 1973.
- ELGENSTIERNA, GUSTAF, Den introducerade svenska adelns ättartavlor I—IX. Stockholm 1925—1936.
- FOGELMARCK, STIG, Carl Fredrik Adelcrantz arkitekt. Uppsala 1957.
- FÖRSTER, OTTO H., Bramante. Wien 1956.
- Förteckning Uppå framledne Högwälborne Herr Baron Praesidentens, Landshöfdingens samt Riddaren och Commendeuren Gabriel Gyllengrips efterlämnade böcker, som kommer på Stockholms Stads Bok- Auctions-Cammare at försäljas den 9 Martii År 1755. Stockholm, tryckt af Peter Jör. Nyström, År 1755.
- GALLEN-KALLELA, AKSELI, Kallela-kirja I. Iltapuhde-jutelmia. Porvoo 1924.
- GARDBERG, CARL JACOB, Med murslev och timmerbila. Särtryck ur Med byggare i 800 år. Helsingfors 1957.
- HAAPANIEMI, OSKAR, Övertorneå kyrka. Haparanda 1963.
- HAGEMANN, OTTO — RAVE, PAUL ORTWIN, Berlin vor der Zerstörung. Berlin s.a.
- HALILA, AIMO, Oulun kaupungin historia II 1721—1809. Oulu 1953.
- HALILA, AIMO, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1721—1775. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia V. Oulu 1954.
- HAMBERG, PER GUSTAF, Några normalplaner för småkyrkor i äldre tid. Särtryck ur Byggmästaren nr A 5, 1954. Stockholm 1954.
- HAMBERG, PER GUSTAF, Tempelbygge för protestanter. Arkitekturhistoriska studier i äldre reformert och evangelisk-luthersk miljö. Uppsala 1955.
- HAMBERG, P. G., Vemdalens kyrka. Härjedalens kyrkor 3. Östersund 1971.
- HAUTECOEUR, LOUIS, Histoire de l'Architecture classique en France. Tome IV. Tours 1952.
- HEDMAN, KARL, Hantverkare i Vasa från stadens grundläggning år 1611 till näringsfrihetens införande år 1869. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja VII. Helsinki 1928.
- HEGEMANN, WERNER, Das steinerne Berlin. Geschichte der grössten Mietskasernenstadt der Welt. Berlin 1963.
- HEMPERT, HORST, Kirchen in Mitteldeutschland. Frankfurt am Main 1962.
- HÜLPHERS, ABRAHAM, Samlingar til en Beskrifning öfwer Norrland. Femte Samlingen. 3 Bandet om Lappmarken. Stockholm 1922.
- INDRENIUS, ABRAHAM, Kuvaus Keuruun pitäjästä. Käsikirjoitus vuodelta 1753. Suomentanut Aulis Oja. Forssa 1953.
- JOKIPII, MAUNO, Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat I. Forssa 1956.
- JOKIPII, MAUNO, Vanhan Ruoveden pitäjän historia eräkaudesta isoonvihaan. Vanhan-Ruoveden historia I. Vammala 1959.
- JOKIPII, MAUNO, Suomen kreivi- ja vapaaherrakunnat II. Forssa 1960.
- JOSEPHSON, RAGNAR, Tessin. Nicodemus Tessin d.y. Tiden — Mannen — Verket. Senare delen. Stockholm 1931.
- JUTIKKALA, EINO, Väestö ja asutus 1500-luvulta 1800-luvun puoliväliin. Suomen kulttuurihistoria II. Jyväskylä 1934.
- JUTIKKALA, EINO, Suomen historian kartasto. Porvoo 1949.
- JUTIKKALA, EINO, Lahjoitusmaat ja kartanot. Längelmäveden seudun historia II. Oriveden historia II. Hämeenlinna 1954.
- Kansallinen elämäkerrasto II. Porvoo 1929.
- KILLINEN, KUST., Muinaisjäännöksiä ja -muistoja Sortavalan kihlakunnasta. SMYA-FFT XI. Helsinki 1890.
- KLEMETTI, HEIKKI, Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla. Porvoo 1927.
- KLEMETTI, HEIKKI, Kuortaneen vaiheita sanoin ja kuvin. Porvoo 1932.
- KLEMETTI, HEIKKI, Suomalaisia kirkonrakentajia 1800-luvulla. Porvoo 1936.
- KOUKKULA, TUOMO, Vanhan-Ruoveden historia II:1. Keuruu, Pohjaslahti, Ruovesi, Vilppula ja Virrat isostavihasta 1860-luvulle. Vammala 1967.
- KRONQVIST, IIKKA, Padasjoen aikaisempien kirkkojen muistoja. Suomen Museo 1930.
- KROOK, TOR, Församling och prästerskap. Karleby sockens historia I. Åbo 1967.
- KUUSANMÄKI, LAURI, Kirkko ja seurakunta. Suur-Jämsän historia II. Hämeenlinna 1962.
- LAMPOLA, VILO, Lappajärven seurakunta 1637—1937. Helsinki 1937.
- LEES-MILNE, JAMES, Saint Peter's. The Story of Saint Peter's Basilica in Rome. London 1967.
- LEHTIKANTO, MIRJAM, Vaasan hovioikeuden toimitilat. Vaasan hovioikeus 1776—1976 Vasa hovrätt. Vaasa 1976.
- LEHTINEN, ERKKI, Asutuskaudelta Suomen sotaan. Erkki Lehtinen — Ville Luho, Lapuan historia I. Esihistoriallisesta ajasta Suomen sotaan. Vaasa 1963.
- LEIKOLA, A. R., Keuruun vanha kirkko. Keuruun kirja. Keuruun seurakunnan 300-vuotisen juhlan muistoksi toimittanut Hannes Jukonen. Kerava 1928.
- LEINBERG, K. G., Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar — Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia VII. Helsingfors 1906.
- LIAKKA, NILO, Ilmajoen pitäjä. Vaasa 1934.
- LILIUS, HENRIK, Saarijärven kirkko ja tapuli. Saarijärven kirja. Pieksämäki 1963.
- LILIUS, HENRIK, Renlundin museotalo Kokkolassa. Suomen Museo 1967.
- LILJEGREN, MÅRTEN, Stormaktstidens gravkor. Stockholm 1947.
- LINDBERG, CAROLUS, Byggnadskonsten. L. Wennervirta, Finlands konst från förhistorisk tid till våra dagar. Helsingfors 1926.
- LINDBERG, CAROLUS, Rakennustaide. L. Wennervirta, Suomen taide esihistoriallisesta ajasta meidän päiviimme. Helsinki 1927.
- LINDBERG, CAROLUS, Suomen kirkot. Helsinki 1934.
- LINDBERG, CAROLUS, Finlands kyrkor. Helsingfors 1935.
- LINDBLOM, ANDREAS, Frihetstidens och den äldre gustavianska tidens rumsinredningar. Stockholms Slotts Historia III. Från Fredrik I till Gustaf V. Stockholm 1941.
- LINDBLOM, ANDREAS, Sveriges konsthistoria från forntid till nutid. Stockholm 1947.
- LINNAEUS, CAROLUS, Caroli Linnaei Iter Lapponicum Dei Gratia institutum 1732 — Carl Linnaeus Lapplandsresa år 1732.

- Redigerad av Magnus von Platen och Carl-Otto von Sydow. Illustrerad av Gunnar Brusewitz. Halmstad 1965.
- LUNDBERG, ERIK, Arkitekturens formspråk V. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. Renässansen i Italien 1420—1620. Stockholm 1954.
- LUNDBERG, ERIK, Arkitekturens formspråk VIII. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. Organiserande klassicism och expressiv barock. 1620—1715. Stockholm 1959.
- LUNDBERG, ERIK, Arkitekturens formspråk IX. Studier över arkitekturens konstnärliga värden i deras historiska utveckling. Vägen till nutiden. Elementär struktur såsom arkitektoniskt ideal. 1715—1850. Stockholm 1960.
- LUUKKO, ARMAS, Suur-Lohtajan historia vuoteen 1809. Suur-Lohtajan historia I. Keski-Pohjanmaan historiasarja 3. Kokkola 1957.
- LUUTONEN, AHTO — KOIVISTO, AARNE, Ruoveden kirkon rakennusvaiheet. 150-vuotismuisto. Tampere 1928.
- MANNSTRÖM, OSCAR, Adolf Fredriks kyrka och S. Olovs kapell i Stockholm. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor V:1. Stockholm 1924.
- MATHESIUS, P. N., D. D. Dissertatio Geographica de Ostrobotnia. Upsaliae 1734.
- MATINOLLI, EERO, Suur-Pyhäjoen historia uuden ajan mutroksesta 1860-luvulle. Suur-Pyhäjoen historia vanhimmissa ajoista 1860-luvulle. Kokkola 1969.
- MEINANDER, K. K., Finlands träbyggnadskonst och professor Strzygowski. Finskt Museum 1923.
- MEINANDER, K. K., Porträtt i Finland före 1840-talet I—II. Helsingfors 1931.
- MELIN, SELIM, Kvevlax kyrka. Minnesskrift med anledning av dess 250-årsfest 24.6.1943. Vasa 1943.
- MICKWITZ, AXEL — MÖLLER, SYLVI, Kokkolan kaupungin historia I. Turku 1951.
- MÄHÖNEN, REINO, Kirkkomaalari Mikael Toppelius. SMYA-FFT 78. Helsinki 1975.
- MÄNTYLÄ, ILKKA, Tornion kaupungin historia I. osa 1621—1809. Tampere 1971.
- NIKANDER, GABRIEL, Lovisa stads historia I 1745—1808. Lovisa 1930.
- NIKULA, SIGRID, Kimitobygdens kyrkor. Särtryck ur Kimitobygdens historia, del I. Åbo 1944.
- NIKULA, SIGRID, Åbolands prosteri I. Finlands kyrkor — Suomen kirkot 7. Helsingfors 1973.
- NIKULA, SIGRID, Kyrka och kyrkogård. Närpes i går och i dag. Åbo 1974.
- NORDBERG, GILS OLSSON, Roslagskulla kyrkas tillkomst. Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening 1956. Uppsala 1956.
- NORDBERG, TORD OLSSON — AXEL-NILSSON, Göran, Katarina kyrka. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor VII:2. Stockholm 1944.
- NORDLUND, K. I., Blad ur Närpes historia I. Vasa 1928.
- OLSSON, MARTIN, Riddarholmskyrkan I. Byggnadshistoria. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor II:1. Stockholm 1928.
- OLSSON, MARTIN, Riddarholmskyrkan II. Fast inredning, inventarier och gravminnen. Sveriges kyrkor. Stockholms kyrkor II:2. Stockholm 1937.
- OLSSON, MARTIN A., Stormakts tidens privatpalats i Stockholm med en utblick över följande sekler. Stockholm 1951.
- OUTHIER, R., Journal d'un voyage au Nord, en 1736 & 1737. Paris 1744.
- PAALASMA, VÄINÖ, Paavolan pitäjän menneisyyttä. Oulu 1945.
- PALMSTEDT, ERIK, Resedagbok 1778—1780 med en inledning om författaren. Utgiven av Martin Olsson. Uppsala 1927.
- PERÄLÄ, VÄINÖ, Kirkon rakentaminen Ylihärmään. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Pöytäkirjat Liitteinen VI. 1905—1906. Helsinki 1907.
- PERÄLÄ, VÄINÖ, Yli-Härmän seurakunta 1787—1938. Turku 1938.
- PETTERSSON, LARS, Härleman och Sveaborg. Fornvännen 1946.
- PETTERSSON, LARS, Matti Åkerblom ja Pihlajaveden kirkko — Matti Åkerblom och Pihlajavesi kyrka. Arkkitehti—Arkitekten 6—7/1956. Helsinki 1956.
- PETTERSSON, LARS, Tornion kirkko ja kellotapuli Torneå kyrka och klockstapel. Arkkitehti—Arkitekten 9—10/1957. Helsinki 1958.
- PETTERSSON, LARS, Kirkot ja kirkkotaide. Oma maa 6. Porvoo 1959.
- PETTERSSON, LARS, Haminan kaksoisristikirkkojen problematiikka. Suomalainen Tiedeakatemia. Esitelmät ja Pöytäkirjat 1959. Helsinki 1960.
- PETTERSSON, LARS, Die Problematik der Doppelkreuzkirchen von Hamina. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1959. Helsinki 1961.
- PETTERSSON, LARS, Utjärven kirkko ja tapuli. Utjärven vaiheita. Helsinki 1962.
- PETTERSSON, LARS, Petäjäveden vanha kirkko rakennustaiteen muistomerkkinä. Petäjävesi N:ot 24—27 1965.
- PETTERSSON, LARS, Hailuodon palanut puukirkko ja sen maalaukset. SMYA-FFT 73. Helsinki 1971.
- PETTERSSON, LARS, Haapaveden kirkot. Haapavesi ennen ja nyt II. Haapaveden kirja. Toimittanut Martti Ojanperä. JY:n kotiseutusarja N:o 9. Pieksämäki 1973.
- PETTERSSON, LARS, Simon Silvénin suunnitelma Haapaveden kirkoksi. Investigatio Memoriae Patrum. Libellus in honorem Kauko Pirinen. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 93 — Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 93. Rauma 1975.
- PETTERSSON, LARS, Joutsan kirkko. Joutsan kirja. JY:n kotiseutusarja N:o 12. Jyväskylä 1976.
- PETTERSSON, LARS, Limingan kirkot ja kellotapulit. Liminka 1477—1977. Toimittanut Seija Korte. Oulu 1977 (1977 A).
- PETTERSSON, LARS, Rijfien rakennustoiminnasta — Om Rijfnas bygghus. Kirkonrakentajasuku Rijf kyrkobygghusläkten. Suomen rakennustaiteen museo — Finlands arkitekturmuseum 28.8.1977. Helsinki 1977 (1977 B).
- PETTERSSON, LARS, Kirkonrakentajasuku Rijf. Kuvaluettelo. Suomen rakennustaiteen museo — Rijf. Kyrkobygghusläkten. Bildkatalog. Finlands arkitekturmuseum. Helsinki 1977 (1977 C).
- PULKKILA, UUNO, Padasjoen historia. Jyväskylä 1947.
- RINNE, JUHANI, Mustasaari — Vasa ruinkyrka. Bidrag till Vasa stads historia I. Helsingfors 1912.
- SAARENHEIMO, JUHANI, Vanhan Pirkkalan historia. Tampere 1974.
- SANDELIN, L. H., Arkeologisk och historisk beskrifning öfver den svenskspråkiga delen af Pedersöre härad. SMYA-FFT XIV. Helsinki 1894.
- SCHALIN, Z., Om Nykarleby kyrkas bildskrud, målarena D. Hjulström samt J. och E. Alm. Finskt Museum 1907.
- SCHAUMAN, GEORG, Biografiska undersökningar om Anders Chydenius. Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland LXXXIV. Helsingfors 1908.
- SCHNELL, IVAR, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965.
- SERLIO, SEBASTIANO, Tutte l'opere d'architettura et prospettiva. Venetia MDCXIX.
- SETTERWALL, ÅKE, Erik Palmstedt 1741—1803. Stockholm 1945.
- SILLANPÄÄ, L. A., Vanhan Ruoveden historia II:2. Keuruu, Multia, Mänttä, Pihlajavesi ja Ähtäri isostavihasta 1860-luvulle. Vammala 1969.
- STAVENOW, ÅKE, Carl Härleman. En studie i frihetstidens arkitekturhistoria. Uppsala 1927.
- STECKZÉN, BIRGER, Umeå stads historia 1588—1888. Umeå 1922.

- STRANDBERG, C. H., Åbo stifts herdaminne II. Åbo 1834.
- STRZYGOWSKI, JOSEF, Early Church Art in the Northern Europe with special Reference to Timber Construction and Decoration. London 1928.
- STRZYGOWSKI, JOSEF, Die altslavische Kunst. Ein Versuch ihres Nachweises. Augsburg 1929.
- STURM, LEONHARD CHRISTOPH, Architectonisches Bedencken von protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung. Hamburg 1712.
- STURM, LEONHARD CHRISTOPH, Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben. Augsburg 1718.
- Suomen maanmittarit 1628—1928. Nimi- ja henkilöluettelo. Julkaisija: Suomen maanmittariyhdistys. Helsinki 1929.
- SÄIHKE, IRJA, Kirkolliset laitokset ja olot. Someron historia I. Toimittanut Esko Aaltonen. Forssa 1949.
- TEGENGREN, HELMER, Kronoby sockens historia. Åbo 1943.
- TOMMILA, PÄIVIÖ, Nurmijärven pitäjän historia II. Vammala 1959.
- TUULASVAARA, JAAKKO, Suur-Kalajoen historia II. Isostavihasta pitäjänjakoon. Kokkola 1960.
- TYRKKÖ, MARTTI, Kajaanin kaupungin historia II. Kajaani 1948.
- VALLINHEIMO, J. V. Seurakunta. Längelmäveden seudun historia II. Kangasalan historia II. Hämeenlinna 1954 (1954 A).
- VALLINHEIMO, J. V. Seurakunta. Längelmäveden seudun historia II. Oriveden historia II. Hämeenlinna 1954 (1954 B).
- VENNBERG, ERIK — BOHRN, ERIK, Kyrkor i Åkers skeppslag. Sveriges kyrkor. Upplands kyrkor I:4. Stockholm 1950.
- VESANEN, PENTTI, Ruoveden seurakunnan vaiheita 1560—1978. Jyväskylä 1978.
- VESTER, C. A., Nedervetil kyrka och församling. Nedervetil kommun. Hembygdsbok. Jakobstad 1958.
- WILCKE-LINDQVIST, INGEBORG, Kapellet i Rådmansö. Fornvännen 1942.
- WILCKE-LINDQVIST, INGEBORG, Kyrkor i Frötuna och Länna skeppslag. Sveriges kyrkor. Upplands kyrkor II:3. Stockholm 1945.
- VILKUNA, KUSTAA, Kallan kalastajayhdyskunta. Suur-Kalajoen historia I. Esihistoriallisesta ajasta isoonvihaan. Kokkola 1956.
- WILSKMAN, ATLE, Släktbok II:3. Helsingfors 1933.
- VIRRANKOSKI, PENTTI, Kokkolan pitäjän yläosan historia. Kaustisen, Vetelin, Halsuan ja Perhon vaiheita esihistoriallisesta ajasta 1860-luvulle. Keski-Pohjanmaan historiasarja V. Kokkola 1961.
- VIRRANKOSKI, PENTTI, Pohjois-Pohjanmaa ja Lappi 1600-luvulla. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia III. Oulu 1973.
- VOGEL, JOHANN, Die moderne Bau-Kunst, mit Vorstellung Accurater Modellen Fürtrefflicher Dach-Wercken, Hohen Helmer, Frantzösisch- und Holländischer Creutz-Dächer - - . Hamburg 1726.
- WOLLIN, NILS G., Desprez en Italie. Malmö 1935.
- VUORELA, TOIVO, Etelä-Pohjanmaan kansanrakennukset. Kyrönmaa VI. Vaasa 1949.
- ÅKERBLOM, BROR K., Vörå sockens historia I. Åbo 1937.
- ÅKERBLOM, BROR K., Kevlax historia. Vasa 1962.
- ÅKERBLOM, K. V., Kevlax historia. Vasa 1923.
- ÅKERBLOM, K. V., Österbottniska kyrkobyggmästare. Kalender utgiven av Svenska folkskolans vänner 1928. Borgå 1928.
- ÅKERBLOM, K. V., Korsholms historia I. Vasa 1941.
- ÅKERBLOM, K. V., Pedersöre storsockens historia intill 1865 II. Jakobstad 1950.
- ÅSTRÖM, SVEN-ERIK, Pohjalaisen osakunnan nimikirja II. Vaasa 1947.
- ÅSTRÖM, SVEN-ERIK, Pohjalaisen osakunnan nimikirja IV. Vaasa 1949.
- ÖSTERBLADH, KAARLO, Henkinen elämä vuosina 1700—1809. Etelä-Pohjanmaan historia IV. 2. Vaasa 1949.

Summary

translated by *Christoffer H. Ericsson*

In Finland there are three timber-churches erected during the period when the country was part of the Swedish Kingdom, which represent a cruciformed plan with all corners originally intentionally cut, resulting in a total of twenty-four corners. Acting as planners, as well as constructors, we find master-builders coming from the rural-classes, and trained in qualified carpentry.

Most ancient is the church of Kuortane in the province of Vaasa (Swedish: Vasa län), built in 1777 by Antti Hakola (1704—1778). The following monument is the church of Ruovesi from 1777—78, in the former province of Turku and Pori (Swedish: Åbo och Björneborgs län), built by Matti Åkerblom (1740—1819). The youngest is the church of Ylihärmä in the province of Vaasa, built in 1785—87 by Kaapo Hakola (1753—1812).

In addition, we may list a further four projected churches, the plans of which underwent alterations to such an extent that the original projects were never carried out. The first plan was drafted in 1779 by Matti Åkerblom for the parish of Orivesi in the province of Uusimaa and Häme (Swedish: Nylands och Tavastehus län). The second was made by the same master-builder for the parish of Teisko, in the same province in 1780. The third church was planned in the same year for the parish of Kauhajoki, in the province of Vaasa, by Salomon Köhlström (1746—1827). The final project was presented by Jacob Rijf (1753—1808) in 1800: the reconstruction of the parish church of Alaveteli (Swedish: Nedervetil) in the province of Vaasa, aiming at the extension of a church originally erected (c. 1751—54) as a cross with cut outer corners. In 1783—84 Rijf spent some time in Stockholm where he joined the classes in civil architecture held by the Royal Academy for Art and Sculpture. The Alaveteli-project was postponed until the year of 1817, when it was carried out according to plans supplied by the Superintendent for Public Architecture (Swedish: Intendentkontoret) of the Grand-duchy of Finland.

There is no evidence of further edifices representing the cruciformed plan with 24 corners, nor for projects along these lines.

There are few opinions as to the origin and the architectural position of this type of timber-built church. Carolus Lindberg, when raising the question of Finnish cruciformed churches in general, referred to the possibility of the influx of renaissance

and baroque central churches, but further stressed the probable importance of practical and structural aspects (Lindberg 1926, pp. 166—168; Lindberg 1927, pp. 172—174). When presenting individual churches Lindberg classified them as belonging to the most developed form of cruciformed churches in the Ostrobothnian area, as well as representing the style of pure timber-construction (Lindberg 1934 and 1935, Alaveteli, Kuortane, Ruovesi and Ylihärmä, key-plan No. XXIII).

Heikki Klemetti, when presenting the church of Kuortane — the most ancient of this type — collected the evidence of Antti Hakola's role as master-builder. Yet Klemetti pointed to the possible influence of the "gentlemen" of the rural parish on the lavish design (Klemetti 1927, pp. 92—97; Klemetti 1932, pp. 180—193). Klemetti stated that the planner and master-builder of the church of Ruovesi was Matti Åkerblom (Klemetti 1927, pp. 145—148).

We should not omit to mention Ahto Luutonen and Aarne Koivisto in their skilful presentation of the important role of the squires and educated persons of the parish during the planning and the actual construction of the church of Ruovesi (Luutonen — Koivisto 1928).

This peculiar type of church was seen in its broadest perspective by Josef Strzygowski, yet his opinions are difficult to define (Strzygowski 1928, pp. 69—72, pl. XVIII: a—b, pl. XIX: a—b, fig. 40; Strzygowski 1929, pp. 20, 151, 225, Abb. 5, p. 236, Abb. 227, pp. 147, 243, 245, Abb. 6, 126—131, p. 249, Abb. 240—241, p. 250). His conclusive opinions may be condensed as follows: as to the church of Velké Karlovice (Gross-Karlowitz) in the province of Moravia, as well as the Ruovesi church, he does not absolutely deny baroque influences, nor is he able to find architectural affinities based on direct contact between them. Generally, similarities are seen as functions of the corner-joints executed to present the special corner of 135 degrees. The ground-plan of the Velké Karlovice church may derive from the pre-romanesque period, maybe later reflected in the stone-built "Konchenquadraten". In Finland the type of church represented by Ruovesi should be understood as the final and definitive stage in a long evolution, clearly demonstrating the alleged stages in the successive development of the Velké Karlovice-type. The church of Ruovesi is dealt with by Strzygowski only in a

complementary and comparative sense.

In my own articles, as well as in papers read on the cruciformed church with 24 corners, I have been unable — as well as unwilling — to present a definitive solution to the question of architectural origin. At a later stage I was forced to adjust my opinions under the influence of two principal factors: Lindberg's type XXIII, Alaveteli (1752—54) by Matti Honka, erroneously seen as the most ancient, should be placed in type XXI as representing the most ancient church of this very group. On the contrary, the church of Teerijärvi (1774, Swedish: Terjärv), being the final work of Matti Honka — but simultaneously the earliest representative of this type on the western side of the Russo-Swedish border drawn in 1743 — should be added to Lindberg's type XXII. The originality of a plan with the inner corners cut, observed in the church of Soanlahti (1769) is in doubt (Pettersson 1975, pp. 136—139 and notes 18, 21, 22). From these placings we may conclude that Matti Honka still holds the position of introducer of the cruciformed plan with cut outer corners, within the area of Ostrobothnia (Alaveteli was actually built c. 1751—54), as well as being master-builder of the earliest church with the inner-corners cut (Teerijärvi 1774). Antti Hakola built the first church with outer as well as inner corners cut (Kuortane 1777), while Matti Åkerblom was the builder of the following one (Ruovesi 1777—78).

The activities around the building of the Kuortane and Ruovesi churches fell within a period marked by certain conflicts resulting from fresh legislation concerning public architecture. The Royal decree of March 22nd 1759, circulated to provincial governors and the chapters of bishoprics, was still in force. According to this decree plans for projected churches had to be presented to the office of the Superintendent of Public Architecture for scrutiny, if the parish intended to apply for subsidies from collection-funds. The control of public architecture was brought a step further by a new decree formulated by Superintendent C. F. Adelcrantz and approved by the sovereign Gustavus III on July 31st, 1776. Now plans of new churches as well as major alterations for existing ones, had to be presented for royal approval, whether application was made for subsidies from collection-funds or not. According to the general decree all public buildings within the realm were to be erected from stone, although exceptions to this rule were made for special reasons. Principally, this aimed at the bringing of public architecture within the Swedish Kingdom to a level characterised by good taste and the spirit of enlightenment. A practice was established that plans supplied by local

authorities, frequently antiquated and out-moded, were not approved as such by the office of the Superintendent. Fresh plans were drawn up by the office, representing the new taste and the approved architectural forms. The office generally observed the actual need for space and, as far as Finland was concerned, accepted the frequently repeated proposals by local governors and chapters for churches to be built of timber. Further, we observe among plans adjusted and redrawn by the Superintendent's office, those which were basically founded on the original plans supplied by local people, adding only minor details incorporating the new approved forms. When dealing with practical construction from authorized plans, the parties involved probably assumed that any details lacking were to be executed according to the individual experience of the master-builder. This, in many cases, affected structural details such as roof-trusses or vaults, binding timbers and their consoles, doors or details of windows. The control carried out by the authorities seems to have been merely of a superficial nature, and the formal observance of decrees issued was by no means immediate nor absolute (Stavenow 1927, pp. 240—241; Klemetti 1927, obs. esp. pp. 99—102; Fogelmarck 1957, pp. 172, 513—514; Pettersson 1973, pp. 475, 477).

The church of Kuortane was apparently built without final acceptance and without subsidies from collection-funds, irrespective of the fact that the parish probably planned to apply for such subsidies in accordance with instructions set out in the Royal decree of 1759 (pp. 15—16, figs. 11—22).

In the parish of Ruovesi preparations for the construction were well under way before the decree of 1776, and this was why on December 15th, 1776 the local parish-council considered themselves entitled to go on with construction-work using the timber-rawmaterial already employed. In spite of the fact that an application had already been despatched to Stockholm, the local authorities did not have the patience to wait for the royal decision before completing the church according to the original plans with only minor alterations: this happening about one year before the final approval of the re-drawn plans (pp. 25—30, figs. 23—62).

In a still greater "spirit of imprudent vagueness" the construction of the church for the parish of Ylihärmä was begun in 1785. In spite of remonstrations from the provincial governor, and of the fact that the Superintendent's office presented plans coming very close to the original local proposal, the church was raised mainly according to the original intentions expressed by the local community (pp. 65—69, figs. 76—82).

In the parishes of Orivesi (p. 51, figs. 63—68),

Teisko (p. 57, figs. 69–73) and Kauhajoki (p. 61, figs. 74–75) people had patience to wait for redrawn plans from the Superintendent's office, but at least in Orivesi and in Teisko builders deviated to a considerable extent from the authorised plans, demonstrating a clear preference for plans of local origin.

In the light of investigations carried out in the present study concerning the principal background elements affecting the birth of the cruciformed church with 24 corners, some may be found more acceptable while some may be viewed as alternative hypotheses.

The reader may follow the proceedings simply by studying the figures and their texts, in order to reach an understanding of the influences successively creating a plan with cut outer corners (pp. 75–90, figs. 88–133) and subsequently with inner corners (pp. 99–109, figs. 134–184) cut. We have reasons to emphasize some points of importance.

The elements formulating the plan and the disposition of spaces, as well as the influences upon the general composition, arrived as a series of impulses principally via Sweden and especially via the royal capital of Stockholm.

Basically, we may see the plans created by Bramante from c. 1505 onwards, and by his immediate successors, for the new St Peter's in Rome (figs. 123, 134–139, 199b), spreading as admired variegated combinations strongly activating church-architecture within the Western world, as the basic source for the ideas involved.

We can obviously regard the architecture created for funeral-chapels during the years of Swedish supremacy in the 17th century, in the royal burial church of Riddarholmen in Stockholm and in the parish-church of Ludgo in the province of Södermanland as important stepping-stones on Swedish soil (pp. 80–84, figs. 118–122, 126–133). Another group of importance is represented by the Adolf Fredrik church in the city of Karlskrona, as well as by the Adolf Fredrik in Stockholm (pp. 99–102, figs. 144–146, 150–154). The first mentioned was never completed and subsequently pulled down, while the latter, showing the features of cut inner corners, was completed at the very beginning of the era of Gustavus III, in 1774.

In the same year of 1774 Matti Honka, in the parish of Teerijärvi, constructed the first timbered church with cut inner corners in the province of Ostrobothnia. In 1777 Antti Hakola, in the church of Kuortane, combined the new features of cut inner corners with cut outer corners, once introduced by Matti Honka in the early 1750's. The next step was taken by Matti Åkerblom in Ruovesi in 1777–78, where he combined the previous plan

with 24 corners, realised at Kuortane, with features originating from southwestern Finland and with a large central cupola built within the vaultings. This design was related to the church of Adolf Fredrik in Stockholm showing such a cupola from 1773 — a dome carried by pendentives — which was possibly a result of the influence of Sainte-Geneviève, later the Panthéon, in Paris. In Ylihärmä Kaapo Hakola in 1785–87 largely repeated the features used by his father, including vaultings but without a central cupola hidden in the vaults. Thus the position of the church in Ruovesi as a member of the Ostrobothnian group showing 24 corners, is mainly based on the plan. In other respects this church is marked by certain characteristics from southwestern Finland.

The location of the altar in the southeastern cut corner of the cruciformed church with 24 corners does not seem to have been a decisive matter during the process of birth of the type (pp. 123–124, figs. 12, 74, 76, 90, 92, 171–172, 174–175, 180, 183, 185, 191–198). This odd location, attributable to the church of Catharina in Stockholm (by Jean de la Vallée, 1656–90) never, as far as we know, became popular in Sweden. In Finland, on the contrary, we are able to list at least five churches built prior to the upheavals of the Great Nordic war, where the altar, probably from the beginning, was located either in the northeastern or the southeastern corner of the centre part. From the mid-18th century onwards the area around the town of Kokkola (Swedish: Gamla Karleby) may be seen as the centre for the spread of these odd ideas. Cut corners were not absolutely required for this arrangement. We cannot even see the planning for a diagonal location of the altar against a flat wall as a basic reason for cut inner corners. On the contrary we cannot reject the possibility that the 24-cornered space had much to offer for a better location of the altar, as demonstrated by the church of Kuortane, erected in 1777.

Compared to the final opinions formulated by Strzygowski the results presented by the author do not deviate radically. We are, in fact, now able to view the situation with a richer register of details, from architectural and technical as well as from historical points of view.

The value of Bramante's principles for articulation of the monumental space was now again observed, offering a model of dignity and of extraordinary usefulness. This was achieved in a period of increasing population, requiring increased space in the timbered cruciformed church, in a series of experiments with alternative plans but within the bounds of basic log-structure (p. 127).

In addition, governmental forestry restrictions of

the period aiming at the saving of valuable timber, favoured the use of short timbers for building purposes, which in turn resulted in easier transportation and easier handling of logs (p. 127).

We leave the question of possible acoustic properties hidden in the cut outer or inner corners to future scholars. We may possibly find evidence of such hypothetical properties in certain Ostrobothnian and central-Finnish belltowers, as well as in some cruciformed churches with arms narrowing towards the periphery, situated in eastern Finland. Possibly we may bring in factors concerning folk-music in the former mother-parish of Kokkola, as well as within the parish of Kuortane (pp. 127—128, figs. 200—205).

We may further assume that some active and broadminded clergymen and provincial governors may have had an important role in experiments concerning architectural plans and related matters (pp. 131—133, figs. 206—210).

Further, we must observe that the cruciformed church with cut outer corners of the Ostrobothnian area, flourishing for a quarter of a century, was already vanishing while the cruciformed plan with cut inner corners was in the ascendent. Actually the

churches with 24 corners may be dated to the meeting-point between these architectural phenomena. We cannot point towards a strict synthesis, but are merely observing a limited series of daring experiments with a long-term result: the church representing cut inner corners only.

Nor can we omit an impression of pronounced antiquity when studying the churches of Kuortane, Ylihärmä or Ruovesi in their original shape with bare timber walls and steep roofs, covered by wooden shingles. When looking for "novelties" in the basic structures of these churches we observe a considerable degree of archaism, this being the reason for occasional misunderstandings in the interpretations of art historians.

In the case of the Ruovesi-church we must bear in mind that this monument was dedicated to Queen Sofia Magdalena, the consort of Gustavus III, at the express wish of the generation carrying out the building work. Neither the population of the parish, nor the master-builder, were aware of the fact that they had produced a work in the line of important central-churches, a type created in the renaissance but continually able to renew itself in a variety of shapes.